

KOPÁTSY SÁNDOR

A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM
KÖZGAZDASÁGTANA

1992.

TARTALOM

BEVEZETÉS

1. A KÖZGAZDASÁGTAN VÁLSÁGÁNAK ÁTTEKINTÉSE

- 1.1. A 20. SZÁZADI FEJLŐDÉS ELÁGAZÁSAI
- 1.2. TÚLNÉPESEDÉS A LEMARADÓ TÁRSADALMAKBAN
- 1.3. AZ EMBERISÉG NÉGYÖTÖDÉNEK VÉSZES LEMARADÁSA
- 1.4. A KÖZGAZDASÁGI VÁLSÁG KIALAKULÁSA ÉS OKAI
- 1.5. A KÖZGAZDASÁGTANI VÁLSÁG PÉLDÁI

2. A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS MAI SZEMMEL

- 2.1 A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS KIALAKULÁSA
- 2.2. A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS JELLEMZŐI
- 2.3. A KÜLFÖLD, MINT A MUNKAERŐFELESLEG ÉS AZ ÁRUK FELVEVŐJE
- 2.4. A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS EGYSZERŰ MODELLJE
- 2.5. AZ ETIKAI ÉS VALLÁSOS NÉZŐPONT JELLEMZŐI ÉS HIBÁI

3. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM KIBONTAKOZÁSA

- 3.1. A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS ÉRÉSI FOLYAMATA
- 3.2. A TŐKE ÁTALAKULÁSI FOLYAMATA
- 3.3. A MUNKAERŐ SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA
- 3.4. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM KIFEJLŐDÉSÉNEK SPONTANEITÁSA
- 3.5. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM NÉPI JELLEGE

4. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM VILÁGGAZDASÁGA

- 4.1. A JELENKORI VILÁGGAZDASÁG FŐBB JELLEMZŐI
- 4.2. A VILÁGGAZDASÁGI MUNKAMEGOSZTÁS SAJÁTOSSÁGAI
- 4.3. A CIVILIZÁCIÓS KARAKTER JELENTŐSÉGE
- 4.4. A KULTÚRA DEZINTEGRÁLÓ SZEREPE
- 4.5. A VILÁGFOLYAMATOK PROGNOZTIZÁLHATÓSÁGA
- 4.6. A NYERSANYAGOK CSÖKKENŐ JELENTŐSÉGE
- 4.7. A 20. SZÁZADI FELZÁRKÓZÁSI ÉS LEMARADÁSI UTAK
- 4.8. A MEGSZÁLLÁSOK ÉS A KATONAI KIADÁSOK SZEREPE
- 4.9. GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS NÉPSZAPORULAT
- 4.10. A GYARMATTARTÁS HÁTRÁNNYÁ VÁLIK
- 4.11. A NYUGAT-EURÓPAI SZOCIALISTA ESZMÉK ÉS MOZGALMAK
- 4.12. A SZOCIALISTA ORSZÁGOKAT SÚJTÓ HÁTRÁNYOK
- 4.13. AZ EDDIG SIKERES HÁROM CIVILIZÁCIÓS TÍPUS
- 4.14. A FOGYASZTÓI TÁRSADALMAK DÉLRE TERJEDNEK
- 4.15. A TÁVOL-KELETI PURITÁN CIVILIZÁCIÓ FEJLŐDÉSE
- 4.16. EURÓPA KELETI FELÉNEK FEL-, MAJD LEÉRTÉKELŐDÉSE
- 4.17. A VALLÁSI ÉS A SZOCIALISTA MESSIANIZMUS ISMÉRVEI
- 4.18. A KARIZMATIKUS VEZETÉS KOCKÁZATAI
- 4.19. A TÚLSZAPORODÓ TÖBBSÉG ELNYOMORODÁSA

5. A FOGYASZTÓI GAZDASÁG ALAPKÉRDÉSEI

- 5.1. A LAKOSSÁG MEGTAKARÍTÁSI HAJLANDÓSÁGA
- 5.2. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM TULAJDONOSI SZERKEZETE
- 5.3. AZ ÁLLAM SZEREPE A FOGYASZTÓI TÁRSADALOMBAN
- 5.4. A SZÁMVITEL ÉS MÉRÉS
- 5.5. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM VÁLLALATA
- 5.6. A PIACI REALIZÁLÁS MEGELŐZI A TERMELÉST
- 5.7. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM NEM PIACI SZEKTORA

UTÓSZÓ

BEVEZETÉS

Mivel a kapitalizmusból a fogyasztói társadalomba való átmenet látványos forradalmak nélkül ment végbe, a kor közvéleménye, de még a társadalomtudományok is alig vették tudomásul, hogy e század az emberiség legnagyobb forradalmának volt a tanúja. E század az emberiség egésze számára nagyobb és gyorsabb változásokat hozott, mint ez elmúlt évezredek együttesen. E változás a világ fejlett ötöde számára egyértelműen pozitív volt, a négyötödnek viszont a pozitívumok mellett válságokat és megoldhatatlan problémákat hozott.

Mi a magyarázata annak, hogy e példátlan változások ennyire kevésbé tudatosultak a közvélemény előtt? A világ közvéleményének alakításában a fejlett társadalmak váltak meghatározóvá, tehát azok, akiknél a példátlan sikerek a jellemzőek. Az pedig emberi tulajdonság, hogy az érintettek a jót soha nem tekintik minőségi változásnak. A viszonyok romlását a ténylegesnél nagyobbban, a javulását pedig kisebbnek élik át.

Mi a magyarázata annak, hogy a társadalomtudományok számára sem tudatosult a kor változásainak mérete, jelentősége? A társadalomtudósokra is az jellemző, hogy a véres áldozatokkal kivívott változásokat túlértékelik, a békéseket pedig nem méltatják jelentőségüknek megfelelő figyelemmel. Gondoljunk arra, hogy a történelemtudomány a véres forradalmakat, a háborúkat mindig nagyobb hangsúllyal kezelte, mint az ezeknél lényegesen nagyobb hatású békés átalakulásokat. Ezen túlmenően a közgazdaságtudományra az is jellemző, hogy elveiket és felépítésüket tekintve ma is olyanok, amilyenné a klasszikus kapitalizmus viszonyai között alakultak. Ennek aztán az a következménye, hogy egyre nő a szakadék a társadalmi-gazdasági tények és azok tudományos magyarázata között.

Az elmélet lemaradását az okozta, hogy a társadalmi fejlődés tempójával nem tudott lépést tartani. Amíg a fogyasztói társadalom minden tekintetben jobban különbözik a kapitalizmustól, mint a kapitalizmus a megelőző társadalmak bármelyikétől, a társadalomtudománya továbbra is lényegében változatlan elvekre épül. A korábbiakhoz képest elképzelhetetlen ütemű és minőségű változások közepette a társadalomtudományok csipkerózsika-álmukat alusszák.

1. A KÖZGAZDASÁGTAN VÁLSÁGÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Ha arra keresünk magyarázatot, hogy miért súlyosabb a lemaradás a közgazdaságtanban, mint a többi társadalomtudományban, akkor azt kell látni, hogy a klasszikus kapitalizmusból a fogyasztói társadalomra való áttérés során a gazdaságban sokkal nagyobb volt a változás, mint az élet minden más területén. Ma ugyan a szociológusnak is jelentősen más viszonyok között kell folytatnia vizsgálódásait, de azért a család vagy a politika területén sokkal kisebbek a változások, mint a gazdasági szférában.

Nem az ember változott meg, hanem az életkörülményeinek gazdasági oldala. Az emberek magatartása csak annyit változott, amennyit az életkörülményekhez való alkalmazkodás igényelt.

- Eddig minden társadalomban (még ma is a világ népességének nagyobb részét eltartó, elmaradt társadalmakban) a lakosság többsége számára szinte naponta újra és újra megvívandó harcot jelentett a létfeltételek biztosítása, ma ez a fogyasztói társadalmakban már csak legfeljebb egy elenyésző kisebbségre igaz.

- Az elmúlt 5000 év alatt nem nőtt annyival a termelés, mint az elmúlt száz év során. A múlt századi mezőgazdaság alig volt termelékenyebb, mint az egyiptomi az időszámítás előtti harmadik évezredben. Még az élelmiszertermelőknek a lakosságon belüli részaránya sem változott akkorát az első mezopotámiai társadalom kialakulása óta, mint amekkorát a 20. században.

- A termelésnél is nagyobb a változás, ha a tömegek életszínvonalát nézzük. Minden megelőző társadalom csak egy elenyésző kisebbség számára biztosított relatív anyagi jólétet minden megelőző társadalom. Jelenleg a fogyasztói társadalmak lakosságának kilenctizede nem ismeri a nélkülözést, a fogyasztásra kerülő jövedelmek pedig alapvetően nivellálódtak.

- A legnagyobb változás azonban az információk áramlásában következett be. Az emberiség korábban legfeljebb egy-egy civilizációs körön belül, ott is csak egy szűk vezető rétegen keresztül hatott egymásra, a lakosság nagy többsége számára még a múlt században is rejtve maradt, mi történik másutt a világban. A 20. század is úgy köszöntött be, hogy az emberiség 90 százaléka alig tudott valamit a lakóhelyén kívül történekekről. Ma a kommunikáció még a legelmaradottabb társadalmak lakói számára is a világeseeményekről szóló beszámolók özönét biztosítja.

- Ma még felmérhetetlen annak a hatása, hogy az emberek térbeli mobilitása többet nőtt az elmúlt három generáció alatt, mint előtte évezredek során. Ezelőtt az emberek kisebbsége hagyta el élete során lakóhelyét, jelenleg egyetlen évben többen költöznek el szülőhelyükről, korábbi lakóhelyükről, mint korábban évszázadok során. Évente több turista, vendégmunkás és üzletember mozog az országok között, mint amennyien a történelem népvándorlásaiban összesen részt vettek.

A fent felsorolt változások esetében tehát nem kell indokolt a klasszikus kapitalizmust sem másként kezelni, mint a korábbi társadalmakat. Ezekben a vonatkozásokban a kapitalizmus nem különbözött minőségileg a megelőző társadalmaktól. A társadalom történetének nagy változását tehát nem a klasszikus kapitalizmus megjelenése, hanem a megszűnése jelentette. Vannak azonban a gazdasági életnek olyan területei, amelyben a kapitalizmus minőségileg más volt, mint a korábbi társadalmak mindegyike. Ezek tekintetében is fennáll azonban, hogy a fogyasztói társadalom minőségileg mást hozott.

- A klasszikus kapitalizmus tőkehiányos társadalom volt, a fogyasztói társadalmakban a tőke-igények kielégítése már nem okoz gondot. (Ebből a szempontból most a tőke alatt csupán a fizikai tőkét értjük.)
- A klasszikus kapitalizmus munkaerőigénye mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben még a korábbi társadalomhoz képest is csökkent. A sok tekintetben ellentétes látszat ellenére is a fogyasztói társadalomban a domináló szűk keresztmetszet a munkaerő, különösen annak minőségi része.
- A klasszikus kapitalizmusban a gazdaságilag fejlett és az elmaradott térségek közötti munkamegosztás volt a jellemző. Másutt volt a feldolgozó- és a kitermelőiparoknak komparatív előnye. A gyarmatok feletti uralmat a gazdasági igények kívánták meg. Ezzel szemben a fogyasztói társadalmak színvonalán a világ gazdaságilag fejlett területe lényegében önellátóvá vált, számára nincsenek az elmaradott térségeknek gazdasági előnyei.
- A klasszikus kapitalizmusban a társadalom politikai és gazdasági szervezete szervesen egymásba épült. A tőkés szektort indokolt volt nemzetgazdaságként felfogni. Ahol a tőkés szektor a korábbi állami keretknél, a nemzetállamoknál nagyobb teret igényelt, ott a politikai szervezet tágult ki, alkalmazkodott a gazdasági igényekhez. Így alakultak ki a nemzetállamokból gyarmatbirodalmak. A fogyasztói társadalmak számára viszont gazdasági terhet és nem előnyt jelent az elmaradott területek feletti politikai uralom. Ezért a gazdag országok igyekeznek megszabadulni a gyarmatoktól és a befolyási övezetektől. A fogyasztói társadalom számára az a kedvező, ha nem integrál magába elmaradott területeket, a fejlődésre még nem érett civilizációjú népeket.
- A klasszikus kapitalizmusban a világ gazdaság lényegében gyarmatbirodalmakra tagolódott, amelyeken belül szerves egységet alkottak a fejlettek és elmaradottak. Ma a világ gazdaság a fogyasztói társadalmak három nagy blokkjára oszlik, és egyre jobban eltávolodik az emberiség többségét magában foglaló elmaradott társadalmaktól. A világ három nagy fogyasztói térsége, vagyis Európa, Észak-Amerika és a Távol-Kelet válik gazdasági egységgé. E három terület ugyan politikailag tagolódik, de gazdaságilag egyre inkább összefonódik.
- Amíg a klasszikus kapitalizmust a fejlett gazdaságú államok kibékíthetetlen érdekellentéte jellemezte, a fogyasztói társadalmak érdeke egyre jobban azonosul. Mivel az érdekközösség alapvetően csak gazdasági, a gazdasági integrációval párhuzamosan a kulturális tagozódás fennmarad, illetve még fokozódik is. A politikai autonómia nem sérti a gazdasági érdekeket mivel az ma már alig jelent gazdasági elkülönülést és így az csak a nemzeti kultúrák bizonyos önállóságát fogja magával hozni. A gazdaságilag integrálódó fejlett társadalmak tehát egyre több kulturális egységre fognak tagolódni.

1.1. A 20. SZÁZADI FEJLŐDÉS ELÁGAZÁSAI

A 20. század első harmadára a klasszikus kapitalizmus liberális, az állam gazdasági szerepét szinte mellőző útja egyre rosszabb hatékonyságú lett. A gazdasági fejlődés üteme a két világháború között a legfejlettebb termelőerőkkel rendelkező polgári demokráciákban is igen lassú volt azelőtte és főleg az utána elért fejlődéshez viszonyítva. A század első harmadában a liberális piacgazdaság több erőforrást pocsékol, mint az ugyancsak pocsékoló hadigazdálkodás. A liberális polgári gazdaságokkal szemben mind a fasiszmusok, mind a sztálinizmus dinamikusabb fejlődést biztosított. A gyakorlat a század közepéig azt bizonyította, hogy az előző század gazdasági liberalizmusánál még a diktatúrák is jobb gazdasági eredményeket produkálnak. Ezt most a század végén nem akarják tudomásul venni. Mind a fasiszmust, mind a

sztálinizmust nemcsak politikai, de gazdasági aberrációnak is tartják. Az utókor azonban be fogja ismerni, hogy a kor félperifériáin az állam túlzott gazdasági szerepe a gazdasági fejlődés szempontjából kisebb hiba volt, mint az előző század gazdasági liberalizmusa.

A 20. század első fele elsősorban azoknak hozott gazdasági sikereket, akik a gazdasági szférában erős államot hoztak létre. Azt a tényt, hogy a késő kapitalizmus válságát csak a gazdasági téren erős állam győzheti le, először nem is a gazdasági téren leginkább fejlett társadalmakban ismerték fel, hanem a félperifériákon. Ennek két fő oka van:

a/ A klasszikus kapitalizmus válsága sokkal mélyebben, kegyetlenebbül érintette a félperifériákat, mint a gazdasági élvonalba tartozókat.

b/ A félperifériákon az erős államnak sokkal erősebbek voltak a tradíciói és gyengébbek az ellene szegülő polgári liberális erők.

Ezért vált a század során jellemzővé, hogy a félperifériák társadalmainak mindegyike a fasizmus vagy kommunista rendszer valamely formájával próbálkozott. Ezen próbálkozások gazdasági sikere azonban rövidéletűnek bizonyult, mert egyrészt a gazdaságilag élvonalba tartozó polgári demokráciák is gyorsan kialakították az állam kívánatos pénzügyi, foglalkoztatási, oktatási és szociális szerepét, másrészt az erős polgári tradíciókkal nem rendelkező félperifériákon mind a fasizmusok, mint a kommunista rendszerek politikai diktatúrákká deformálódtak. Amíg a gazdaságnak szüksége volt az erős államra, a politikai életet gúzsba kötötte a gazdasági erejével visszaélő állam. Az állam kívánatos gazdasági szerepe csak a polgári demokráciákban nem falta fel a politikai demokráciát. A félperifériák diktatúrái már nem voltak fölényben az olyan polgári demokráciákkal szemben, amelyekben *kialakult az állam megkívánt gazdasági szerepe*.

A diktatúrák számára csak a 20. század második felének technikai változásai hozták meg a szükségszerű bukást. A század utolsó harmadában nélkülözhetetlenné vált a gazdasági demokrácia, mert a gazdasági munkamegosztás olyan mértékben vált bonyolulttá, hogy azt semmiféle tervgazdálkodás már nem volt képes átfogni, abban az összefüggéseket nyomon követni. A gazdaságba történő állami beavatkozások hatását egyre kevésbé lehetett előre kiszámítani.

A diktatúrák gyors összeomlását az hozta meg, hogy a gazdaságilag fejlettek fölénye ugrás-szerűen megnőtt a haditechnikában. Első eset a történelem során, hogy a fejlettebb gazdaság egyúttal hadászati fölényt is jelent. Korábban sokkal inkább az volt a jellemző, hogy a gazdag népekkel szemben katonai fölényben voltak a kevésbé fejlettek. Még a jelen század nyolcvanas éveiben is fennállhatott az a helyzet, hogy a Szovjetunió, ahol az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem harmada volt a fogyasztói társadalmakénak, katonailag szuperhatalomként szerepelhetett. Alig egy évtized alatt ebben a tekintetben is teljes fordulat következett be: a gazdaságilag fejlettebb katonai ereje is hatványozottan nagyobbá, fejletlenebbé hatványozottan kisebbé vált.

A diktatúrák gyors összeomlásában a fő szerepet azonban az játszotta, hogy az érintett társadalmak nem rendelkeztek a diktatúrák végletessé válásával szemben megfelelő társadalmi fékekkel. Nem lévén erős polgári tradíció, ezekben a társadalmakban a diktatúra önerősítő folyamattá vált, és annyira végletes lett, hogy önmagát is pusztította. A század második felét már egyértelműen az jellemezte, hogy a diktatúrák rohamos erősödése együtt járt az indokoltságuk fokozatos elolvadásával. Amennyire a gazdaságot csak mértékkel uraló diktatúrák a század első felében még sikeresek voltak, a század előrehaladtával ez az indokoltság egyre csökkent, ugyanakkor a diktatúrák egyre végletesebbé deformálódtak. Az érintett társadalmak gazdasági lemaradása felgyorsult.

Ebből a szempontból is érdekes látni a második világháború utáni szovjet megszállások gazdasági hatását. A szovjet megszállás olyan politikai és gazdasági diktatúrákat hozott létre, ami mérhetetlen sok sérelemmel, szenvedéssel és vérrel járt, úgy ahogyan a feudális maradványok erőszakos összetörése azzal járt mindenütt a történelem során. Jó volna, ha napjainkban nem tévesztenék a demokráciákat élvezők szem elől, hogy a feudalizmus összetörése a nyugati demokráciák megszületésekor szintén sok egyéni sérelemmel, jogtalansággal és vérrel járt együtt.

Történelmileg alaptalanok azok a feltevések, hogy a szovjet megszállással sújtott országok önerőből is polgári demokráciákká, majd fogyasztói társadalmakká alakulhattak volna át. Ez ugyan nem igazolja a szovjet megszállást, de azért azt jelenti, hogy a történelemben nem először az igazságtalan erőszak kényszerített ki pozitív történelmi változásokat. Csak az észtek, a lettek, a kelet-németek és a csehek mondhatják el több-kevesebb biztonsággal, hogy ők belső erőből is képesek lettek volna a Nyugathoz való társadalmi és gazdasági felzárkózásra. Mint majd később látni fogjuk, a század közepéig csak az erős polgári tradíciókkal és puritán civilizációval rendelkező népek voltak képesek önerőből a társadalmi és gazdasági felzárkózásra. A magyarok és a lengyelek még el tudják hitetni magukkal, hogy meg voltak a belső feltételek, de Kelet-Európa és a Balkán népei nemhogy a század közepén, de most a végén sem érettek a demokráciára és a gazdasági felzárkózásra, de még a lépéstartásra, azaz elmaradottságuk fokának megőrzésére sem.

A szovjet megszállás és erőszakos társadalmi átalakítás az első években még gyors gazdasági eredményekkel járt, mindenekelőtt azzal, hogy a feudális maradványokat összetörte, a társadalmat homogenizálta, és a munkaerő foglalkoztatásáról gondoskodott. Ez a tendencia a polgári tradíciókkal rendelkező, gazdaságilag a félperifériák szintjéből már korábban kiemelkedő országokban sokkal gyengébben, a kevésbé fejlettekben pedig sokkal erősebben érvényesült. Más szavakkal: a szovjet megszállás annál kevesebb előnnyel és annál több hátránnyal járt, minél fejlettebb volt a megszállt ország társadalma és gazdasága az oroszokéhoz képest.

Ma már a történészek nem vitatkoznak azon, hogy Rettenetes Iván vagy Nagy Péter sok tekintetben nyugatos volt az orosz társadalmon belül. Azt még kevesen látják, hogy a leninistáké volt az orosz történelem legerősebben nyugatosító mozgalma, hogy Sztálin sokkal inkább a bolsevik nyugatosság, mint a feudális maradványok ellen harcolt. A kommunista mozgalomnak azonban a legnagyobb üldöztetése mellett is megmaradt egy nagyon nyugatos kisebbsége. A negyvenéves szovjet uralom után a megszállt társadalmak nyugatibbak lettek, mint előtte voltak, de talán annál is, mint amire önerőből jutottak volna.

A nyugati, elsősorban amerikai megszállás az érintett országokban meggyorsította a polgári fejlődést, a piaci gazdálkodást és kisebb-nagyobb mértékű politikai demokrácia megvalósítását. Ez a kívülről kényszerített nyomás igen pozitívnak bizonyult ott, ahol a gazdasági felzárkózás civilizációs feltételei adottak voltak, mint például a Távol-Keleten. Nem csak gyors gazdasági, de egyúttal politikai eredményeket hozott a gazdaságilag fejlett Japán számára, de sokáig nem hozott politikai eredményt Dél-Koreában és Tajvanon, ahol csak a gazdasági élet vált piacivá, a polgári demokrácia kiépülése csak most kezdődhetett meg. A politikában évtizedeken keresztül, a szinte példa nélküli gazdasági eredmények ellenére viszont erős diktatúra maradt. Ezekben az országokban előbb jelentkeztek a kiugró gazdasági eredmények és csak újabban és nagyon lassan a politikai demokrácia erősödése. A nyugati megszállás és politikai befolyás azonban Görögországban és Törökországban sem politikai, sem gazdasági téren nem hozott megfelelő eredményt. Kemál Törökországa politikai és gazdasági tekintetben relatív közelebb volt a Nyugathoz, mint a jelenlegi.

Külön figyelmet érdemel az a tény is, hogy a szocialista utat választó Kínában, az elmúlt tíz év során igen jelentős gazdasági átalakulás történt, és ennek megfelelően rendkívül gyors gazdasági növekedést értek el, a politikai rendszer merevsége azonban alig enyhült. Talán a Távol-Keleten a gazdasági fellendülésnek szükségszerűen meg kell előznie a politikai demokráciát.

1.2. TÚLNÉPESEDÉS A LEMARADÓ TÁRSADALMAKBAN

A klasszikus kapitalizmusra az volt a jellemző, hogy népszaporulata igen magas volt, magasabb, mint az elmaradott civilizációkhoz tartozó népeké, ezért azzal is terjeszkedett, hogy nőtt a saját országon belüli népessége és meghódította magának Észak-Amerikát. Ehhez járult az, hogy a puritán civilizáció szinte egésze a fejlettek sorába lépett. A klasszikus kapitalizmus a gazdaságilag erősödők gyors népszaporulatát, az elmaradottak népességének ennél jóval kisebb növekedését hozta. A jelen században azonban éppen a fordított népesedési arány vált jellemzővé. A gazdag népek nem, vagy alig szaporodnak, az elmaradottak ellenben nagyon gyorsan. Így állt aztán elő az a helyzet, hogy a fejlettek táborába tartozó népek száma nőtt, a világ népességén belüli arányuk azonban csökkent.

A jelenkor világában szinte törvényszerű jelenségnek tekinthető, hogy minél jobb a népesség gazdagodási lehetősége, annál kevésbé szaporodik. Minél reménytelenebb a helyzete, annál gyorsabban túlnépesedik. A népesség növekedése a gazdasági és politikai fejlődés tempójával és potenciáljával általában fordított arányban alakul, ami beláthatatlan tragédiákat fog szülni. Ez azért rendkívül tragikus fejlemény, mert maga a gyors népszaporulat is akadály a fejlődésnek. A világ négyötöde objektív okokból lemarad, de ezt a lemaradást fokozza a gyors népszaporulata. A közgazdaságtudomány farizeusságára jellemző, hogy óvatosan elkerüli a növekedési modelljeiben a gyors népszaporulat negatív hatásának kimutatását. Újabban az elmaradt társadalmak gyors népszaporulatának végzetes veszélyét a természetvédők felvetik. Érthető okokból kerülnek viszont a témát a politikusok is, akik számára fontos a rövid távú érdekekhez való igazodás.

A gyors népszaporulat megfékezésére megoldás egyelőre nem kínálkozik, mert egyre nyilvánvalóbb, hogy a fogyasztói társadalom kiépülésének lehetősége eleve el van zárva az emberiség nagy többsége előtt. A reménytelen társadalmi helyzetben pedig biológiai törvény a nagy gyermekszámmal való ösztönös védekezés. Ez a védekezési ösztön azonban nem a tragédia elkerülését eredményezi, hanem annak az elmélyítését fokozza. Korunk legnagyobb történelmi eseménye, hogy a világ egy hatoda viharosan gazdagodik, öthatoda pedig egyre jobban lemarad, és ott a népszaporulat annál nagyobb, minél reménytelenebb a helyzet. A jövedelemkülönbségek nemcsak a gazdagok és a szegények között mélyülnek el, hanem a szegény társadalmakon belül is egyre nagyobb a differenciálódás. Ez a szakadék ma sokszorta nagyobb mint a század elején volt.

Még tragikusabbá teszi ezt a tényt az, hogy a lemaradók továbbra is nagyon szaporodnak, az élre jutottak népszaporulata pedig stagnál. A közvéleményt félrevezeti az a tény, hogy korunkban számos országnak sikerült az élmezőnyhöz felzárkóznia, ezzel nőtt az ide tartozó országok száma. Azt azonban szem elől tévesztik, hogy az utolérók népessége csak tört részét teszi ki annak, amellyel a vészesen lemaradók népessége gyarapodott. Ma a világ szegényei nemcsak relatíve sokkal szegényebbek, hanem abszolúte sokkal többen is vannak. Jelenleg többször annyi ember hal meg erőszakos halállal vagy éhen, mint a történelem során valaha. Ez nemcsak abszolút értékben van így, hanem valószínűleg relatíve is.

Az emberiség történetét egészen idáig az jellemezte, hogy egy társadalmon belül volt meg a nagy vagyoni és jövedelmi különbség, de a társadalmak átlagos gazdasági szintje alig különbözött. A különbségek a kulturális szintben és a társadalmi stabilitásban mutatkoztak. Ezer évvel ezelőtt Kína ugyan a kultúra és a stabilitás tekintetében magasan a sztyeppai társadalmak felett állt, de a nép aligha élt jobban, sőt sokkal inkább feltételezhető ennek az ellenkezője.

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a fogyasztóit megelőző társadalmak mindegyikében a tömegek a létminimum határán éltek, és az idők során a fejlődés sem az életszínvonaluk, sem a várható életkoruk tekintetében nem hozott javulást. Ezzel szemben a jelenkorban a gazdag társadalmak szegényei is jól élnek, ha ezt nem relatíve, hanem történelmi mértékkel mérjük. Ma a gazdag államok esetében a társadalmon belüli jövedelmi különbségek sokkal kisebbek, mint valaha. Ugyanakkor a szegény és gazdag társadalmak közötti különbségek a korábbiak a sokszorosára nőttek.

1.3. AZ EMBERISÉG NÉGYÖTÖDÉNEK VÉSZES LEMARADÁSA

Marx a maga korában úgy látta, hogy az emberiség addigi története a társadalmakon belüli harcok története. Ez bizonyos határok között a klasszikus kapitalista és az azt megelőző társadalmakra elfogadható volt. Korunkban azonban a fogyasztói társadalmakban a belső társadalmi ellentétek letompultak, mivel a jövedelmi feszültségek csökkentek. Ezzel szemben sokszorosára nőtt a gazdag és a szegény társadalmak közötti jövedelmi különbség és ebből fakadóan a társadalmi ellentét. A fogyasztói társadalmon belüli, és a fejlett társadalmak közötti feszültségek csökkennek. A fejlettek és az elmaradottak közötti feszültségek viszont nőnek.

Erről is hallgatnak a társadalomtudományok. Kivétel csupán egy ideig a kínai marxizmus és az elmaradottak politikai szerveződése jelentettek. Mára ezek a hangok is elcsitultak. Természetesen a szegény népek képviselői igazságtalanságról beszélnek a nemzetközi fórumokon, és ezeket a gazdagok politikai képviselői meg is hallgatják, de a tények szinte teljes közömbösségűkről tanúskodnak. A nyújtott támogatás elenyésző az erőforrásokhoz és az igényekhez képest. Ennél is figyelmeztetőbb azonban az a tény, hogy az elmaradott országok szűkös forrásaiból aránytalanul sokat költenek fegyverkezésre és keveset a gazdasági fejlesztésre. Arra sincs példa, hogy a támogatott ország jobb eredményt ért volna el, mint a saját erejére utalt. A nyersanyagokért mesés pénzhez jutott országok társadalmi fejlődése még a hasonló szintűekhez képest is lassú, társadalmi instabilitása nagyobb.

Az emberiség négyötödének vészes lemaradása több okból nem kap kellő figyelmet:

- A biztonságban és jómódban élők nem akarnak tudni a válságba süllyedőkről.
- A statisztika nem az egy lakosra jutó fogyasztást, hanem az országos termelést mutogatja, ezt is az elmaradottakat felértékelő torzításokkal. A statisztika ugyanis a valóságosnál sokkal kedvezőbb képet ad azokról, akik válságba rohannak, ugyanakkor a fejlettek eredményeit tompítja. Ennek következménye az, hogy az elmaradottak az adatok tükrében évtizedek óta gyorsabban növelik a nemzeti jövedelmüket, mégis hosszabb távon egyre jobban lemaradnak. Jó példa erre a szocialista országok esete. Ezek maguk is felfelé torzított számokat közöltek, de a nyugati közgazdászok és kémszervezetek is mindig a reálisnál kedvezőbb képet alkottak a szocialista gazdaságokról. Ez alól még az észak-amerikai kémszolgálatok sem voltak kivételek.
- Cinikus módon a lemaradó társadalmakat utolérőknek nevezték. Nem a lemaradás tényét, hanem a szubjektív utolérési vágyukat tartva mérvadónak.

Az emberiség társadalmi és gazdasági élcapatának lassú és korlátozott viszonyokra kiterjedő rohamos gazdasági fejlődése és gyors társadalmi átalakulása együtt jár a többség egyre kétségbe ejtőbb és reménytelenebb helyzetével.

Ma a gazdag társadalmakban a lakosság leggazdagabb tizede az átlaghoz viszonyítva kisebb jövedelmet fogyaszt, mint megelőző társadalmi formák közepette, illetve mint a jelenkori szegény társadalmakban. A tények egyértelmű tanúsága szerint a társadalmi egyenlőtlenség jelentős csökkentése csak a gazdagság bizonyos szintjén kerül megvalósulásra. Ezen belül is előbb kell felszámolni a társadalmi jogegyenlőtlenségeket (akár erőszak árán is), aztán szükségyszerűen úgyis bekövetkezik a jövedelmek spontán nivellálódása. Ezt azonban nehéz a közvéleménnyel elfogadtatni. A szegények, azaz a lakosság nagy többsége az anyagi javakat akarja újra elosztani, és nem elégszik meg a politikai egyenlőséggel. Számos esetben indokolt-nak tűnt a fennálló jövedelemkülönbség elleni forradalom is. Az ilyen forradalmak azonban szinte mindig az ellenkező végletbe estek. E túlzott vagyonok és jövedelmek újraelosztása után aztán vagy ellenforradalmi restaurációra vagy a jövedelmek különbségének vissza-csempészésére került sor.

A szocialista országok többségében a lakosság leggazdagabb tizede az átlaghoz képest jobban élt, mint a jóléti társadalmakban. (Itt kell megjegyezni, hogy *a jólétet nem a vagyonnal, hanem a személyes fogyasztással kell mérni*. Nem károsítja a társadalmat a vagyonos, ha szerényen él, de károsítja a vagyontalan is, ha aránytalanul sokat fogyaszt. E tekintetben is alapvetően tévedett a marxizmus, de mindenekelőtt annak gyakorlata.)

A sokak szegénységből a kevesek gazdagsága fakad. Tévedtek tehát azok, akik az egyenlőbb elosztást a gazdasági fejlettségtől független követelménynek kiáltották ki. Ezt napjainkban, a sztálinizmus letűnte után aligha lehet kétségbe vonni. Ennek ellenére számolni kell azzal, hogy az ilyen egyenlőséget hirdető ideológiák a harmadik világban továbbra is divatosak maradnak.

Alapvetően tévednek azok is, akik abban reménykednek, hogy a gazdag társadalmak elég gazdagok lesznek ahhoz, hogy a szegény társadalmakon segítsenek. Ez nemcsak azért nem várható, mert a gazdagok soha nem fognak megközelítőleg sem annyit segíteni, amennyivel akár csak szinten lehetne tartani a lemaradás mértékét, hanem elsősorban azért sem, mert *a segítség, az alamizna hosszú távon többet árt, mint használ* még azoknak is, akik kapják. Például az olajbevételekben fürdő arab társadalmak fejlődése a nagy jólétben csak még jobban lelassult, a középkori társadalmi viszonyok fenntarthatóvá váltak. A hirtelen jött gazdagság még sokkal tragikusabb a sűrűn lakott országokban. A segítség hatására csak nő a népszaporulat, amelynek mai mértékét még a leggazdagabbak sem volnának képesek tartósan elviselni, és nőnek a társadalmi feszültségek is. Ha egy válságba jutott társadalom valamilyen szerencse folytán nagy jövedelemhez, nagy külső forráshoz jut, a válsága csak elmélyül. A meg nem dolgozott gazdagságot a reformok elodázására használják fel. Ez az általános tapasztalat is azt bizonyítja, hogy *a gazdasági sikerek nem érhetők el idegen forrásokból*, meg nem dolgozott eredményekből. Más szavakkal, nem a forrás a fontos, hanem sokkal inkább annak megszerzési módja.

Ha a társadalmak egészére vonatkozóan lehetne a gazdagok nagyvonalú segítségére számítani, akkor ez már korábban egy-egy társadalmon belül is megvalósítható lett volna. Jó volna belátni, hogy *minden társadalom csak önmagán belül lelheti meg a megoldások kulcsát*, ha ilyen egyáltalán van. Az azonban tudománytalan feltételezés, hogy mivel nincsenek belső erőforrások, hát a külsőkre kell építeni. Ez *zsidó-keresztény messianizmus, amely még akkor is hisz a megváltásban, ha annak isteni eredetét már nem hiszi*.

A közgazdaságtudomány klasszikusai (hiába hirdettek hitük szerint általános érvényű igazságokat) csak a nyugat-európai puritán civilizációjú népek számára tudtak hasznos tanácsokat adni. A klasszikus közgazdaságtan sem volt egységes a tanácsait illetően. A liberálisok tanácsai ott váltak be, ahol a gazdaság fejlettsége az élvonalban volt. Az utoléréshez a liberalizmus csak azokon a volt angol gyarmatokon vált be, ahol nem volt jelentős őslakosság (vagy az elpusztult), és ahol a puritán civilizáció ugyanakkor erős polgári tradíciókkal rendezkedett be, azaz ahol a társadalom szervezői az angolok voltak. Tehát ezek esetében sem a gazdasági liberalizmus garantálta a gazdasági és társadalmi sikert, hanem a polgári és puritán jelleg. A liberális, azaz a szabad verseny piaci modell azonban nem bizonyult az utolérés járható útjának az erős polgári tradíciókkal rendelkező országokban sem, ha nem volt elég belső piac. Erre jó példa a német iparosítás és gazdasági felzárkózás. Ennek gazdasági ideológiája nem Smith-től és Ricardo-tól, hanem List-től származik, aki a magas védővámokat és az államhatalom erős gazdasági szerepét hangsúlyozta. De ez az út is csak ott volt járható, ahol voltak jelentős polgári tradíciók és puritanizmus.

Még kevésbé mondható el az, hogy a 19. században az utoléréshez bizonyos társadalmi és civilizációs feltételek fennforgása esetén bevált gazdaságpolitika (az erős állam és a világpiactól való védelem) ajánlatos módszer maradt volna a 20. század második felében.

1.4. A KÖZGAZDASÁGI VÁLSÁG KIALAKULÁSA ÉS OKAI

Ahogy a világ gyarmatbirodalmakra történő felosztása befejeződött, a külső piacok a később iparosodott országok számára már nem álltak rendelkezésre, felmerült a belső fogyasztás növelésének szükségessége. A tőkés vállalkozások azonban nem voltak hajlandók emelni a munkajövedelmeket úgy, hogy belső piac képes legyen felvenni a termelés megfelelő hányadát. A tőkések azért mentek tönkre, mert jó, „típusos tőkések” voltak, akik maguk is takarékosan éltek, még inkább igyekeztek minimalizálni a dolgozók bérét.

Egyre általánosabbá vált a túltermelés, illetve a tőke és a munkaerő igen alacsony kihasználtsága. A tőkések többsége is tönkrement, ezért többségük szembefordult saját rendszerével. Az értelmiség és a munkásság pedig felháborodottan fogadta azt a tényt, hogy az egyik oldalon ott áll a gazdagság megtermelésének lehetősége, a másikon ezek kihasználatlansága és a tömeges munkanélküliség.

A kitermelő iparokban is végbemenő technikai forradalom az ipari társadalmakban is elegendő mennyiségű és hatékonyságú termelést biztosított az élelmiszerek és a nyersanyagok többsége tekintetében. Az iparosodott országok részéről egyre kevesebb vásárlási igény jelentkezett a gyarmataikról. A mezőgazdaság és a bányászat nemcsak igen magas tőkeigényű, hanem szakemberigényes ágazattá is változott, de a hatékonysága egyre inkább a környezeti infrastruktúra fejlettségétől függ. Ma a legolcsóbb élelmiszert és nyersanyagokat a fejlett világ jó adottságú területein termelik. A legolcsóbb gabonát, húst az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland farmerei állítják elő, pedig ott a munkaerő ára sokszorosan felülmúlja a kevésbé fejlett térségekben jellemzőeket. Az említett négy mezőgazdasági élenjáró országból az első három egyúttal a legolcsóbban termeli a szén is.

Nemcsak a fejlett gazdaságok mezőgazdasága és bányászata lett nagyon termelékeny, hanem ezen ágazatok gazdasági jelentősége is csökkent. A termelékenység következtében a mezőgazdasági és bányászati termékek értéke csökkent, ugyanakkor a jólét és a technika emelkedése a relatív mennyiségi igényeket is leszorította. Ma a fejlett országokban az összes belső felhasználáson belül a mezőgazdasági termékek nettó termelési értéke tizedére, huszadára, a nyersanyagoké ötödére, tizedére esett vissza. A lakossági fogyasztásban az élelmiszer, azon

belül a mezőgazdaságban hozzáadott érték csökkent. Nem kisebb a csökkenés az ipari termelésen belül a mezőgazdasági és bányászati nyersanyagok súlyát illetően.

Amikor a fent említett okokból a kitermelő ágazatokban foglalkoztatott, alacsony képzettségű munkaerő a korábbi tört részére csökkent, a tudományos és technikai forradalom nagyon magas képzettségi igényt támasztott a munkaerő többségével szemben. A tudományos-technikai forradalom következtében a munkaerő minőségi és strukturális igénye igen gyorsan és alapvetően megváltozott, aminek a piaci kielégítésére nem lehetett számítani, ha meg kellett volna fizetni az oktatást. Egyre több szolgáltatást kellett az államnak magára vállalnia, ami megnövelte a költségvetés súlyát és ezzel az elkerülhetetlen adóterheket.

Mindezekre a problémákra nemcsak az elmélet kereste a választ, hanem még sokkal inkább a gyakorlat. Jellemző, hogy sokkal előbb jelentkeztek a gyakorlatban a társadalmi reformok, mintsem a tudomány ezeket az igényeket felvetette volna. Az állam gazdasági szerepvállalása a foglalkoztatáspolitikában, az oktatásban, a pénzteremtésben nem azért valósult meg, mert ennek szükségességét felismerte a társadalomtudomány, hanem mert kikényszerítette a tömegek nyomása. A fogyasztói társadalommá való átalakulásban sokszorta nagyobb szerepet játszott az általános választójogból fakadó politikai nyomás, mint a társadalomtudományok útmutatása.

A megoldások keresése előbb vált gyakorlattá a félig fejlett, kevésbé polgárosodott társadalmakban. Itt volt élesebb a válság, itt jelentkezett előbb a felzárkózás meghiúsulása. Ugyanakkor itt volt gyengébb a reformoknak ellenálló polgári liberalizmus. A múlt század közepe óta jellemző, hogy az oktatásra relatíve nagyobb figyelmet fordítottak a kevésbé fejlett félperifériákon, mint a legfejlettebb és leggazdagabb országokban. A múlt század közepén a bismarcki Németország oktatási rendszere (főleg a szakmunkásképzése) előtte járt a fejlett ipari országokénak. Még a volt szocialista országok is sokkal többet tettek ezen a téren, mint azok a hasonló fejlettségi szintű országok, amelyekben a nyugati piacgazdaság érvényesült.

1.4.1. Az elmélet válsága

Válságban van a közgazdaságtudomány, mert elméleti alapjait illetően a klasszikus kapitalizmus tudománya maradt. Mint ilyen, lényegében helyes válaszokat adott a tőkés társadalmi állapotokra, a gazdaság működési elveire és segített abban, hogy a 19. századi gazdasági válságok leküzdhetőbbek legyenek. Közben azonban *a klasszikus kapitalista társadalom átalakult fogyasztói társadalommá*, alapvetően megváltoztak működési elvei. Sok minden nem igaz a fogyasztói társadalomban, ami igaz volt a klasszikus kapitalizmus viszonyai között.

A klasszikus kapitalizmus válságait utólag sem tekinthetjük tragikusnak, mert azok ellenére a gazdaság sikerebben fejlődött, mint a történelem során bármikor, amikor ilyen válságok nem voltak jellemzőek. A közgazdaságtan a századfordulóra a polgári tradíciókkal rendelkező ipari országokban jól használható szaktudomány volt és az maradt, ha nem is az elméletben, de a vállalkozói gyakorlatban. Mindmáig sikeresen szolgálja a gazdaság operatív vállalkozói igényeit, annak ellenére, hogy elméleti alapjai elavultak.

Az is tény, hogy a közgazdaságtudományban a fogyasztói társadalomra való áttéréssel egyidejűleg jelentkeztek olyan elméleti iskolák, amelyek a makroszintű gazdasági viselkedés megváltoztatását sürgették. Ezek az elméletek ugyan többé-kevésbé hasznos tanácsokat adtak, a társadalmi változás okait, méreteit és várható útját illetően azonban keveset nyújtottak.

1.4.2. A minőségileg új fogyasztói társadalom

A társadalomtudományok alig vették észre, hogy a klasszikus kapitalista és a fogyasztói társadalom két alapvetően különböző társadalom, pedig közöttük óriási a mennyiségi és a minőségi különbség. A kapitalizmust megelőző társadalmak megegyeztek abban, hogy egyszerűen újratermelő társadalmak voltak. Azokban a termelés technikája és annak a hatékonysága generációkon keresztül alig változott. Még kisebb volt a fejlődés az életszínvonalban és az életkorban.

A klasszikus kapitalizmus minőségi fejlődést jelentett azzal, hogy két évszázad alatt megsokszorozta az egy lakosra jutó termelést és megkétszerezte az átlagos életkort. Ezzel szemben a tömegek életszínvonala nem sokat nőtt, a gazdasági és politikai hatalom pedig osztályhatalom maradt, alig javult a társadalmi mobilitás.

Ma már kevesen vannak annak a tudatában, hogy a múlt században a kor legfejlettebb társadalmában is nagyon alacsony volt a munkások és parasztok életszínvonala. Ugyanakkor a lakosság nagy többsége nagyon kevés politikai joggal rendelkezett és reménytelen volt számára a társadalmi felemelkedés.

A klasszikus kapitalizmus nem annyira társadalmi, mint sokkal inkább technikai és tudományos forradalom volt. Ezt azért tévesztik sokan szem elől, mert közben már egészen más az a társadalom, amit továbbra is kapitalistának hívnak.

A klasszikus kapitalista társadalommal szemben soha nem tapasztalt minőségi változást jelentett a fogyasztói társadalom kialakulása. Ebben megsokszorozódott a termelés és a fogyasztás. Ugyanakkor csökkent a fogyasztáskorábbi polarizáltsága is. Ez a változás hozott először igazi felemelkedést a társadalom többsége számára. A kapitalista osztálytársadalom ilyen értelemben alakult át fogyasztási társadalommá, ahol azért lehetnek hajléktalanok, vendégmunkások, bűnözők, prostituáltak, elnyomott kisebbségek, nemzeti gyűlölködések stb.

A fogyasztói társadalomban már elsősorban nem a korábbi igényeknek megfelelő árukat és szolgáltatásokat kell sokkal hatékonyabban kielégíteni, hanem a gyorsan változó új igényekhez is állandóan igazodni kell. Nem olcsóbb élelmet, cipőt, lakást kell előállítani, hanem sok esetben akár drágábban is, de a változó igényeknek jobban megfelelőt. Korábban az élelem és a ruházkodás költsége a fogyasztási kiadások közel 80 százalékát tették ki, ma már harmadánál is kevesebbet. E két igény tartalmában is alapvető struktúraváltozás jött létre. Korábban a kenyérre esett az élelmezési költség nagyobbik fele, ma tizedét sem teszi ki. Korábban a búza ára tette ki a kenyér árának nagyobbik felét, ma már tizedét sem. Ugyanakkor az élelmiszerárakban a csomagolás és a reklám költsége meghaladja a mezőgazdasági felvásárlási árak összegét. Ennél is fontosabb azonban az, hogy a jelenlegi fogyasztás többsége ma már olyan, ami ötven éve még nem is, vagy csak egészen más minőségben létezett.

1.4.3. Általános társadalomtudományi válság

Sok szempontból indokoltabb lenne általában a társadalomtudományok válságáról beszélni, mert sok esetben *a tudományos úttévesztés általános*. A közgazdasági elmélet szükségszerűen eltéved, *ha nem kapcsolódik szorosan a történelemtudományhoz és a szociológiához*. A továbbiakban a társadalomtudomány egyes területeivel azonban csak akkor foglalkozom, ha azok a közgazdasági elmélet válságával szorosan összefüggnek.

A kor tudományos színvonalára a társadalomtudományok közül először a történelemtudomány talált vissza. A század nagy francia történészei terjesztették ki a történelemtudományt a vizsgált kor minden társadalmi és gazdasági problémájára, és vezették be a társadalmat komplexen

vizsgáló módszert az aránytalanul nagy mértékű politikai orientációjú tárgyalás helyett. *Engem is a történészek erősítettek meg közgazdasági szemléletem helyességében.* Azóta sem győzöm hangsúlyozni, hogy milyen jelentős volna, ha e történelemtudományi iskola munkáival a többi társadalomtudomány képviselői is megismerkednének.

A történelemtudomány nagy jelentőségét azzal magyarázom, hogy egyrészt természeténél fogva nagyobb időhorizontokat fog át, másrészt humán jellegénél fogva a civilizációs tényezőkre is figyelmet szentel. Márpedig a közgazdaságtudomány megújulásának is az a feltétele, hogy a jelenségeket nagyobb időhorizontban vizsgálja, és az emberi tényezőknek több figyelmet szenteljen, azaz az eddigénél sokkal inkább humán jellegűbbé váljon.

1.4.4. A klasszikus közgazdaságtanban mellőzött alapkérdések

A klasszikus közgazdaságtan arra még képes volt, hogy a kialakult tőkés társadalomnak a mozgástörvényeit feltárja, de arra már nem adott választ, hogy miért és hol alakulhatott ki az általa elemzett társadalom, illetve hol jöhet létre hasonló a jövőben. Egyáltalán nem vette tudomásul, hogy az a termelési mód, amit alapul vett, az csak adott történelmi előzmények után, és csak adott civilizációs feltételek mellett jöhetett létre.

Arra vonatkozóan sem adott a tudomány választ, hogy *a fejlettek miért növekednek gyorsan és egymástól eltérő sebességgel.* Mivel az eltérő sebességű fejlődésnek a feltételeit nem tárta fel, azért sem volt képes megmondani, hogy hol és miért várható az átlagostól eltérő gazdasági eredmény. Mint látni fogjuk, *a gazdasági csodáknak sehol nem az alkalmazott közgazdasági módszer volt az alapja.*

Mivel a gazdasági eredmények nagyon különböző közgazdasági körülmények között következtek be, ezért még empirikus módon, utólag sem tudjuk a közgazdasági elméletet igazolni. Nem lehet azt mondani, hogy ilyen vagy olyan közgazdasági feltételeket kell biztosítani ahhoz, hogy a fejlődés másutt is bekövetkezzen. A különböző közgazdasági iskolák ugyan eltérő feltételeket tekintenek üdvöztetőnek, de az eredmények legtöbbször egyik általánosítás érvényességét sem igazolták. *Ami sikert garantál az egyik társadalomban, szinte soha nem válik be egy olyan másik társadalomban, amelynek a civilizációja eltérő.* Még nagyon rokon civilizációk esetében is előfordul, hogy egészen eltérő politikai és gazdasági feltételek mellett érnek el hasonlóan kiemelkedő eredményeket.

A közgazdaságtudomány legjobban ott vallott csődöt, ahol ajánlatait megfogadták. Nemcsak a harmadik világban, de Latin-Amerika viszonylag már fejlettebb országaiban is eredményteleneknek bizonyultak a tudomány által ajánlott módszerek.

1.4.5. A klasszikus kapitalizmus spontán kialakulása

A klasszikus kapitalizmus korát az jellemezte, hogy az európai civilizáción belül is csak ott jött létre, ahol volt már korábban kialakult polgárság, és annak az értékrendjét a puritanizmus jellemezte. Tehát az ipari társadalmak kialakulásának *nem közgazdasági feltételekre, hanem megfelelő társadalmi és magatartási örökségre volt szüksége.* Ahol ezek hiányoztak, hiába hoztak létre a közgazdaságtudomány által javasolt gazdasági feltételeket (piacot, pénzt, versenyt stb.) ezek csak növelték a társadalmi és gazdasági csődöt. Megfelelő társadalmi és civilizációs örökség mellett viszont spontán jöttek létre a közgazdaságtudomány által tárgyalt feltételek, de nem fordítva. A közgazdasági intézkedések sehol nem hozhatnak létre kapitalista társadalmat ott, ahol a civilizációs feltételek nincsenek eleve adva. Az ipari forradalom második hullámában felzárkózók számára is merőben más módszerek biztosították a sikert, mint amit az

elmélet ajánlott. Erre klasszikus példa a 19. századi német iparosítás. A bismarcki Németország gazdasági felzárkózását nem a liberális eszmék megvalósítása, hanem annak éppen az ellenkezője, a védővámok, az állami beavatkozások biztosították. Ebből sem azt a következtetést kell levonni, hogy ez a sikeres utolérés általános gazdasági útja, hanem csak azt, hogy száz évvel korábbi viszonyok között az ugyancsak puritán civilizációjú németiség számára ez volt a megfelelő út. Ezzel szemben a második világháború utáni gazdasági újjáépítés már merőben más utat követelt. Az Erhard-reform éppen ellentéte volt a bismarckinak, a bezárkózás helyett a messzemenő világpiaci alkalmazkodásra épült. A másság magyarázata az, hogy merőben más világ gazdasági környezetbe kellett a feladatot megoldani.

1.4.6. Marx és Max Weber megközelítése

Először nem is egy közgazdász, hanem egy politológus, *Max Weber vette észre, hogy a klasszikus kapitalizmus csak a nyugat-európai puritán civilizáció és polgárosodási szint mellett jöhetett létre.* Max Weber állítását nem cáfolta meg a közgazdaságtudomány, inkább úgy tett, mintha nem is létezne. Ez annál meglepőbb, mivel egyértelmű cáfolatát jelenti a marxizmusnak is. Marx azt bizonygatta, hogy megfelelő társadalmi viszonyok (mindenekelőtt megfelelő tulajdonviszonyok) létrehozhatók, és ebben az esetben biztosítva van a gyors társadalmi és gazdasági fejlődés. Weber ellenben azt állította, hogy *a társadalmi és gazdasági fejlődés egyetlen biztosítéka megfelelő civilizáció,* amit nem lehet mesterségesen létrehozni, aminek a gyökerei évezredekre nyúlnak vissza. Maga Marx is érezte elméletének gyengeségét, amikor azt mondta, hogy a szocialista forradalomnak elengedhetetlen feltétele bizonyos gazdasági és kulturális szint. Ugyanakkor azt is állította, hogy a kommunizmus majd a világon mindenütt viszonylag rövid időn belül győzni fog, az egyes népek civilizációs karakterétől függetlenül.

Nem vonta le azonban Marx azt a következtetést, hogy nemcsak a szocializmusnak, hanem minden megelőző társadalmi formának, köztük a kapitalizmusnak is megvannak a maga gazdasági és kulturális előfeltételei. Marx követői aztán egészen végletesen alkalmazták a marxi tételt, és a tulajdonviszonyok erőszakos megváltoztatásával és az ideológiájuk bevezetésével a szocializmus létrehozását minden társadalomban megvalósíthatónak deklarálták. A magát materialistának valló elmélet arra az idealista útra tévedt, hogy a tulajdoni és a jogi viszonyok erőszakolt megváltoztatásaira és az ideológiájuk következetes alkalmazásaira akarta alapozni a társadalmi fejlődést. Az idők során aztán a materialista indíttatású ideológia képviselői a gyakorlatban egyre inkább antimaterialista, azaz hatalmi, és főleg adminisztratív eszközökkel akarták elérni a kívánatos társadalmi átalakulást. Ezen út a csődjének okait magában a belső ellentmondásaiban is hordotta.

1.4.7. A polgári közgazdaságtan hibás általánosításai

A polgári közgazdaságtudomány sem maradt azonban mentes a tudománytalan általánosításoktól. Azt hirdette, hogy a kapitalizmus és a politikai demokrácia minden civilizációs és gazdasági körülménytől függetlenül bevezethető. Míg a szocialisták mindenütt politikai diktatúrát és állami tulajdonlást hirdettek, a polgári közgazdászok és politikusok pedig mindenütt a politikai demokráciát és a magántulajdont tekintették eredményesnek.

A közgazdaságtudomány mindmáig nem jutott el annak a felismeréséig, hogy csak a polgári tradíciójú és puritán civilizációjú társadalmakra voltak a tételei érvényesek. Ahogyan minden vallás magát általános érvényűnek tartja, ezt tették a társadalomtudományok is: ami jó vagy jónak tartott az adott polgári viszonyok között, az mindenütt bevezethető és ezzel a siker

garantált. Az sem józanította ki a társadalomtudósokat, hogy a tanácsaik megfogadása mindenütt csöddel járt, ahol nem voltak erős polgári tradíciók és puritanizmus.

Az ipari forradalmat követő klasszikus kapitalizmust a közgazdaságtudomány mindmáig nem hajlandó felfogni kivételes lehetőségnek, amivel csak kevesen élhettek, még hozzá szükség-szerűen csak sokak rovására. A jelenkori helyzetet általánosítják visszamenőleg is, amelyben már nincs szükségük a fejletteknek a szegények kizsákmányolására ahhoz, hogy tovább gazdagodhassanak.

1.4.8. A politika által negligált közgazdaságtan

Maguk a politikusok sem igen veszik komolyan a közgazdasági elméleteket, tetteiket sokkal inkább a politikai kényszer, semmint valamiféle elméleti iskola diktálja. Korunkban sokkal több eredményt értek el az elméletekhez nem ragaszkodó, esetleg ilyeneket nem is ismerő politikusok, mint az ideológiai megszállottak. Ennek példája az, hogy a keynesi tanokat még nem ismerő Egyesült Államok azoknak megfelelően cselekedett. Keynes hazájában azonban nem vették figyelembe a tanait mindaddig, amíg a háború nem kényszerítette őket a teljes foglalkoztatás gyakorlatára. Angliát a keynesizmusra a hadigazdálkodás és nem az elmélet vitte rá, amit aztán igyekeztek minél jobban visszafejleszteni.

A század során a jelentős változásokat a gazdaságpolitikában mindig olyan vezető politikusok hozták, akiket világnézeti elkötelezettség, és nem közgazdasági elméletek iránti fogékonyság jellemezett.

1.5. A KÖZGAZDASÁGTANI VÁLSÁG PÉLDÁI

A közgazdaságtan válságát az okozta, hogy a fent jellemzett alapvető társadalmi-gazdasági változások ellenére ragaszkodott azokhoz a fogalmakhoz és elméletekhez, amelyekkel a klasszikus közgazdaságtan sikeresen funkcionált. Ha igaz az a fenti állítás, hogy a klasszikus kapitalizmus kisebb minőségi változást hozott a megelőző társadalmakhoz képest, mint amekkorát vele szemben a fogyasztói társadalom jelentett, akkor ebből annak kellett volna következnie, hogy a közgazdaságtanának is alapvetően másnak kell lennie. Nem ez történt.

Az alábbiakban csak néhány példával kívánom illusztrálni azt, amivel a könyv későbbi fejezeteiben részletesebben foglalkozom:

- Az elmélet nem tett éles különbséget a makro- és mikrogazdaságtan között, annak ellenére, hogy a gyakorlat ezen a téren is messze jutott.
- A pénzülmélet változatlan alapokon maradt annak ellenére, hogy a klasszikus kapitalizmus és a fogyasztói társadalom pénze minden tekintetben alapvetően különböző, még inkább azok lettek a funkciói.
- A társadalom tőkeigényét illetően nem kapott a szellemi tőke megfelelő szerepet a fizikai tőkével szemben.
- A munka összegzése során a minőségi tényezők kívánták volna meg a döntő súlyt, ezzel szemben a korábbi mennyiségi szemlélet élt tovább.
- A szellemi tőke és tulajdonosa, a munkaerő szerepe a gyakorlatban sokszorta nagyobb lett, mint amennyire az elmélet ezt feldolgozta.
- A termelési tényezők kibővítési kísérletei nem hoztak egységes elméleti rendszert.

- A tőke sokszorosára felgyorsult értékvesztése nem kapott kellő elméleti alapokat.
- A legfontosabb termelési tényező, a munkaerő kapacitáskihasználása tekintetében az elmélet nem volt képes kielégíteni a kor követelményeit.

1.5.1. A mikro- és makrogazdaságtan kapcsolata

A közgazdaságtudomány számos egyoldalúsága, a tényektől való elszakadása nem következett volna be, ha egyrészt nem ragad meg túlságosan a kor fejlett társadalmainak gazdasági jelenségei között, másrészt sokkal inkább a tényekből igyekszik elméleti következtetéseket levonni, nem pedig az elmélet alapján a tényeket kritizálni.

Ha figyelemmel kísérte volna az elmaradott társadalmak gazdaságait, rájött volna arra, hogy azok csak az ipari társadalmak kapitalizmusától jelentősen eltérő gazdasági feltételek mellett maradhatnak működőképesek.

Ha kellő súlyt helyezett volna arra a tényre, hogy a század első feléig polgári társadalom és kapitalizmus csak a nyugat-európai puritán civilizáció alapján jött létre, felismerte volna a civilizációk döntő gazdasági szerepét.

Ha igyekezett volna magyarázatot találni arra, hogy miért vallottak kudarcot még a jelen század második felében is például Dél-Amerikában a társadalmi és gazdasági felzárkózást célzó kísérletek, rájött volna arra, hogy a társadalmak többsége számára a társadalmi és gazdasági felzárkózás lehetősége még mindig nem nyílt meg.

Ha az elmélet feladatának sokkal inkább a gyakorlat igazolását tekintette volna, mintsem annak bírálását, sokkal több eredményt ért volna el.

1.5.2. A fogyasztói társadalom pénze

A közgazdaságtan mindmáig a klasszikus kapitalizmus pénzével szemben joggal támasztott követelményeket igyekszik érvényesíteni a fogyasztói társadalom, vagyis a jelenkori fejlett gazdaságú országok pénzével szemben is. A követelmény röviden így fogalmazható meg: a pénz akkor jó, ha értékálló. Ezt az elvárás azonban nem igazolja a gyakorlat, mert az elmúlt ötven évben nem is létezett sehol ilyen „jó” pénz, és a kor példátlan fejlődése elképzelhetetlen volna értékálló pénz mellett. A modern pénznek éppen az a legnagyobb előnye, hogy nem értékálló, hogy a követelményeknek megfelelően rontani lehet az értékét.

Ennek megértéséhez mindenképp először azt kell végiggondolni, hogy milyen körülmények váltották ki az árupénz feladását és az állam által szaporítható pénz megjelenését és történelmileg igen rövid idő alatt végbemenő általánossá válását. Mindenképp először az, hogy a század elejére bebizonyosodott: a nemesfém fedezetű pénz nemcsak gazdasági, de társadalmi válságok egyre tragikusabb kiéleződéséhez és állandósulásához vezetett.

Mi jellemezte a század első harmadának fejlett gazdaságait?

Először nézzük a szorosán vett gazdasági tényeket:

- A csökkent az életszínvonal.
- A termelőkapacitások alacsony kihasználtsága vált jellemzővé.
- A tartósan nagy munkanélküliség.
- A gazdaság igényeivel nem tartott lépést az infrastruktúra, mindenekelőtt az oktatás, az egészségügy és az úthálózat fejlesztése.

Ezzel együtt jártak a társadalmi feszültségek:

- Nőtt a szegények és a gazdagok közötti különbség. A szegények az eladhatatlan termékek és a kihasználatlan kapacitások mellett éheztek.
- Megerősödtek, sőt a világ jelentős részén hatalomra kerültek a szélsőséges politikai mozgalmak.
- Nem volt növelhető a gazdaság munkaerőigényének megfelelően a lakosság képzettsége, iskolázottsága.
- A lakosság nagy többsége még az egészségügy rendkívül olcsó vívmányait sem vette igénybe.

Ezeknek a problémáknak elsődleges oka az volt, hogy a minden tekintetben megérett társadalmi és gazdasági feladatokat a társadalom az adott pénz mellett nem volt képes megoldani, még akkor sem, ha a politikai hatalom ezeket saját céljainak tekintette.

Mivel a fent felsorolt feladatok a fejlődés adott szakaszán fontosabbá váltak, mint a pénz értékmérő szerepe, olyan pénzt kellett bevezetni, amelyik ugyan már nem volt képes az értékmérés klasszikus feladatait maradék nélkül megoldani, de lehetségessé tette a fenti problémák megoldását.

Az idő azon követelményét, hogy a társadalomnak értékvesztő, illetve tág határok között hatalmi eszközzel szaporítható pénzre van szüksége, nem is a kor legfejlettebb országaiban elégítették ki először, hanem a kor félperifériáin, ahol a fenti válságjelenségek még élesebben jelentkeztek, mint a politikai és gazdasági szinten legfejlettebb nyugati államokban. A félperifériák szocialista és fasiszta államaiban előbb bevezették a modern pénzt, mint a nyugati országokban. Éppen ezért érhetek el ezek az egyébként eleve téves útra tért társadalmak gyors gazdasági és politikai sikereket, számolták fel a munkanélküliséget, vezettek be költséges oktatási és egészségügyi reformokat, fogtak hozzá az infrastruktúra kiépítéséhez.

A nyugati demokráciák között egyedül a legkevesebb történelmi tradícióval rendelkező Egyesült Államok ismerte fel az idők szavát, tért le az aranyalapról, számolta fel még a hadigazdálkodásra való áttérés előtt a nagyarányú munkanélküliséget, fogott hozzá az infrastruktúra kiépítéséhez. Ez a New Deal névvel fémjegyzett mozgalom mutatott utat a polgári demokráciáknak a pénz új funkciói szemléletében is. Az európai fejlett demokráciák csak a hadigazdálkodás kényszeréből léptek a fedezet nélküli pénzteremtés, a szociális gondoskodás útjára, amit aztán a háború befejezése után már a tömegek nyomásával szemben nem volt erejük visszacsinálni.

Keynes elméletében ugyan jelentkezett a közgazdaságtanban is a kor megváltozott pénzigénye, de ez az elmélet nem játszott semmiféle szerepet abban, hogy a fogyasztói társadalom pénze bevezetésre került, hogy a pénz korábbi értékmérő szerepe másodlagossá vált, hiszen mind a szocialista, mind a fasiszta rendszerek, de még az USA sem Keynes hatására, sőt tanainak ismerete nélkül vezette be az új pénzt.

A pénzügyi szakma mind a mai napig a pénz klasszikus funkciója felett rágódik, az ennél sokkal fontosabb jelenkori pénzfunkciókat csak mint gazdaságpolitikai célokat fogadta el.

Melyek a jelenkor pénzének legfontosabb funkciói?

- Biztosítsa a kapacitások megfelelő kihasználását.
- Biztosítsa a megfelelő foglalkoztatási szintet.

- Tegye lehetővé az állam újraelosztó funkcióinak ellátásához szükséges források létrejöttét. Ezen belül a megfelelő jövedelemarányok kialakítását, a szükséges szintű oktatási és egészségügyi ellátást és a társadalmi gondoskodást.

A fogyasztói társadalomban a kapacitások indokolt kihasználását csak a mesterségesen szaporított pénz mellett lehet biztosítani. Ennek az a magyarázata, hogy a modern társadalmakban a vállalati költségek között olyan elemek jelentek meg a korábbihoz képest nagyságrendekkel nagyobb súllyal, mint például az állami elvonás és az amortizáció, amelyek vállalati szinten költséget jelentenek. Ezek a költségek azonban nem takaríthatók meg társadalmi szinten a termelés leállításával.

Az indokolt állami elvonás nagysága, vagyis az adók és járulékok összege ugyanis azzal nem csökkenthető, hogy a veszteséges vállalatok leállnak, sőt ennek következtében nőnek az állami kiadások. A társadalom növekvő gazdasági nehézségek elé kerül, ha leállnak azok a vállalkozások, amelyek nem képesek minden adót és járulékot kifizetni. Ennek következtében ugyanis megnő a társadalom gazdasági vesztesége, romlik a költségvetési egyensúly. Egyszerűen fogalmazva: minél nagyobb az adó, annál nagyobb társadalmi érdek fűződik ahhoz, hogy a veszteséges vállalatok ne álljanak le mindaddig, amíg az ennek következtében felszabadult tőkét és munkaerőt nem tudják másutt működtetni.

A valóságban nemcsak az adókat és járulékokat kell a vállalatok leállítása esetében másutt behajtani, de még a munkanélküliek segélyezése is többletkiadásként az államra hárul. Az sem megoldás, ha a kiesett bevételeket az állam pénzszaporítással pótolja, mert ez is indoktalan pénzrontás.

Mindebből következik, hogy a modern pénz egyik a pénz stabilitásánál sokkal fontosabb funkciója úgy a munkaerő, mind a tőke tekintetében a megfelelő kapacitáskihasználás.

Az is többet árt, mint használ a pénz minősége szempontjából, ha a pénzügyi egyensúly érdekében a jövedelemarányok túlzottan differenciálódnak. A lakosság többségének nemcsak abszolút, de relatív elszegényedése is, nemcsak káros társadalmi feszültségeket szül, hanem rontja a társadalmi mobilitást, ami a legfontosabb alapja a hosszú távú gazdasági fejlődésnek.

Az elmúlt évtizedek gyakorlata abban a tekintetben is általános, hogy a modern államok eladósodtak és továbbra is eladósodnak, vagyis többet költenek, mint amennyit bevettek adók és járadékok formájában. Ez azért vált jellemzővé, mert bebizonyosodott, hogy nem jó, ha az állam minden szükséges forrást adók formájában gyűjt be. Kíváncsi a bevételek egy részét költségvetési hiányként fedezni. Ezen is botránkoznak a szakmabeliek, annak ellenére, hogy minden állam ezt csinálja. Márpedig az a társadalomtudós, aki az általános jelenségek mögött nem objektív okokat keres, hanem csak a korra mindenütt jellemző és jelentkező hibát látja, szükségszerűen eltéved.

Azt kell ezzel kapcsolatban látni, hogy az adó egy bizonyos nagyság felett legalább annyi gazdasági kárt okoz, mint a nagy költségvetési hiány. A két szükségszerű rossz, a nagy adó és a költségvetési hiány között keresni kell az optimális megoszlási arányt. Kevesen veszik tudomásul, hogy a sikeresen fejlődő államok az elmúlt évtizedek során több költségvetési forráshoz jutottak az eladósodásuk révén, mint például vállalati nyereségadókból. Ebből én azt olvasom ki, hogy a nagy vállalati adó károsabb lehet, mint ennek a költségvetési hiány ellenében való mérséklése.

A fentiek az állam szerepét mutatják be a keletkezett jövedelmek egy részének legracionálisabb államosításában. Vagyis a jövedelmek indokolt részének folyamatos államosítása legcélszerűbben a kormányzati pénzszaporítással, költségvetési hiánnyal kiegészített adóztatással valósítható meg. Ezt igazolja minden sikerország tapasztalata.

Mindezek előrebocsátása nem azt jelenti, hogy nem kell vigyázni arra, hogy a pénz vásárlóerejének romlása ne legyen gyors, és főleg ne legyen egyenlőtlen, előre fel nem mérhető.

1.5.3. A társadalom tőkeigénye

Ma már a néprajzosok munkájának eredményeként nyilvánvaló, hogy a társadalmak relatív vagyoniigénye a fejlődés folyamán nem nőtt, talán inkább csökkent. A vagyon mindig az éves termelés 3-6-szorosa körül mozgott. Ez az érték azonban annyira megbízhatatlan, hogy aligha lehet követni a tényleges változásainak a mértékét. Amióta pedig a mérések valamivel megbízhatóbbak, a nemzeti vagyon a nemzeti jövedelemhez képest sokkal inkább csökkent, mint növekedett.

A fenti állítás azt jelenti, hogy az egy lakosra jutó nemzeti vagyon az egy lakosra jutó termeléshez képest nem nőtt. Más szavakkal, ha van vagyonfelhalmozás, az a népesség növekedésével arányos. Ez valami olyant sugall, hogy felhalmozásra csak akkor van szükség, ha növekszik a népesség. Az egy lakosra jutó beruházási igény pedig csak akkor jelentkezik, ha fejlődik a technika.

A jelen század arra is megtanított, hogy a tőkefelhalmozás önmagában hatástalan. A klasszikus közgazdaságtannak a tőkenagyság szerepéről vallott nézeteit a legkomolyabban a kommunis-ták vették. Abban a hitben éltek, hogy a tőkefelhalmozás meg fogja hozni a termelés felfutását. Ennek érdekében olyan felhalmozási rátát kényszerítettek ki, amelyik még az ipari forradalmat követő eredeti felhalmozást is messze túlhaladta. Ez az iszonyatos áldozatokkal járó erőfeszítés azonban nem járt semmiféle eredménnyel, sőt a gazdasági lemaradás fokozódását sem volt képes megfékezni.

Ma a kommunista gazdaság bukása után senki sem akar emlékezni arra, hogy a kommunista gazdaságpolitikának mennyi lelkes híve akadt a nyugati világban. Éppen a nyugati értelmiség progresszív része és a gazdaságpolitikuskok jelentős hányada hitt abban, hogy a szovjet gazdaság gyorsan utoléri, sőt el is hagyja a nyugatit.

1.5.4. A munka összegzése

A klasszikus közgazdaságtan annak idején még megtehetette, hogy a munkaerőt darabszámra összeadja. De már akkor is hiba lett volna a lekötött munkaerő nagyságából annak termelő-képességét levezetni. Akkor a munkaerő minősége alig számított, tehát viszonylag *homogén volt, ami a súlyozás nélküli összegezhetőség feltétele.*

Korunkban a munkaerő hatékonysága tekintetében ezerszeresnél is nagyobb a differenciálódás. Még a munkaerő legjobb és legrosszabb tizede között is 10:1 aránynál nagyobb a hatékonyságbeli eltérés. Ezért, aki ma a munkaerőt darabszámra méri, a kor legfontosabb gazdasági jelenségét téveszti szem elől.

Egyelőre minden fogyasztói társadalom gyakorlata azt mutatja, hogy a munkaerő nem jelentéktelen hányada (2-8 százaléka) nem foglalkoztatható hatékonyan. A munkanélküliség leszorítása a gazdasági hatékonyságot csökkentő olyan politikai feladat, aminek hosszú távon nyilvánvaló előnyei is vannak. De azt semmiképpen nem lehet mondani, hogy a teljes foglalkoztatás mellett volna a maximális a gazdasági teljesítmény. Bebizonyosodott viszont ennek az ellenkezője, vagyis az, hogy a teljes foglalkoztatás gazdasági csődöt okoz.

1.5.5. A munkaerő és a tőke mint termelési tényező

A közgazdaságtudomány elismerte ugyan, hogy a munkaerő, illetve annak foglalkoztatott többsége termelési tényező, de *egyetlen vállalati könyvelésben és makroszintű statisztikában sem szerepel a munkaerő bővítése felhalmozásként*. A távol-keleti országok felhalmozásában a történelemben eddig nem ismert mértékű oktatási erőfeszítéseket és eredményeket is figyelembe kell venni. Azt sokan tekintik a távol-keleti gazdasági csodák alapjának, hogy a lakosság a jövedelmének a 20-30 százalékát takarította meg évente, de azt már nem adják hozzá, hogy a magasabb képzés érdekében milyen iszonyatos áldozatokat hoztak. Nem azért negligálják ezt, mert nem ismerik a távol-keleti népek ezen a téren tapasztalható erőfeszítéseit, hanem azért, mert azt nem kezelik egyenrangúnak a pénzben megjelenő felhalmozással.

A klasszikus kapitalizmusban nem volt szükség még a meglévő munkaerő és szellemi tőke szinten tartására sem, ezért nem volt sok értelme a munkaerőt, különösképpen pedig a szellemi tőkét termelési tényezőnek tekinteni.

Ki kell térnem arra is, hogy eleve *hiba volt az emberi tényezőket, a foglalkoztatott munkaerővel azonosítani*. Még a munkaerővel szemben igénytelen kapitalizmusban is alapvetően fontos volt az adott társadalom megfelelő civilizációja. Kezdjük az egyszerűbbel, a tőkessel. A kapitalizmus kialakulásában a nyugat-európai polgárság civilizációja, értékrendje alapvető feltétel volt. A tőkés tulajdonos éppen olyan fontos termelési tényező volt, mint a munkás. A klasszikus kapitalizmusnak nemcsak olcsó, igénytelen munkaerőre volt szüksége, hanem puritán, a szociális problémákkal szemben viszonylag kevésbé érzékeny tőkésosztályra is. De ez is csak átmeneti jelenség, mert a modern fogyasztói társadalomnak már igényes, drága munkaerőre és képzett, a társadalom szociális problémáival szemben érzékeny vállalkozókra és mindenek előtt ilyen államhatalomra van szüksége.

Látva az emberi tényező fontos szerepét az elméleti közgazdászok elkezdtek hangsúlyozni az emberi tőke megnövekedett szerepét. Nem a tőkét, helyesebben a vagyont, igyekeztek az egyre bonyolultabb formája ellenére kvantifikálni, hanem a még sokkal kevésbé kvantifikálható emberi tényezőket is igyekeztek tőkeként kezelni. E tekintetben sorra jelentkeztek a szak-tudósok, akik a szellemi tőkéről beszéltek és annak nagyságát a képzési költségekkel fejezték ki. E szemlélet alapján a tudás annyit ér, amennyit a képzésre fordítanak. A szellemi tőke termelője tehát egyrészt az állam, másrészt a pedagógus. Ehhez csupán a felhasznált ceruza és kréta járul hozzá, mint értéknövelő tényező.

Jelentős elméleti lépést jelentett a 80-as években *Paul Romer*, aki elismerte a tudást mint termelési tényezőt. Ez alatt azonban ő még lényegében csak a technológiai ismereteket értette, vagyis azt, hogyan kell valamit megcsinálni. De ő legalább elméletileg elismerte, hogy a szellemi tőke gyarapítása ugyanolyan felhalmozás, mint a fizikai tőkéé. De még nem találkoztam olyan makroszintű méreggel, amelyik az oktatást és a tanulást is beruházásnak, a szellemi tőke növelését felhalmozásnak kezelte volna. Ha a közgazdászok felhalmozásról, megtakarítási rátáról beszélnek, abban a szellemi tőke gyarapítása soha nem szerepel. A mai közgazdászok is alapvető fontosságot tulajdonítanak a lakosság pénzalapjai növelésének, de nem veszik figyelembe, ha tudása növekszik. Ha egy család megtakarítja évente jövedelmének 5 százalékát, azt mondják a jövőre gondolt, megtakarított, ha a gyermekei iskoláztatására fordított még egyszer ekkora összeget, akkor nem takarított meg semmit.

1.5.6. A Romer-féle négy termelési tényező kritikája

Romer négy termelési tényezőt jelöl meg: a tőkét, a képzetlen munkaerőt, az emberi tőkét (a szervezett oktatásban eltöltött évek számával mérve), és az elképzeléseket, találmányokat (a bejelentett találmányok számával mérve). Vele kapcsolatban is tele vagyok kételyekkel a következők miatt.

- *A munkaerőt és a tudást nem célszerű szétválasztani.* Alapvető tévedés tehát valamiféle nem létező, képzetlen munkaerővel számolni. Ebben az egyszerű és a bonyolult munka marxi megkülönböztetésének tévedését látom tovább élni. Eltéved az a társadalomtudós, aki a társadalom életében nem a létező tényezőkkel operál. Mi az egyszerű munka, mi a képzetlen munkaerő? Ilyen soha nem volt és nem lesz.

- *Alapvető tévedés a tudást az iskolában töltött idővel mérni.* Ezen az alapon a Szovjetunióban nagyobb lett volna az egy lakosra jutó szellemi tőke, mint Nyugat-Európában, mert sokan és sok évet töltöttek különböző iskolákban. Ezzel természetesen nem azt mondom, hogy nem kell a modern társadalomban sok évet iskolában tölteni, csak azt, hogy ez még nem a szellemi tőke termelésének egyedüli forrása.

- *Csupán a találmányok számával sem célszerű találékonyságot kvantifikálni.* Nem csak azért nem, mert sok kis bejelentett találmány nem érhet annyit, mint egyetlen nagy, hanem sokkal inkább azért sem, mert éppen a legfontosabb kezdeményezések nem a bejelentett technikai találmányokon alapulnak. A fogyasztói társadalmakban már viszonylag háttérbe szorult a termelésben a technológiai megoldás nehézsége, előtérbe kerül viszont a mit és kinek fontossága. Az a társadalom gazdagodik meg, amelyikben sok vállalkozó ügyesen ellesi a fogyasztói igényeket. Sajnos, az elméleti közgazdaságtudomány sem vette tudomásul, hogy a klasszikus kapitalizmusban a termelési technika volt a hatékonyság fő feltétele, a fogyasztóiban már ennél fontosabb lett a kinek, mikor és mit.

Romer mégis nagy szolgálatot tett az elméleti fejlődésnek. Sorra jelentkeznek az újabb elméletek, és főleg bővül a termelési tényezők köre. Ennél is fontosabb eredmények várhatók azonban attól, hogy egyre több kritika éri a klasszikus közgazdasági elmélet alapjait, egyre nyíltabban felvetődnek a kvantifikációs problémák.

Mindettől azt várom, hogy a közgazdaságtudomány végre felismeri, hogy nem természettudomány, s hogy annál jobban eltéved, minél inkább mindent egyetlen vagy kevés kvantifikálható okkal akar megmagyarázni.

1.5.7. A tőke értékvesztése

Az ipari forradalom azt hozta magával, hogy a korábbi termelési célú vagyont hirtelen értékét veszítette. Az ipari forradalom következtében a társadalom beruházási igénye tehát igen nagymértékben megnőtt, mert az értékét veszített vagyont az új technika követelményeinek megfelelővel kellett pótolni. A társadalmak történetében ismert első nagyarányú vagyonszétválást az ipari forradalom hozta. Az elméletnek arra kellett volna irányulnia, hogy a legfontosabb termelési tényező, vagyis a vagyont struktúrájának a megváltozott követelményekhez való igazítását kimerítően tárgyalja.

Ez nem történt meg annak ellenére, hogy már Ricardo felismerte és hangsúlyozta, hogy a technikai találmányok vagyonszétválást okoznak. Ezt elismerték a tőke esetében, de figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy az ipari forradalom technikai találmányai az egész kisárutermelő szektor vagyontát tették értéktelenné.

A gyáripari technika megjelenésével kiderült, hogy az új technikai felszerelés sokkal hatékonyabb, mint a régi volt. A régi azonban csak akkor veszti az értékét, amikor az új kiszorítja. Az erkölcsi kopás tehát nem a technikai találmányok, hanem azok bevezetése következtében áll be. *Minél gyorsabban jelenik meg az új technika, annál gyorsabb az elértéktelenedés.* Ez leginkább akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a világgazdaság azon területeit vizsgáljuk, amelyen az új technikai vívmányok nem jelentek meg. A második világháború alatt az Egyesült Államokban a személygépkocsik kiselejtezése szinte megszűnt, életkoruk meghosszabbodott. Nem azért, mert az újak nem lettek volna jobbak, hanem azért, mert nem gyártottak újat. Azt a tényt, hogy az új technika megjelenésével megsemmisíti a korábbi értékeket, a közgazdászoknál is világosabban felismerte Gandhi, aki az indiai társadalom megmentését abban látta, hogy nem adnak teret az új technikának. Csak azt nem mérte fel, hogy a technikai behatolás tartós megakadályozása egyre lehetetlenebb.

Az infrastruktúra fejlesztése következtében egy sor vagyon felértékelődik. Azt már nehezebb nyomon követni, hogy egy ilyen fejlesztés ugyanakkor más vagyonok hatékonyságát hogyan csökkenti. Ha valahol autópályát építenek, akkor a környezet felértékelődik. Ugyanakkor azonban másutt értékvesztés áll be. Franciaországban találkoztam ezzel az úthálózat fejlesztése során. Amikor azt tartottam hibásnak, hogy sok forgalmas út ma sem kerüli el a városokat, és ezeken az utakon szinte állandó a torlódás, ugyanakkor a közeli autópályák a magas használati díj miatt üresek, azt válaszolták, hogy a városok tiltakoznak a forgalom elterelése ellen. Az ugyan zajos és légszennyező, de sok üzleti tevékenység alapja. Ha elkerülné a városok központjait a forgalom, az ottani ingatlanok értéke csökkenne, ott sokkal kevesebb kereskedő élhetne meg. Nem akarom a franciák logikáját vitatni, mert nekem más a véleményem, de az tény, hogy ami az egyik oldalon vagyonnövekedést okoz, a másikon vagyonvesztést. Az utóbbit pedig sokszor nem veszik figyelembe, mert sokkal nehezebben követhető nyomon, ezért nehezen kvantifikálható.

Ezt a problémát az élet úgy hidalja át, hogy egyrészt az adózás ragaszkodik az olyan mérlegkészítési módszerhez, amelyiknek adminisztrációja számára könnyen ellenőrizhető mérleget biztosít, másrészt a tulajdonos elemezhető mérleget készítet a maga számára. A részvénytársaságok közgyűlései elé nem az a mérleg kerül, amelyiket a törvényes előírások szerint az adóhatóságnak beadtak.

Ma már makroszinten is korrigálják a mérlegeket. Kimutatások készülnek arról, hogy az infláció milyen nagyságú fiktív nemzeti jövedelmet hozott létre a statisztikában. Kétszámjegyű infláció esetében a fiktív növekmény sokkal nagyobb lehet mint a tényleges, vagyis a nemzeti jövedelem csökkenése ellenére a nyilvántartás nominális növekedést mutat.

A fejlődésre érett társadalmak számára csak meggyorsítja a fejlődést az, ha a vagyonának jelentős része elpusztul. Ez ugyanis gyorsabbá teszi a korszerűsítést. Ahogy kedvező a fejlődés szempontjából, ha szűkösek a termelési adottságok a kitermelő iparok és a mezőgazdaság számára, úgy kedvező jelenség az is, ha a technikai fejlődés következtében a meglévő vagyon értéke gyorsan csökken. Az elmúlt ötven év során a gazdasági fejlődés élén azok az országok álltak, amelyek természeti adottságai mind a mezőgazdaság, mind a bányászat szempontjából kedvezőtlenek. A szűkösség terelte az energiákat az anyagtakarékosság, a technikai fejlesztés irányába. A technikai fejlődés gyors tempója azonban felgyorsította a vagyonvesztést. Ez volt a növekedés ára.

Nincs is baj akkor, ha ugyanabban a társadalomban van a technikai fejlődés mint a vagyonvesztés. A baj ott és akkor keletkezik, amikor a társadalmak egy része nem képes a technikai találmányok átvételére. Itt csak a vagyonvesztés következik be, de a technikai fejlődés nem. A veszteség megvan, a nyereség azonban elmarad.

Ennek a ténynek a történészek is kevés figyelmet szenteltek, holott e nélkül az ipari forradalom óta eltelt világesemények nem érthetők. Az ipari forradalom találmányai leértékelték a kézműipart, annak versenyképessége szinte teljesen megszűnt, tőkéje értékét veszítette. A technikai találmányok azonban csak a világ kis hányadában kerültek bevezetésre, először szinte csak Angliában, aztán is csak legfeljebb a világgazdaság tizedében. A világ népességének kilencztedét ebből csak az érintette, hogy elveszett a kisipari tőkéjük értékének nagy hányada, tehát szegényedtek.

Ennél is tragikusabban érte a világ kevésbé fejlett társadalmait a 20. század agrártechnikai forradalma, hiszen ez az egész mezőgazdasági vagyon leértékelődését hozta magával, ami az elmaradott gazdasági szinten a vagyon és a munkaalkalom négyötöde.

Ha mindezt nem tartjuk szem előtt, akkor nem érthetjük meg, hogy miért tárgult nagyra az ipari forradalom hatására a tőkés és a még ez előtt álló társadalmak közötti rés, és miért lett ennél sokszorta nagyobb szakadék a fogyasztói társadalom és minden más társadalom között.

1.5.8. A munkanélküliségi ráta mérése

Más a munkanélküliség akkor, ha azok is munkanélküliek, akik bármilyen munkát elvállalának, mert a munkanélküliség szinte éhséget, fázást, létbizonytalanságot jelent, és megint más az a munkanélküliség, amelyik azért van, mert sokan nem akarnak képzettségüknél, vagy korábbi munkájuknál alacsonyabb feltételek mellett munkát vállalni, vagy akik úgy gondolják, jobb a munkanélküli segélyből kicsit kevesebb jövedelemből, de fáradság nélkül élni. Még nem láttam olyan munkanélküli statisztikát sem, amelyik figyelembe vette volna a nyugdíjkorhatárok különbözőségét. Az például, hogy nálunk a nők tíz, a férfiak öt évvel előbb mennek nyugdíjba, mintegy 15-18 százalékkal csökkentti a munkanélküliséget. Ha például ma az Egyesült Államokban az volna a nyugdíjkorhatár, mint nálunk, a munkanélküliség nem 7 százalék volna, hanem 25!

A szakszervezetek vették észre, és nem a statisztikusok, hogy a heti öt munkanap és a hosszabb szabadság jelentősen hozzájárul a munkanélküliség csökkenéséhez. Azt azonban már ők sem vették tudomásul, hogy hosszú távon ez rontja a nemzetközi versenyképességet, és ezzel csökkenti a munkaalkalmak számát. Alig szenteltek figyelmet annak, hogy milyen szoros korreláció van a munkaidő hossza és a külkereskedelmi egyenleg, illetve a munkaidő hossza és a külföldről bejövő tőke nagysága között.

1.5.9. Az államadósság megítélése

A nagy államadósság sem bizonyult mindig a fejlődés akadályának. Az átlagosnál gyorsabban fejlődő országokban például az átlagosnál gyorsabb lett az infláció, nagyobbá vált a költségvetési hiány és ebből fakadóan nagyobb lett az államadósság. Ennek klasszikus példája Olaszország, ahol a 1960 és 1985 között gyorsabb volt a gazdasági növekedés, mint az Európai Gazdasági Közösség többi országában, pedig az átlagosnál jóval gyorsabb volt az infláció, és a legnagyobb lett az államadósság. Olaszország eredményét az sem rontotta le, hogy az ország déli fele nem bizonyult kellően alkalmasnak a felzárkózásra. Olaszország várható gazdasági teljesítményének alakulását a szakma annak idején egységesen a legrosszabbnak jósolta. Amikor kiderült, hogy jóslataikkal ellentétesen alakult az olasz gazdaság, gyorsan elfelejtették, hogy ők egészen mást jövendöltek.

A közgazdáknak a gazdasági növekedés szempontjából optimális kamatra vonatkozó tanácsai gyakran azért sem érnek semmit, mert a jelenkor összefüggő világgazdaságában egyik ország fejlett kamata sem szakadhat el büntetlenül a többiekétől, hiszen a nemzetközi bankok, alapok és vállalatok sokszorta nagyobb összegeket mozgatnak a tőkepiacon, mint amivel a jegybankok egyáltalán rendelkezhetnek. Napjainkra az országok gazdasági vezetői szinte semmiféle eszközzel nem rendelkeznek a kamatok alakítása tekintetében. Ezt azonban ők még egyáltalán nem látták be. A közgazdászok sem vették észre, hogy a jelenkori viszonyok között a világ gazdaságilag annyira integrálódott, hogy az egyes államok gazdasági hatalma elolvadt. Annál inkább érvényes ez, minél fejlettebb az érintett ország gazdasága. A kormányok gazdaságpolitikai önállósága ma már csak az elmaradott, szegény országok politikusainak privilégiuma. A fogyasztói társadalmak gazdaságpolitikusi legfeljebb annyit tehetnek, hogy nem hibáznak. A hibákat ugyanis a veszteségek után elengedhetetlenül korrigálniuk kell.

2. A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS MAI SZEMMEL

2.1 A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS KIALAKULÁSA

Ebben a fejezetben a kapitalizmus klasszikus időszakának jellemzőit tekintjük át. E könyvben éles különbséget teszek a kapitalizmus klasszikus formája és a jelen század második felében a gazdaságilag fejlett országokban kialakult fogyasztói társadalom között. Álláspontom szerint e két társadalom között nagyobb a minőségi különbség, mint a kapitalizmust megelőző társadalmak bármelyike között.

Klasszikus kapitalizmusnak nevezem azt a társadalmat, amely a nyugat-európai puritán civilizáció társadalmában alakult ki a feudalizmust követően és jellemző volt a jelen század közepéig.

Nem állítom ezzel azt, hogy a fogyasztói társadalom nem őrzött meg, sőt nem fejlesztett tovább, számos kapitalista elemet, mint ahogy minden korábbi társadalom is megőrizte a megelőző társadalmak számos társadalmi és gazdasági sajátosságát. De még a továbbhozott kapitalista elemek is minőségi változásokon mentek keresztül. Ezért korunk fejlett társadalmait csak erős leegyszerűsítéssel lehet kapitalistának nevezni, mivel ezekben már a kapitalista maradványoknál sokkal erősebb fogyasztói és fogyasztási oldala.

A gazdaságiaknál nem kisebbek a politikai és társadalmi változások. A klasszikus kapitalizmus egyértelműen osztálytársadalom volt, ezzel szemben a fogyasztói társadalom már nem a tőkésosztály, hanem minden fogyasztó társadalma. A termelést éppen úgy a fogyasztás irányítja, mint ahogy a politikai hatalmat a fogyasztók.

Mivel e felfogásom nem elfogadott, a következő fejezetben részletesebb indoklásra szorul.

A közgazdaságtudomány a kapitalizmus szülötte, ezért érthető, hogy nem ismerte fel a saját különleges, csupán egyetlen civilizáció egyetlen társadalmi formájára érvényes jellegét. A már szinte minden tekintetben más fogyasztói társadalomban sem kapott megfelelő hangsúlyt az, hogy a klasszikus kapitalizmus egy speciális jelenség volt. Ebben a tekintetben a szociológusok és a szocialista ideológusok tettek a legtöbbet.

A szociológusok (kezdetben jórészt humán értelmiségiek, és mindenekelőtt az írók) tárták fel, hogy a kapitalizmus nem az emberiségnek mint egésznek hozott jót, hanem csupán néhány országnak, és azon belül is csak egy kisebbségnek. Még annak is többen adtak hangot, hogy a kapitalizmus következtében csökkent (sok esetben meg is szűnt) az elmaradott területek politikai önállósága, és növekedett az ott élők eleve is nagy nyomora. A humán értelmiség jelentős hányada érzekelte, még a kapitalizmusból hasznot élvező társadalmakban is, hogy a kapitalizmus csak néhány ország kapitalistáinak hozott jobbat.

A kapitalizmusnak szocialista politikusok általi bírálata elsősorban a munkásosztály érekeinek védelméből fakadt. A számában egyre gyarapodó és szervezetileg erősödő munkásosztály ügye a szellemi élet kiválóságait nyerte meg vezető ideológusainak. Ebből a szempontból karakterisztikus példa és kiemelkedő jelentőségű Marx, akiben a tárgyilagos tudóst szinte háttérbe szorította a politikai megváltást ígérő munkáspolitikus, annak ellenére, hogy gyakorlati kapcsolata a munkássággal alig volt.

A kapitalizmus tárgyilagos szemlélése azért is elmaradt, mert nemcsak a kizsákmányoltak oldalán hiányzott a tudományos tárgyilagosság, hanem legalább annyira az uralkodó osztály részéről is. A klasszikus kapitalizmusban a tőkéseknek sikerült az osztályérdekeik megvalósítását biztosító államot a nép államának feltüntetni, és a hatalmat monopolizálni, ezért nem éleződött ki a tényleges helyzetnek megfelelően, hogy a társadalom érdekei nem azonosak a tőkések érdekeivel. Elég arra gondolnunk, hogy a tőkéseket piacszerző imperialista háborúikban még a munkások is mennyire támogatták.

A tőkések osztályérdekét a társadalom érdekével azonosnak a legjobban éppen a közgazdaságtudomány fogadta el. A klasszikus kapitalizmus közgazdaságtana a piaci szabadverseny elvére épült, ami csak a néhány vezető tőkés ország tőkéseinek érdekeit fejezte ki. Még a felzárkózó nyugat-európai országok tőkései sem lehettek a szabadversenyessé kapitalizmus hívei mindaddig, amíg nem sikerült felzárkózniuk Angliához.

A kapitalizmus közgazdaságtana tehát az emberiség huszadát magában foglaló országok lakosságának legfeljebb huszadának érdekeit képviselte. Ezt legjobban tükrözi az a tény, hogy a századforduló előtt Angliában körülbelül ennyi volt a szavazati joggal rendelkezők aránya.

Mindez nem jelenti azt, hogy a kapitalizmus nem volt a társadalmi fejlődés során a minden korábbinál nagyobb lépés. De azt igen, hogy ez a lépés egyelőre csak egy elenyésző kisebbség számára hozott jobbat. Enélkül nem lett volna jobb száz évvel később további országok tőkéseinek; és kétszáz évvel később (vagyis a jelenkorra) sokkal jobb az emberiség azon ötödének, akik a fogyasztói társadalmakban élnek.

Amennyire látni kell, hogy a kapitalizmus minden fájdalom nélkül nem jöhetek volna létre a fogyasztói társadalmak, annyira látni kellene azt is, hogy a kapitalizmus önmagában nem a megváltást jelentette, még az érintett társadalmak lakossága számára sem. A fogyasztói társadalom megvalósításának lehetősége még ma is el van zárva az emberiség nagy többsége előtt, és e többség számára a jelenkori világgazdaság csak a társadalmi problémáik fokozott kiéleződését jelenti.

Ahogy a kapitalizmus ideológusai azt állították, hogy aki abban a társadalomban nem boldogul, az magára vessen, ezt teszik a jelenkori ideológusai és közgazdászai is, mondván, hogy aki nem építette fel a fogyasztói társadalmat, az nem fogadta meg a tanácsait.

2.1.1. A politikai és földrajzi tagoltság szükségessége

A klasszikus kapitalista társadalom kialakulásának Európa politikai széttagozottsága elengedhetetlen feltétele volt. A kapitalizmus nem jöhetett létre egy centralizált nagy birodalomban, különösen akkor nem, ha az befelé fordul. Arra sem ismerünk példát, hogy a földrajzilag nem tagolt nagy térségekben tagolt politikai struktúra jöhetett volna létre.

A kapitalizmus létrejötte tehát nem választható el attól a tényről, hogy Európa nyugati fele rendkívül tagolt terep. A tagolt tengerpart, a viszonylag kis folyórendszerek, a viszonylag kis és sokféle hegység eleve kizárták a politikai egységet, szükségszerűvé tették a politikai és kulturális sokszínűséget. Az ilyen földrajzi adottságokat a közgazdaságtudomány azonban más tudományokra tartozó szempontoknak tekintette, és ezeket mellőzhetőnek kezelte.

Kína példáján igazolható, hogy a tagoltság hiánya, a kontinensnyi centralizált politikai hatalom eleve kizárta a kapitalizmus, az ipari társadalom kialakításának feltételeit. Az ipari forradalom előtt Kína inkább előtte, mint mögötte volt a Nyugat-Európának. A gyáripar kialakításához szükséges kezdeti technikai feltételek, ismeretek ott sem hiányoztak. A fejlődést azonban eleve kizárta a központi kormányzat racionalizmusa. Kínában évezredes gyakorlat volt a technikai

ismeretek elterjesztése a kormányzati apparátuson keresztül. Ahogy megjelent az első gép, azt mindenütt bevezették, így nem hozott komparatív előnyt a kezdeményező vállalkozó, illetve az érintett terület számára. Az ipari forradalom technikai robbanásának Nyugat-Európában, illetve még szűkebben Angliában, Belgiumban az volt az oka, hogy kevesen tarolhatták le a technikai találmányok gyümölcseit, ezáltal olyan forrásokhoz jutottak, amelyek a további technikai fejlesztéseket finanszírozhatták. Megállt a technikai fejlődés ott, ahol a találmányok, a technikai fejlesztések elterjesztéséről a hatalom gondoskodott. A sztálinista rendszer olyan gazdaságfejlesztési módszerrel akarta a fejlett Nyugatot utolérni, amely Kínában kétszáz évvel korábban az ipari forradalmat lehetetlenné tette.

2.1.2. Nagy elmaradott piac és kis gyáripari társadalom

Még egy további feltétele is volt a kapitalizmus kezdeti létrejöttének. Kezdetben viszonylag kis népesség és terület rendelkezett a polgári tradíciók és a puritánság kettős tulajdonságával. A kapitalizmus kialakulása és még inkább gyors fejlődése ugyanis azt is megkövetelte, hogy kis népesség rendelkezzen viszonylag sokszorta nagyobb félperifériával és perifériával, azaz befolyási övezettel és gyarmatokkal. A Távol-Keleten például azért nem alakulhatott ki a kapitalizmus, mert e civilizáció százszor nagyobb népességére viszonylag elenyésző félperiféria és periféria jutott. A nyugat-európainál fejlettebb technikai bázisú kínai feudalizmus egyrészt sokkalta nagyobb népességű volt, mint az ipari társadalmak bölcsőjét jelentő Anglia és Németalföld, másrészt a saját népességéhez viszonyítva kicsi volt a félperifériaként kizsákmányolható népesség. Míg Angliának és Németalföldnek piacként ott volt az egész európai kontinens, gyarmatként pedig a világ kétharmada (tehát a saját népességüknél százszorta nagyobb népességű térség), addig Kína és Japán elsősorban befelé forduló társadalom volt, amely számára világ többi része soha nem jelentett vonzerőt. Itt tehát azt ismerjük fel, hogy az európai civilizáció azért gyarmatosíthatott természetszerűen, mert évezredek tradíciója volt a tengerjárás.

Ez is a történelem egyik fintora. Nagy lehetősége csak a kicsiknek lehet. Nemcsak Kína volt túl nagy egység az ipari forradalom kínálta lehetőségek hasznosításához, hanem kezdetben egész Európa, vagy akár csak a jóval kisebb Nyugat-Európa is. A kapitalizmus létrejöttéhez arra volt szükség, hogy az első két ipari társadalomnak, Németalföldnek és Angliának nemcsak a társadalmilag elmaradt világ gazdaság, de ezen belül egész Európa is élelmiszerszállítója és iparcikkpiaca legyen. Ha Európa egésze egyszerre indult volna el az iparosítás útján, sokkal lassabb fejlődéssel kellett volna számolnia. A gyors angol iparosításnak az volt az alapja, hogy lefölözhetette az egész világpiacra a gyáripar komparatív előnyeit. A gyáripari termelés tempója attól függött, milyen kicsi a gyarmatbirodalom anyaországának népessége a hozzá tartozó befolyási övezetek és gyarmatok népességéhez viszonyítva. Maga az első iparosítást követő imperializmus a bizonyítéka annak, hogy a modern gyáripar komparatív előnyeinek a lefölözéséből nem juthatott volna elég egész Nyugat-Európának.

Ebben a tekintetben is jó példa Kína, ahol az ipari forradalmat előkészítő találmányokat gyorsan elterjesztette a központi kormányzat, tehát az ipari találmányok nem jelentettek egy kisebb népesség számára óriási komparatív előnyt és ebből származó nagy jövedelmet, ami szükségszerű forrása lehetett volna a további iparosításnak.

A klasszikus kapitalista társadalom és gazdasági sikerek elengedhetetlen feltétele volt a mások, még hozzá sokak kizsákmányolása. Erről szemérmesen hallgat a polgári közgazdaságtudomány, a marxista pedig egyszerűen elkerülhető deformációnak tekintette.

A kapitalizmus gyors fejlődése annak is köszönhető, hogy a technikai találmányok viszonylag hosszabb ideig egy kis népességű terület tőkéseinek a privilégiumai voltak, ebből fakadóan kevés kapitalistának hoztak igen nagy jövedelmet. Ez teremtette meg azt az óriási felhalmozási forrást, ami a gyáripár kialakításához szükséges volt.

2.1.3. A puritanizmus iránti igény

A klasszikus kapitalizmus volt a társadalmi fejlődés során az első, amelyben a takarékos urakra volt társadalmi igény. Minden megelőző társadalom számára olyan uralkodóréteg kellett, amelyik elpocsékolja a jövedelmét. Még a népre is ráragadt ez a jövedelmével nem racionálisan gazdálkodó módszer. Minden korábbi társadalomban a lét határán küszködő és az éhségtől szinte folyamatosan szorongatott rétegek életmódjára is a pocsékolás volt a jellemző. Az éhezés hosszú szakaszait szakították meg az ünnepek alkalmával. Az év munkanapjait a hideg ellen alig védő ruhában éltek, de pazar ruhákat őriztek az ünnepekre.

Már a középkorban sajátos vonása volt a nyugat-európai társadalomnak, hogy a jobbágyok racionálisan, vagyis puritán módon éltek, kevesebb és kevésbé fényes ünnepeket tartottak, egyszerűbb népviseletet alakítottak ki. Ez a népi puritanizmus a protestáns egyházon keresztül a városi polgárságra is áterjedt. Ha Európán belül a civilizációs különbségeket láttatni akarjuk, nézzük meg, hogyan néz ki a nyugat-európai protestáns, a mediterrán római katolikus és a keleti pravoszláv templom már az újkor hajnalán. A protestáns templom puritán, egyszerű, ez még a papok szertartás alatti öltözködésében is jelentkezik. A mediterrán katolicizmus temploma pompás, hivalkodó építmény, abban a profán képtárakba is helyet kívánó műalkotások, festmények és szobrok gyakoriak, valamint a belső téri kiképzések minden hívőt osztatlanul örvendeztetnek meg a pompát sugárzó szertartások alatt. A pravoszláv templomnak már a tere is megosztott, a kincsek sokasága el van zárva, az ikonokban nyoma sincs a világi szemléletnek, a főpapok pedig kincseket érő, az evilágítól mindenben különböző ruhákban végeznek alig érthető szertartásokat.

E példával is illusztrálni szeretném, hogy sokszor a kultúra különböző jelenségei sokkal jobb útmutatást adnak a közgazdásznak is, mint a statisztikai adatok.

Csak a nyugat-európai puritánokkal lehetett gyáripari társadalmat felépíteni és működtetni. Közel száz éve Max Weber felismerte, hogy a kapitalizmus csak puritán nyugat-európai civilizációjú népekkel építhető fel sikeresen. Történelmi tapasztalat volt, hogy a klasszikus kapitalizmus a századforduló előtt csak puritán civilizációjú környezetben valósult meg. Ennek az volt az oka, hogy a kapitalizmusnak szorgalmas, fegyelmezett, takarékos, a tisztaságot értékelő emberekre volt szüksége. Csak ez a civilizáció biztosította a szükséges munkafegyelmet, a gazdagokra is jellemző takarékoságot, a magas felhalmozási rátát stb. Tévedett a közgazdaságtudomány, amikor a gazdasági sikereket és sikertelenségeket úgy akarta magyarázni, hogy ezeket az *emberi tényezőket* nem vette figyelembe.

2.1.4. A puritán civilizáció egyedülálló előnyei

A klasszikus közgazdaságtan szerint a racionális cselekedettel a puritán nyugat-európai civilizáció hatása érvényesül. *Ma már kézenfekvő, hogy a közgazdaságtudomány szerint az a racionalizmus, ami a puritánok, ezen belül is elsősorban a puritán polgárokból lett tőkések viselkedési normája.* A tőkés takarékos volt. Nem a fogyasztásban, hanem a tőkéje gyarapításában akart kitűnni. Keveset fogyasztott, hogy minél gazdagabb legyen. Ez a racionalizmus azonban kivételes. Egyetlen más korban és egyetlen más civilizációban sem volt jellemző.

Szinte minden más civilizációt az jellemzett, hogy a gazdagnak pocskolva, fényűzően kellett élnie. Tehát minden más társadalom és civilizáció irracionálisnak tekintette a gazdagok takarékoságát, vagyis azt, amit a közgazdaságtudomány általánosan érvényes, objektív racionalizmusként kezel. Ha gyűjtöttek is a gazdagok, a vagyonaik haszontalan kincsekben és nem gazdasági célokat szolgáló javakban testesültek meg.

A kapitalizmusban a fő felhalmozási forrás a tőkés jövedelme volt. Azaz ott képződött a jövedelem, ahol a szűk keresztmetszet, vagyis a tőkehiány feloldása érdekében a felhalmozási igény is jelentkezett. Abban is megegyezett a kapitalizmus az előző osztálytársadalmakkal, hogy azokban is azoknál képződött a jövedelem, akik a szűk keresztmetszet felett rendelkeztek. A különbség viszont abban volt, hogy korábban a szűk keresztmetszetek birokosainak nem kellett a jövedelmüket felhalmozni, a termelés fokozása érdekében beruházni, a tőkés társadalomban azonban ez szükségszerű követelménnyé lépett elő a tőkések közötti piaci verseny és kizsorítóssága miatt.

Amíg a korábbi társadalmakban társadalmi egyensúlybomlást idézett volna elő a termelés fokozását szolgáló felhalmozás, a tőkés társadalomban ez volt a társadalom egyensúlyának és fejlődésének a feltétele. A múlt egyszerűen újratermelő, azaz generációs távlatokban sem növekedő társadalmi nem azért voltak egyszerűen újratermelők, mert nem voltak képesek a felhalmozásra és nagyobb termelőkapacitás működtetésére. Ezek a társadalmak csak azért maradhattak stabilak, mert a képződő forrásokat a termelés szempontjából közömbös kincsekbe fektették, vagy éppen fényűzésre pazarolták.

A régi korok vallásai ebben a tekintetben bölcsőbbek voltak. Egyetlen vallás sem említi a takarékoságot mint erényt, nem ösztönöz a fennálló állapotok javítására. Ösztönösen felismerték, hogy a társadalom azért volt egyensúlyban, mert nem akarták növelni a termelési kapacitását. Ezt a kegyetlennek tűnő társadalmi törvényt, illetve az ennek megfelelő állapotot a modern racionalizmus nem képes elfogadni. A racionalizmus nem veszi tudomásul, hogy vannak társadalmi állapotok, amelyekben a legjobb megoldás a fennálló viszonyok fenntartása, még akkor is, ha azok rosszak.

Az egyszerűen újratermelő, azaz stagnáló társadalmak korlátozottságát a legkönnyebb a nomádok esetében belátni. Ha egy bizonyos szinten felül növelik az állatállományt, aminek nincsen akadálya, akkor a legelők lepusztulnak, szárazság esetén szinte az egész állatállomány elpusztul. A nomád pásztorkodás esetében világos, hogy az adott technikai szinten a termelés a határhatékonysági szint felett gyorsan csökken, meredeken visszaesik. Ezért aztán ezekben a társadalmakban ösidők óta működött a népesség és az állatállomány korlátozását megvalósító mechanizmus. A pásztornépek irtották egymást és egymás nyáját, mert erre kényszerítette őket a nyomor, és ezzel elkerülték a népesség, és az állatállomány számukra végzetes szaporodását.

Mivel az öntözéses társadalmakban a határhatékonyság és az eltartó képesség nem csökken meredeken, az ilyen gazdálkodáson alapuló civilizációkban csak a túlnépesedésből fakadóan megnövekedett járványok apasztották a népességet az elviselhető szintre vagy gyakran jóval az alá.

Korunkban is azért jellemző a túlnépesedés és a társadalmi bomlás az elmaradott társadalmakban, mert a nyugati civilizáció racionalizmusát erőltetik.

Még kevésbé tekinthető általános racionális magatartásnak az, hogy a létminimum határán élő munkás szorgalmas, fegyelmezett, tiszta stb. legyen. Ugyan ez csupán két civilizációra volt jellemző, mégpedig a nyugat-európai puritanizmusra és a távol-keleti konfucianizmusra. A történelem során általában és jellemzően szinte mindig és mindenütt egészen más racionalizmus érvényesült.

A kizsákmányoltak nem jobban, hanem kevesebb munkával akartak élni. A tisztaság, a takarékoság nem volt és ma sem jellemző a legtöbb népre. Az emberiség öthatodát ma is az jellemzi, hogy nem minél jobban akar élni, hanem minél kevesebbet akar dolgozni, valamint az, hogy nem tiszta és nem takarékos. A világot járó ember tapasztalhatja, hogy a tisztaság milyen ritka erény.

Kevesebben veszik észre, hogy a szegény társadalmakban igen általános a pazarlás. A nélkülözés mellett még *a szegények is gyakran pazarolnak*. Szinte törvényszerű, hogy *minél szegényebb egy társadalom, annál több az ünnep, a vallási alapon megkövetelt munkaszüneti nap*.

A harmadik világ országaiban a keresetek javulása esetén csökkentik a munkaidőt, többet ünnepelnek, nagyobb családot alapítanak, többet pocsékolnak el ünneplésekre, nem takarékoskodnak, továbbra is máról holnapra élnek. Keveseknek tűnt fel, hogy kevés munkaszünettel járó ünnepük csak a protestánsoknak és a távol-keletieknek van. A szegény népek vallása szigorúan és nagy számban írja elő a munkavégzést tiltó, lakomákat, fényűző pocsékolást kívánó ünnepeket (és ezek kontrasztjaként az időnkénti hosszabb-rövidebb böjtöket).

Az összes vallás sokkal nagyobb gondot fordított annak az előírására, hogy mikor nem szabad dolgozni, mint arra, hogy dolgozni kell. A kereszténység ugyan hirdette az imádkozzál és dolgozzál jelszavát, de a gyakorlatban csak az imádkozást követelte meg. A szentek lehettek a dologtalanok, akik csak imádkoztak, de nem lehetett szent az, aki szükség esetén az imádkozás helyet is dolgozott. Ezeknek a pokolban volt a helyük. Az egyházak ugyan nem követelték meg a munkát, annak elég volt formailag eleget tenni, ugyanakkor a vagyongyűjtésben nem maradtak el a világi uraktól. Amíg a világi urak elsősorban fényűzően éltek (ami a szolgáknak is biztosított jövedelmet), az egyház igyekezett vezetőitől is szerénységet megkövetelni, de annál mohóbban gyűjtötte a passzív vagyont, a kincseket.

Nem véletlen, hogy már az ipari forradalmat megelőzően megjelenik a történelemben az első puritán keresztény vallás, vagyis a protestantizmus, amely ellene van az egyházi fényűzésnek. Még a templomokban is a dísztelen egyszerűséget hirdeti. Ebben a tekintetben azzal a jelenséggel találkozunk, hogy előbb jelenik meg a klasszikus kapitalizmus vallása, ideológiája, mint ahogy létrejöttek volna a gazdasági alapjai. A történelmi materializmus nem olyan egyszerű, hogy az aléptímről következtetni lehet az arra épülő feléptímyre, hogy előbb van a gazdagság, aztán az annak megfelelő tudat. Korunkban *csak ott jön létre a gazdagság, a fogyasztói társadalom, ahol az igényeinek megfelelő tudatot találja*.

2.1.5. A puritán tőkés magatartás szerepe

A múlt minden társadalmára az volt a jellemző, hogy erkölcstelennek tartotta azt, ha a gazdagok valami gazdaságilag hasznosat tesznek, azaz dolgoznak, továbbá ha nem pocsékolnak, vagyis takarékosak. A gazdagoknak semmittevőknek és pocsékolóknak kellett lenniük. Még a nép sem azt várta el, hogy dolgozzanak, hanem sokkal inkább azt, hogy éljék fel a gazdagságukat, hogy rendezzenek látványos ünnepeket és ebből a nép is kapja meg a látvány, a csodálkozás élvezetét és részesüljön a morzsákból. A nyugat-európai városi polgár volt az első szorgalmas, gazdag úr a társadalmak történetében. Jellemző módon a sokkal szegényebb nemes vagy dzsentri még évszázadokon keresztül lenézte a szorgalmas polgárt akkor is, ha nála sokszorta gazdagabb volt. A paraszt úrtisztelete is azonos értékrendet őrzött meg, a haszontalan földesurát jobban tisztelte, mint a bankárt. Nemcsak a földesurat, de még a katonatisztet, a papot, a félféudális állami tisztviselőt is.

A fentiek alapján kijelenthetjük: *a nyugat-európai civilizáció az első, amelyben lassan utat tör magának az az eszmény, hogy a társadalmi ranggal a munka, a racionalizmus, a szorgalom, a takarékosságis együtt jár.*

A nyugat-európai társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából az egyik alaptényező az volt, hogy a városi polgár nem „úr” akart lenni, hanem a vagyonát szorgalmas munkájával, takarékoságával gyarapító tőkés.

Mindebből az is kiderül, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés ott jutott a legmesszebb, ahol a társadalom alanyai a kor megváltozott követelményeire jobban reagáltak. Az eredmény tehát nem az alkalmazott közgazdasági módszerektől, hanem sokkal inkább az alkalmazók értékrendjétől, civilizációjától függ.

Előbb nézzük meg ezt a motivációt az uralkodó osztály esetében. A klasszikus kapitalizmus teljesen új követelmény elé állította az uralkodó osztályt, a polgárságot. A korábbi társadalmakban a gazdagodás egyáltalán nem igényelte a több munkát, az elsősorban a hatalomhoz való igazodástól, annak a kiszolgáltatásától függött. A fogyasztásra nem kerülő jövedelemből pedig gazdaságilag passzív vagyon, kincs képződött. *A vagyonnal dicsekedni kellett, nem hasznosítani.* Ezzel szemben a nyugati polgár minél gazdagabb volt, annál jobban ösztönözve érezte magát, hogy még többet dolgozzon, még többet tudjon működő tőkeként felhalmozni. Minden megelőző kor, és minden más társadalom uralkodó osztálya csak azért törekedett a gazdagságra, hogy ne kelljen dolgoznia. Az emberiség történelmét az jellemezte, hogy a gazdagok egyáltalán nem dolgoztak, sőt a munkát erkölcsstelennek, lealacsonyítónak tartották még az újkor előtti Nyugat-Európában is.

A polgári forradalmak tehát abban is különböznek minden korábbi forradalomtól, hogy nem az egyik dologtalan uralkodó osztályt cserélték fel a másikkal, hanem hatalomra juttatták az első dolgos és takarékos uralkodó osztályt.

Még Max Weber sem vette észre, hogy a nyugat-európai puritanizmus évszázadokkal előbb létrejött, mint a protestantizmus. *Nem a protestantizmus szülte a puritanizmust, hanem fordítva, a puritanizmus alakította ki a karakterének megfelelő vallását, a protestantizmusban.* Weber azt állította, hogy csak a protestantizmus talaján virágozhat ki a kapitalizmus. Ehhez azt kellett volna hozzátennie, hogy a protestantizmus csak ott válhatott többségi vallássá, ahol már évszázadokkal megelőzte azt a puritanizmus.

A közgazdasági elmélet azt sem ismerte fel, hogy a puritán racionalizmus mellett *a tőkés gazdasági fejlődésnek egy másik elengedhetetlen feltétele az, hogy a politikai hatalom a polgárok kezében legyen.* Polgáron a politikai függetlenségét a gazdasági függetlenségére alapozó állampolgárt kell érteni. Ahol ez hiányzik, ott a politikai demokráciából pártállami diktatúra lesz és a „racionális” cselekedeti szabadság, továbbá a piaci egyensúly nem valósulhat meg. A marxisták teljesen figyelmen kívül hagyták azt, hogy a klasszikus kapitalizmus csak mint a polgárok osztályállama képes a megfelelő gazdasági teljesítményre. A kapitalisták nélküli kapitalizmus nemcsak irracionális, hanem gazdaságilag életképtelen és végső soron még igazságtalanabb és még erkölcsstelenebb társadalmi viszonyokat szül, mint ami helyébe lépett.

Az ipari társadalom felépítéséhez a puritanizmuson kívül nyugat-európai puritán polgárságra is elengedhetetlen szükség volt. *Nagyon nagy volt a gyáripari termelési bázis kiépítésének tőkeigénye, és ennek előteremtéséhez olyan tőketulajdonos kellett, amelyik nem gazdagon akar élni, hanem minél több tőkét akar működtetni.* Az ipari társadalom felépítéséhez *nem voltak jók a többi civilizáció gazdagjai, akik elsősorban a fényűző életre, nem pedig a produktív vagyon felhalmozására törekedtek.* Hiába volt a mediterrán Európának is elég erős

polgársága, mert az nem volt elég takarékos és elsősorban jól akart élni a vagyonából. Nem volt hajlandó szinte minden tőkejövedelmét megtakarítani, és termelő célra befektetni.

Az is szükségesnek bizonyult, hogy a polgárság kezében legyen a politikai hatalom. Hiába volt polgárság ott, ahol az arisztokrácia hatalmi eszközökkel elvonhatta a felhalmozási források jelentős hányadát, és abból folytathatta fényűző életét. Erre jó bizonyítékot szolgáltatott Közép-Európa, ahol a vasút százada gazdasági tekintetben dinamikus polgárosodást eredményezett, de a kialakuló felső polgári réteg nem lefelé, hanem az arisztokrácia felé kereste a szövetséget. Ennek érdekében tűrte, hogy a fényűző arisztokrácia elpocsékolja az egyébként is szűkös felhalmozási forrásokat. Könnyű felismerni, hogy mennyire hiányoztak azok a beruházási források, amelyek a gazdasági téren passzív arisztokraták és dzsentrik jövedelem-pocsékoló életmódját fedezték. Ebben még a térség polgársága is igyekezett majmolni őket. Hiába teremtett az olcsó munkaerő a századforduló előtti és utáni pár évtizedben nagy felhalmozási forrást, ha azt a feudalizmusból itt maradt urak elpocsékolták.

Közép- és Kelet-Európában a kispolgárság sem talált és nem is nagyon keresett lefelé szövetségeseket. Az értelmiséggel együtt felháborodva nézte ugyan az úri pocsékolást, de a kispolgár is nagypolgár akart lenni. Ezért aztán ezekből a dinamikusan beindult polgárosodásokból félféudalizmus, valamint fasizmusok és leninizmusok születtek, nem pedig a közjólét irányába átrendeződő fogyasztói társadalmak.

A puritán tőkés polgárság sem halmozhatott volna fel az iparosítás igényeihez elegendő tőkét akkor, ha a lakosság egésze nem takarékos és így a fogyasztást nem lehetett volna alacsony szinten tartani. Ehhez szükség volt a nép puritánságra is, ami mint a nép civilizációja, még a szegényeket is takarékoságra serkentette. A jelen század közepére kibontakozott tudományos-technikai és agártechnikai forradalom tőkefelhalmozási igényeit már egyébként sem lehetett csupán a puritán módon fogyasztó tőkésekkel és az alacsonyan tartott bérekkel elérni, ahhoz szükség volt az egész lakosság puritanizmusára, szorgalmára, takarékoságára.

2.1.6. A népi puritanizmus

A szegények is minden korábbi társadalomban azonnal pocsékoló fogyasztásba kezdtek, illetve csökkentették a munkájuk mennyiségét és intenzitását, és felgyorsult a népszaporulat, ha a létminimumnál nagyobb jövedelemhez juthattak. Nem találunk példát arra, hogy a jövedelmek növekedése teljesítménynövekedésre ösztönzött volna. Az emberek nem többet akartak fogyasztani, hanem könnyebben élni. Még a jelenkorban is a gazdaságilag elmaradott világban ez a jellemző. Jelenleg is csak speciális és kivételes civilizációs viselkedésnek tekinthető, hogy egy társadalomban az jellemzi a lakosságot, hogy nem kevesebbet akar dolgozni, hanem jobban akar élni, hogy a legkisebb gazdasági javulásra nem a népszaporulat felgyorsulása következik be.

A klasszikus kapitalizmus társadalomtudományai ebben a tekintetben sem az emberiség nagy többségére évezredek óta jellemző tényeket, hanem saját civilizációjukban a korokban jellemző viselkedési formákat vették alapul.

Nincs például olyan vallás, amely nem tekintette bűnnek az ünnepek alatti munkát, ugyanakkor inkább erényként, mint hibaként kezelte a passzív elmélkedést a hétköznapiak alatt. Az ünnepnapon dolgozókat a kárhozát illesse, a munka helyett imádkozókat az örök boldogság. A takarékoságot pedig egyetlen vallásban sem kezelték Istennek tetsző erényként. A nyugat-európai kereszténység volt úttörője annak, hogy a munka is tetszhet Istennek, ha nem is annyira, mint az imádkozás. Ez a kelta tradíciókra épülő dolgozó szerzetesrendek újítása volt, így a puritanizmusnak kelta gyökerei is vannak.

Jellemző, hogy már a reformáció előtt jóval kevesebb a munkától eltöltő ünnep és az időt rabló szertartás a nyugat-európai kereszténységben, mint a déli- illetve kelet-európaiban.

A kapitalizmust csak olyan civilizáció építhette fel, amelyikben a szorgalom és a takarékoság már évszázadokkal korábban erény volt. A nyugat-európai civilizáción belül már a középkorban mind a jobbágyot, mind a városi polgárt a takarékoság és a szorgalom jellemezte. Ezek már nem azért dolgoztak, mert ezt valamiféle külső erő vagy a létszükséglet kényszerítette ki, mint a rabszolgák esetében, hanem azért, mert felelősséget érezhettek saját és utódaik jövőjéért. A nyugat-európai feudalizmus magában hordta azokat a tulajdonságokat és magatartásformákat kifejlesztő elemeket, mint például a kiscsaládos jobbágytársadalom és faluközösség, amelyek nélkül nem jöhetett volna létre a kapitalizmus.

Mint szoltunk róla, Nyugat-Európában az új család alapításának gazdasági előfeltétele volt a jobbágytelekkel való rendelkezés. Ebből fakadt aztán a rendkívül késői (jó tíz évvel későbbi) házasság, a házasság előtti nagyfokú takarékoskodás, a kisebb gyermekszám és ennek következtében az átlagos anya csak mintegy fele annyi gyermeket hoz a világra mint a többi civilizációban. Ez az a társadalmi alap, amelyen megszületik a falusi, népi puritanizmus Nyugat-Európában.

2.1.7. A puritanizmus gyökerei

A puritanizmus Európában ott alakult ki, ahol a római (azaz a mediterrán) civilizáció az angolszász-germán népek civilizációjára rakódott rá. A nyugat-európai népek akkor lettek puritánok, amikor római hatásokat emésztettek meg. Ahogy kiscsaládos szervezetre, a földművelésre és az urbanizációra rátértek, ezek az erdei vadász- és pásztornépek puritánná alakították át a rómaiaktól átvett civilizációt.

Az átvételek között én a legnagyobb jelentőségűnek a fiatalok házasságkötő jogát tekintem. Egyrészt átvették azt a római kolonusoknál elterjedt gyakorlatot, hogy a házasságkötés érvényét nem az apák beleegyezése jelenti, tehát a pap előtt megkötött házasság szülői beleegyezés nélkül is érvényes, másrészt megtartották az angolszász-germán elsőszülöttségi öröklési jogot.

Nincs elég hely ahhoz, hogy bővebben foglalkozzunk a nyugat-európai puritanizmus kialakulásának történetével. Témánk szempontjából elégséges az, hogy az ipari forradalom Nyugat-Európában ezen puritanizmus feltételei között diadalmaskodott.

A szorgalmas népek civilizációjának karakterét is a megelőző évszázadok, évezredek körülményei alakították ki. Ezt nagyon általánosan azzal intézik el, hogy a mostoha körülmények között élő népek eleve szorgalmasak, a kedvező körülmények között élők nem. Ez nagyon durva leegyszerűsítés, ami nem is felel meg a legtöbb esetben a valóságnak. Ennél sokkal részletesebb indoklás kívánatos.

Illusztrációul csak a két leginkább karakterisztikus sikercivilizációt említem, az európai individualistát és a távol-keleti puritánt. Érdekes módon mindkettő lényegében azonos időben kezdett kialakulni. Arisztotelész és Konfucius szinte kortársak voltak.

Arisztotelészt lehet tekinteni az individualizmus atyjának, hiszen az előző kisázsiai és egyiptomi civilizációk a kínaihoz hasonlóan kollektivisták voltak, mint ahogyan mindig azok a nagy folyók vizével öntöző civilizációk. Ezzel szemben a görög pásztorok, tengeri halászok és kereskedők természetüknél fogva individualisták voltak. Ez a görög individualizmus aztán rajta hagyta a bélyegét a zsidó-keresztény Európa egészén, de különösen a Pireneusok és az Alpok két oldalán élő népek civilizációján.

Ennek az európai civilizációnak egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy nem fél a kockázattól, a kudarc nem jelent bukást, hanem esetleg sikeresebb újramezdést. Görög módra még az istenekkel is lehet harcba szállni vagy kompromisszumot kötni. Ez a kockázati szellem egyedülálló a civilizációk sorában. Nincs egyetlen más civilizáció, amely egyértelműen pozitívan értékelné magát a próbálkozást, ne ítélné el azt, aki sikertelen kísérletbe fogott.

Az európai civilizációnak még a puritán északi ága is minden más civilizációnál individualistább. Ennek a kezdeményezést értékelő szemléletnek köszönhető, hogy Európa nyugati fele hozta az elmúlt ezer év szinte minden nagy szellemi teljesítményét. Csak az individualizmus szülhetett olyan szellemi eredményeket, mint a gravitáció felfedezése, a relativitás elmélete, az európai klasszikus zene, festészet és irodalom.

Az európai civilizáció nemcsak azzal emelkedett a többi fölé, hogy nagy tudományos igazságokat és kulturális eredményeket mondhat magáénak, hanem mindenekelőtt azzal, hogy azokat a gyakorlatban hasznosította is. Ez is egyedülálló civilizációs vonás.

Az eredményes civilizációk másik pontján a távol-keleti puritanizmus, azaz a konfucianizmus van. Ennek két legnagyobb, mára óriási jelentőségűvé felnőtt erőnye: a tanulás kiemelkedő szerepe és az értelmiség döntő társadalmi hatalma. A távol-keleti civilizáció mindig példátlan jelentőséget adott a tudásnak, a tanulásnak. Ez a tanulás-centrikusság akkor vált kiemelkedő jelentőségűvé, amikor a fogyasztói társadalmakban a szellemi tőke lett a szűk keresztmetszet. Napjainkban a fogyasztói társadalmakban a tanulás a társadalmi felemelkedés szempontjából elődleges szerepet kapott. A távol-keleti az egyetlen civilizáció, amelyben a képzettség fontosabb volt, mint a származás. Ha nem is szabad túlságosan idealista módon szemlélni a távol-keleti társadalomban a származás másodlagosságát a képzettséghez viszonyítva, azért azt látni kellene, hogy ebben a tekintetben már ezer éve előbbre voltak, mint a jelenkori Angliában.

A távol-keleti civilizáció gazdasági csodái tehát elsősorban Konfuciusz tanításaira vezethetők vissza, nem pedig a távol-keleti gyárakban jelenleg ott alkalmazott ösztönzési módszerekre. A távol-keleti országok nem azért érnek el az oktatásban másoknál jobb eredményeket, mert jobb a módszerük, jobbak a pedagógusaik, hanem azért, mert a szülőkhöz évezredek hagyományként él, hogy a legfontosabb szülői kötelességük a jó oktatást biztosítani a gyermekeiknek.

A távol-keleti puritanizmus azzal, hogy a tanulást, a szorgalmat, a fegyelmet minden más civilizációnál többre értékeli, fölényben van a termelésben. Ezt a fölényt azonban a közgazdaságtudomány túlértékeli, szinte általános az a véleménye, hogy a jövő a távol-keletieké az európai civilizációval szemben. Ez igaz a termelésben, de nem az a szolgáltatások, az újítások esetében. Márpedig a jövő társadalmában a közelműlthöz, de még a jelenhez képest is, a termelés egyre jobban háttérbe szorul a kisvállalkozásokkal és a szolgáltatásokkal szemben. A tanulásban is csökken a lexikális tudás, és nő az önálló gondolkodás szerepe. A világ nagyvállalati termelőműhelye a Távol-Kelet lesz, de idővel a műhelymunkát még a távol-keleti puritánoknál is jobban el fogják végezni a náluk is puritánabb robotok. A gazdagság sokkal inkább a statisztika által elhanyagolt részletekből fog táplálkozni.

A távol-keletiek hátránya a kockázattól való beteges félelem, a túlságos tekintélytisztelet miatt a belátható jövőben egyre nagyobb lesz.

2.2. A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS JELLEMZŐI

Általános az a felfogás, hogy a klasszikus kapitalizmus és a fogyasztói társadalom között nincs lényegi különbség, hiszen mind a kettő magántulajdonon alapuló piacgazdaság. Ez addig igaz, ameddig mind a magántulajdont, mind a piacot nagyon általánosítva értelmezzük.

A klasszikus kapitalizmus magántulajdonát az jellemezte, hogy a közvetlen tulajdonosok döntő mértékben természetes személyek voltak és tulajdonjuk gyakorlásában alig ütköztek jogi korlátokba. Később a kollektív tőkés tulajdonlás hódított teret. Jelenleg pedig a termelő tőkének negyede sem magántőkések tulajdona és a tulajdon feletti rendelkezést számtalan jogszabály korlátozza. Ma a tőke nagyobb hányada *végső soron a fogyasztók tulajdonában van*. Ma is folytatódik az a tendencia, hogy az egyéni és kollektív tőkés tulajdon súlya csökken, a kollektív fogyasztói tulajdoné pedig nő.

Talán még nagyobb a különbség a klasszikus kapitalizmus és a mai fogyasztói társadalom piaca között. Abban a termelést követte a piaci realizálás, jelenleg a piac megelőzi a termelést. Száz év előtt még szolgáltatásnak hívták azt, amikor a megrendelés megelőzte a termelést, ma ezen az alapon a termelés nagy többsége már szolgáltatás volna, nem beszélve a klasszikus értelemben vett szolgáltatásokról, amelyek volumene nagyobb, mint a termelésé.

Az alábbiakban felsorolok néhány további alapvető különbséget.

2.2.1. Termelés, fogyasztás és eredeti felhalmozás

A klasszikus kapitalizmusban a tömegek a korábbi évszázadok során kialakult összetételben folytatták a fogyasztást, de elsősorban a ruházkodást a gyáripari technológia sokkal termelékenyebben tudta kielégíteni. A lakosság többsége az ipari forradalom következtében egy sor korábbi igényét a kézműipari termékek helyett a gyáripari termékekkel elégítette ki. A lakosság többségének iparcikkfogyasztása alig változott, csak annak előállítása lett sokszorta termelékenyebb. A proletár nem táplálkozott, öltözködött és lakott másként mint ősei. Még a tőkések fogyasztása sem nagyon tért el a korábbi városi polgárságétól.

A klasszikus kapitalizmus a végső felhasználás másik oldalán, vagyis a felhalmozás terén hozott alapvető változást. A gyáripari termelés kapacitásának és a hozzá tartozó szállítási infrastruktúrájának a kiépítése egészen új igényeket jelentett. Az elszorvado kisárutermelés helyett a nagyságrendileg hatékonyabb gyáripari kapacitásokat jöttek létre. Az ipari társadalom létrejötté tehát azt jelentette, hogy lényegében alig változó lakossági fogyasztási igények korábbinál sokkal hatékonyabb kielégítésének technikai feltételeit kellett „eredeti” felhalmozással megteremteni.

2.2.2. Tőkés felhalmozás és a kisárutermelői vagyonvesztés

A közgazdaságtudomány alig szentelt figyelmet annak a ténynek, hogy a kapitalizmus úgynevezett eredeti felhalmozása csak a tőkésosztály, nem pedig a társadalom egésze számára ment végbe. E társadalmi fejlődési szakaszban a tőkés osztály tőkéje nagyságrendekkel nőtt. Össztársadalmi szinten azonban ezt kiegyenlítette a kisárutermelés vagyonának csökkenése, erkölcsi értékvesztése. Összességében a gyáripari termelés nem igényelt több vagyont, mint a korábbi kisárutermelés, csak egészen más technikai bázist és egészen más tulajdonosokat.

Marx sem vette tekintetbe, hogy a tőkések vagyon gyarapodásával a kisárutermelők vagyonvesztése, vagyonfelélése állt szemben. A kisárutermelők vagyonának értékelésére még felmérések sem készültek, ezért csak becsülni lehet annak az ipari forradalom előtti nagyságát. A néprajzosok vizsgálatai azt igazolják, hogy a kisárutermelés vagyonigénye az éves fogyasztás mintegy 5-6-szorosa. Az iparosodott kapitalista társadalmak vagyona is körülbelül ennyi. Az ipari forradalom során társadalmi osztályok között (nagyon polarizáltan) az játszódtott le, amit jelenleg is tapasztalhatunk, vagyis hogy a technikai fejlődés a különböző ágazatokban különböző mértékű erkölcsi avulást hoz magával.

Az erkölcsi avulást a közgazdaságtan költségként veszi figyelembe. A felhalmozásból tehát le kell vonni az erkölcsi értékvesztést, és csak az egyenleg lesz a társadalmi szintű felhalmozás. Lényegében így kell kiértékelni az ipari forradalom hatását is. Mivel a kisárutermelés elvesztette korábbi vagyoneértékének szinte egészét, ezzel tehát csökkenteni kell (kellett volna!) a tőkés szektorban beálló vagyonnövekedés összegét, mert csak az egyenleg a társadalmi felhalmozás. Ez felett azonban nagyvonalúan eltekintett a közgazdaságtudomány.

2.2.3. Az elmaradott térségek gazdaságának átértékelődése

A klasszikus kapitalizmus ipari forradalma az elmaradottakra való hatásait illetően is alapvetően különbözött a jelen század tudományos-technikai forradalmától.

Az ipari forradalom olyan gazdaságot teremtett, amelyben nagyon nagy volt a nyersanyagok és a kitermelőiparok súlya, jelentősége. Maga a bányászat a tőkének és a munkaerőnek mintegy ötödét kötötte le (ezzel szemben a modern fogyasztói társadalomban még a tizedét sem). Ebből fakadóan az ipari forradalom felértékelte a nyersanyagokban gazdag elmaradott térségek gazdaságát (ami azóta szinte teljesen elolvadt).

A klasszikus kapitalizmus első századában az ipari forradalom szükségszerűen magával hozta a világ öthatodának gyarmati sorsát, a maradék egy hatodon belül pedig a többségének befolyási övezetté süllyedését. Ezt a társadalomtudósok élesen látták. Nem veszik azonban tudomásul, hogy *az ipari forradalom felértékelte az elmaradt világ mezőgazdaságát és bányászatát*, miközben versenyképtelenné tette az elmaradt világ iparát.

Az iparból e térség társadalmainak alig tizede élt, a mezőgazdaságból pedig mintegy 80 százalék. Ha valamely technikai változás leértékeli egy ország gazdaságának tizedét, de ugyanakkor felértékeli 80 százalékát, akkor ez a változás gazdaságilag pozitív. Ez történt a világ elmaradottabb 90 százaléka esetében. Ezzel szemben állt viszont a politikai és kulturális függetlenség elvesztése és a tradicionális társadalmi viszonyok széttröszése, az állandósult társadalmi instabilitás. Az érintett országok többsége azonban soha nem volt olyan értelemben független, ahogyan ezt a nyugati ember érzi. Nem voltak nemzeti államaik, tehát nem is veszhették el nemzeti függetlenségüket.

Az elmaradott térségekre nem is annyira a kapitalista gazdaság ipari forradalma hatott, hanem sokkal inkább az egészségügyi vívmányai. A kapitalista társadalom az elmaradt világba kezdte exportálni, nem is annyira gazdasági, mint inkább humanitárius alapon az egészségügyi gyakorlatát. Ezzel indult meg az a túlnépesedés, amely aztán mára vált ki végzetessé. A nyugati egészségügy elemi és olcsó eszközei tették lehetővé a halandóság nagyarányú csökkentését, ugyanakkor a születési arány nem csökkent. Ezt a jelenséget fogja az utókor az emberiség történetének egyik legnagyobb eseményeként értékelni.

2.2.4. A mennyiségre és az olcsóságra irányuló orientáció

Egészen a jelen század közepéig a mennyiségi termelés volt a döntő. Nem a választék, hanem sokkal inkább az alacsonyabb ár jelentette a versenyképességet. Mind a termelési, mind a lakossági fogyasztási célú termelésben az önköltség csökkentése volt a döntő gazdasági motiváció. A leggazdagabbak keskeny rétegétől eltekintve nem változott a fogyasztás struktúrája. Az emberek nem mást akartak fogyasztani, hanem az évszázados fogyasztási igényeket, az élelmet, a ruhát és a lakást akarták a korábnál olcsóbban megvenni. Még a gazdag országok módosabb fogyasztói rétege is lassan változtatta luxusigényeit. Elég arra gondolni, hogy a Ford gyárban a kor legolcsóbb gépkocsiját (a T típusút) több mint tíz éven keresztül minden

technikai vagy küllemi módosítás nélkül maximum három színben gyártották. De még a század közepén is Volkswagen bogárhatú típusát évtizedeken keresztül lehetett gyártani minden lényeges formai és technikai változtatás nélkül. Egészen a legutóbbi évtizedekig elég volt egy típust kifejleszteni, annak futószalag-technikáját megszervezni. Azt ezután legalább tíz éven keresztül termelhették. Magyarországon a századforduló után még lehetséges volt, hogy a kor viszonyai között korszerűnek nevezett személygépkocsit gyárthasson Aradon egy közép-vállalat és ezek a gépkocsik, mint taxik, még a 40-es évek elején is futhattak.

A vállalatoknak ugyan évtizedeken keresztül ugyanazt a terméket kellett előállítaniuk, de minél olcsóbban. Ennek a gazdasági célnak, ennek a piaci igénynek a nagy termelőegységek feleltek meg jobban.

A klasszikus kapitalista gazdaság két fő fogyasztója a termelőeszközöket vásárló tőkés és a szegény nép volt. A tőkés azért nem törekedett a fejlettebb technikára, azért maradt viszonylag igénytelen a technikai fejlesztéssel szemben, mert korlátlanul rendelkezésére állt az olcsó munkaerő. A tőkésnek nem fejlesztenie, hanem takarékoskodnia kellett. Ebbe az irányba hatott az is, hogy a fogyasztási cikket a létminimum határán élő tömegek számára kellett termelni. Ezek pedig nem a minőséget, hanem az árat nézték. Nem jobb fogyasztási javak kellettek, hanem minél olcsóbbak.

2.2.5. Az alacsony igénysszintű adminisztráció és vezetés

A nagy termelőegységek irányítása viszonylag kis adminisztrációs költséggel járt. A nagyvállalati szektort egyáltalán nem terhelte a ma olyan nagy adminisztráció. Száz évvel ezelőtt elég volt ezer munkásra egy mérnök, tízezer munkásra egy kutató. A tőkés nagyvállalat kis általános költséggel és nagyon szűk értelmiségi gárdával dolgozhatott.

Ehhez az is hozzátartozik, hogy a vállalati teljesítmény alig függött a vezetői képességektől, a vezetés korszerűségétől. Ha a kor általános gyáripari technikai szintjén lévő termelőkapacitás adva volt, a versenyképesség elsősorban a minél olcsóbb munkaerőn múlt. Jellemző módon a nagyvállalatok többségét a tulajdonos vezette, és azzal hagyhatta azt nem különösebb képességű fiára, hogy ő majd ugyanolyan eredményesen működtetheti.

Az alacsony adminisztrációs igényből fakadt, hogy a kevés alig képzett és alig értelmiségi szintű adminisztrátort meg tudta nyerni szövetségesnek, hiszen a munkásainál sokkal jobban megfizethette. Így nyert a tőkés a kispolgári adminisztrátorokban jó politikai szövetségest.

2.2.6. A vállalati növekedés fő forrása a profit

A vállalatok növelésének elsősorban a saját profitjuk volt a forrása. A vállalati beruházások, fejlesztések forrását nagy többségben az ott képződő nyereség jelentette. A nagy tőke egyre nagyobb lett. Ugyanakkor a lakossági megtakarítások alig játszottak szerepet. Ez volt az a kor, amelyet joggal jellemzett Marx úgy, hogy a nagyhalak megeszik a kishalakat.

A kapitalizmust Nyugat-Európában olyan kor előzte meg, amelyben a kisvállalkozások voltak a jellemzőek. A középkor a római rabszolgatartó társadalommal szemben a kisvállalkozások időszeke volt. Nemcsak a gazdaság mintegy négyötödét kitevő mezőgazdaságban volt jellemző a kis családi jobbágygazdaság, de a városi iparban is a családi méretű céhekbe szervezett vállalkozások voltak a jellemzőek. A kor világkereskedelme volt nagyvállalkozás. Nyugat-Európában még a manufaktúrák is kisebb szerepet játszottak, mint a mediterrán világban.

Kevés figyelmet szentelt a gazdaságtörténet annak a ténynek, hogy a nyugat-európai kapitalizmus a jobbágyok másodgazdaságán erősödött meg. A németalföldi polgárosodás alapját a földművelésük mellett takácskodó jobbágyok termelése alapozta meg.

Ilyen előzmények után jelentek meg az ipari forradalom technikai újításai, amelyek csak nagyüzemi keretek között voltak hasznosíthatók. Csupán néhány évtized alatt nemcsak a céhipari kisvállalkozásokat tették életképtelenné a gyárak, hanem a nagyobb gyárak, a nagyobb tőkék a kisebbeket is kiszorították. A jelen század közepéig minden szakember meg volt győződve arról, hogy a gazdaság fokozatosan és egyre gyorsuló ütemben kevés mamutvállalkozásba koncentrálódik össze. Ez a meggyőződés a legvégletesebben a sztálinizmusban valósult meg, amely adminisztratív eszközökkel számolt fel minden kisvállalkozást, vonta össze a közép-vállalatokat mamutméretű kombinátokká. A tudományos és technikai forradalom és az életszínvonal emelkedése azonban e tendenciát megfordította. Az elmúlt ötven évben a fogyasztói társadalmakban már mindenütt csökken az átlagos vállalatnagyság.

2.2.7. Az alacsony igény az infrastruktúrával szemben

A kor szállítási technikája még nem volt elég fejlett. A szállítási költségek nem voltak olyan alacsonyak, hogy a világgazdaság távoli részei egymással versenyezhetek volna a piacon. Ma kevesen gondolnak arra, hogy száz évvel ezelőtt a gazdaságilag elviselhető szállítási költség tized akkora távolságokat sem engedett meg, mint napjainkban. Ez a magyarázata annak, hogy minden néhány száz kilométeres környezetnek magának kellett gondoskodnia a nyersanyagok többségéről. Indokolt volt tehát, hogy saját szénbányászata, acélipara legyen.

A klasszikus kapitalizmusban az ipari központokhoz közeli szén és vasérc nélkülözhetetlen fejlődési feltétel volt. E két nyersanyagot alig lehetett pár száz kilométernél messzebből szállítani. Nem véletlen, hanem a kor szükségszerű követelményének igazolása, hogy a nagy nehézipari központok ott alakultak ki, ahol a puritán nyugat-európai civilizáció területén belül közel volt a szén és a vasérc. Az ilyen angol, német és észak-amerikai területek voltak a világgazdaság fő műhelyei. Ma ezek mindegyike a környezetéhez viszonyítva válságterület. Mindezekben a területeken sokkal olcsóbb volna, ha a szenet és a vasércet a közel 20 ezer kilométer távolságra lévő ausztrál bányákból hoznák.

Aállítás drágaságán kívül ebben a tekintetben azt is figyelembe kell venni, hogy a termelés relatív energia- és nyersanyagigénye csökkent. A klasszikus kapitalizmusban a nyersanyagokban és az energiahordozókban való gazdagság jelentős komparatív előny volt, ma inkább hátrány. Legalábbis a jelenkor minden sikerországa szegény a nyersanyagokban és energiahordozókban, ezeket sok ezer kilométerről szállítják oda. Száz évvel ezelőtt az ipari országok munkaerejének 20-25 százaléka dolgozott a bányászatban, ma 1-2 százaléka.

2.2.8. A termelés megelőzte az értékesítést

A klasszikus kapitalizmus olyan piaci társadalom volt, amelyben a termelés megelőzte az értékesítést, vagyis a piac utólagosan szabályozta a termelést. Marx a maga korában még joggal hihette, hogy ez az utólagos piaci kontroll egyre inkább ki fogja váltani a gazdasági válságokat. Ebben a korban különösen a nagyvállalati (tehát a gazdaságilag és politikailag uralkodó) szektorban a termelés megelőzte az értékesítést. Ez alól kivételt az akkor még jelentéktelen méretű kisipari szolgáltatások jelentettek. Ebből származott a szolgáltatások definíciója is. Ha a megrendelés megelőzi a kielégítést, akkor beszéltek szolgáltatásokról. Ilyenre

csak a lakossági javító és mértékutáni kisiparban volt példa. Szolgáltató volt például a cipész és a szabó.

A jelenkor fogyasztói társadalmait éppen ezért egyre többen szolgáltató társadalomnak hívják.

2.2.9. A nagyvállalatok virulenciája

Úgy látszott, hogy viszonylag gyorsan a gazdaság egészét a nagyvállalatok fogják uralni, hogy a kicsiknek nincsen jövőjük.

A nagyvállalatok virulenciája a századforduló idején és a század első felében különösen karakterisztikusan jelentkezett a félperifériákon. E kor technikai fejlettsége nem igényelt sem magasan képzett munkaerőt, sem fejlett infrastruktúrát és gazdasági környezetet. Ezért aztán ott volt a nagyvállalat versenyképesebb, ahol olcsóbb volt a munkaerő. A félperifériák ma is irigykedve gondolnak vissza erre az időszakra, hiszen ekkor a világpiacon versenyképes nagyvállalataik voltak. A külföldi tőke is szívesen létesített a félperifériákon nagyvállalkozásokat.

Ma nehezen érthető, hogyan lehetett az, hogy a századforduló idején a magyar malomipari gépeket, a szerb vágóhídi felszereléseket és a román olajkút-fúró-berendezéseket az észak-amerikai iparfejlesztéshez exportálták. A két világháború között a magyar villanymozdony és gyógyszer versenyképes lehetett a világpiacon. Sajnos még a szakemberek körében is sokan vannak, akik nem képesek belátni, hogy ez a lehetőség az érintett térség számára objektív okokból megszűnt. Ma a nagyvállalatok versenyképessége elsősorban a gazdasági és civilizációs környezet fejlettségétől függ. Amíg akkor az elmaradt gazdaságban is lehettek fejlett gazdasági szigetek, a jelenkorban ez eleve lehetetlen.

2.3. A KÜLFÖLD, MINT A MUNKAERŐFELESLEG ÉS AZ ÁRUK FELVEVŐJE

A nyugat-európai országokban a gyáripari termelés kialakulása idején a proletárság helyzetét két különösen kedvező körülmény, vagyis az enyhítette, hogy adva volt a kivándorlás lehetősége és szinte az egész világpiac ellátására berendezkedő gyáripar adott számára munkaalkalmat.

Az Amerikába való kivándorlás és a világ ipari műhelyévé válása olyan *kivételes lehetőség*, amelyet a későbbi utolérók egyre kevésbé élvezhetnek. Mennyivel lassabb és kegyetlenebb lett volna a nyugat-európai klasszikus kapitalizmus, ha ez a két kedvező lehetőség nincs adva! Látni kellene, hogy a nyugat-európai kapitalizmus kialakulásához nagymértékben hozzájárult ez a kivételes történelmi alkalom.

Ha három évszázaddal előbb nem fedeznek fel egy alig benépesült földrészt, akkor nincs hova küldeni (engedni) az ipari forradalom következtében feleslegessé váló milliókat Nyugat-Európából.

Előnyösnek bizonyult, hogy a nyugat-európai civilizáció a tengeri szállításban és a fegyverek tekintetében már az ipari forradalmat megelőzően fölényben volt a világ többi civilizációjával szemben. A gyarmatok katonai megszállása és gazdasági kizsákmányolása a tengeri fölény nélkül elképzelhetetlen lett volna.

Kevesen veszik tudomásul, hogy az ipari demokráciák úgy jöttek létre, hogy ma Észak-Amerikában és Ausztráliában az ipari forradalom által először érintett népek lakosságának több utóda él, mint magában az anyaországban. Európában északnyugatról dél felé haladva a kivándorlás

mértéke egyre kisebb volt. Sokkal több ír, angol, svéd és holland utódja él az újvilágban, mint az anyaországban.

A klasszikus kapitalizmus embertelen proletárnyomora ellenére a szaporulatot az egészségügy, mindenekelőtt a tömegpusztító járványok leküzdése eredményezte. Az orvostudomány eredményei lehetővé tették, hogy a tömegek igényeivel szemben meglehetősen közömbös klasszikus kapitalizmus igen jelentős mértékben meghosszabbítsa az átlagos életkort. Az alacsony életkor ugyanis a viszonylag könnyen és olcsón leküzdhető tömegbetegségek, járványok következménye volt.

A tömegek életszínvonalára ugyan nem nagyon hatottak a kapitalizmus gazdasági csodái, de a halállal szembeni küzdelem eredményessége nagyobb mértékben javult, mint a korábbi évezredek során összesen. A járványos betegségek leküzdése és az életkor meghosszabbítása elsősorban azt eredményezte, hogy megnőtt az átlagember munkában töltött ideje, továbbá csökkent a munkaerő újratermelési költsége.

Jellemző a klasszikus közgazdaságtanra, hogy alig szentelt figyelmet modelljeiben annak, hogy az egészségügy vívmányai milyen jelentős mértékben és milyen rendkívül alacsony költséggel tették olcsóbbá a munkaerőt a klasszikus kapitalizmus korában és ma a harmadik világban. Sem a kivándorlásnak, sem az életkor meghosszabbításának nem szenteltek akkora figyelmet, mint számos, ezekhez képest másodlagos könnyen kvantifikálható gazdasági tényezőnek.

A nyugat-európai kapitalizmusnak a kivándorlás nélkül előálló fejlődési nehézségeit jobban megérthetjük, ha a jelenlegi harmadik világ problémáira gondolunk. Ott ma van az egészségügy azon a szinten, hogy már legyőzi a tömegpusztító betegségeket, ezzel félelmetes népszaporulatot okoz. Mivel itt a gazdaság számára felesleges munkaerőnek nincs hova kivándorolnia, a be nem integrálható népszaporulat rátelepszik a gazdaságra. Mindmáig nem sikerült az életviszonyok megjavítása és az egészségügy minimális jelenléte mellett a népszaporulatot megfékezni ott, ahol erre elengedhetetlen szükség volna.

A társadalomtudományokra jellemző az a farizeusság, amellyel a világ elmaradott négyötödében tapasztalható túlnépesedést kezeli. Erkölctelennek tartják bevallani, hogy egyelőre a gazdasági növekedés és a népesedés közötti ellentmondást az elmaradt világban lehetetlen leküzdeni. Azzal vigasztalják magukat, hogy a fejlettség bizonyos fokán éppen a jólét fékezi majd le a népszaporulatot, de arról mélyen hallgatnak, hogy éppen az volna a fejlődés egyik elengedhetetlen feltétele, hogy előbb legyőzzék a túlnépesedést.

Évente 4 százalékkal szaporodó társadalomnak mintegy 16 százalékos felhalmozásra lenne szüksége csupán ahhoz, hogy az egy lakosra jutó nemzeti vagyont szinten tudja tartani. Márpedig az ilyen országokban ez a 16 százalék vágyálom.

Az ipari forradalomhoz arra volt szükség, hogy a világ nagyobb részét piacukká tegyék, másrészt a még így is felesleges népességüktől megszabaduljanak. Mindkét feltétel egyszeri és megismételhetetlen. Ezért sem lehetett ipari forradalom Kínában és ezért sem lehet az utolérni szándékozóknek azt az utat ajánlani, amelyhez a két legfontosabb feltétel nem biztosítható.

2.4. A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS EGYSZERŰ MODELLJE

A klasszikus kapitalizmus elméletileg felfogható volt, mint két osztály társadalma. Ebből az elméleti leegyszerűsítésből ugyan számos probléma származott, mégis lehetővé tette a társadalom mozgástörvényeinek feltárását. Ma már világos, hogy még a kapitalizmus legtisztább formájában sem volt csupán e két osztály társadalma. Nem volt, elsősorban azért, mert mind a

hatalmi szférában, mind a gazdaságban igen erős feudális maradványok léteztek. Angliában az arisztokrácia jelentős politikai kiváltságokkal rendelkezett a klasszikus kapitalizmus időszakában. Ennél is sokkal jelentősebb az a tény, hogy a mezőgazdaságban nem történt meg a technikai forradalom és éppen azokban a társadalmakban maradt meg számszerűen gyors csökkenése ellenére a legerősebbnek a paraszti gazdálkodás, ahol a kapitalista társadalmi fejlődés a legmesszebbre jutott. A századforduló idején, tehát a klasszikus kapitalizmus csúcspontján Angliában a munkaerő harmada volt paraszt vagy az urak szolgája, azaz nem proletár.

Még jellemzőbb ebből a szempontból, hogy az észak-amerikai polgárháborúban a sokkal kapitalizálódottabb Dél vesztett a gazdaságilag kisvállalkozói Északkal szemben. A polgárháború előtt a Dél volt talán a leginkább klasszikus kapitalista gazdaságú része a világnak, az Észak ezzel szemben még erősen kisárutermelő. A háborúban azonban nem a tőkésebb gazdaság, hanem a tőkés fejlődésnek megfelelőbb civilizáció és társadalmi berendezkedés győzött.

A klasszikus kapitalista társadalomban a változások csak a technikai találmányok bevezetésében voltak gyorsak, egyébként változatlanság volt a jellemző, legalábbis a jelenkorhoz képest. Nem változott osztályszerkezete, az osztályok közötti társadalmi mozgás nagyon kicsi volt. Az egyszer bevezetett gyáripari technológia alig fejlődött évtizedek során. A tömegek életszínvonala generációs méretekben sem javult, a fogyasztásuk szerkezete nem változott. A munkaerő mindvégig több volt az igényelnél.

A nagy változást és végső soron a klasszikus kapitalizmus általános válságát az okozta, hogy megszűnt a tőkehiány, már nem kellett az új gyáripari kapacitások létrehozása érdekében felhalmozni.

2.4.1. Két homogén alaposztály

A gazdaság mindkét főszereplője, a tőkés- és a proletárosztály mai mértékkel mérve nagyon homogén volt, és a piac szinte a gazdasági élet minden területén uralkodott. A tőkésektől a kor termelőerői alig követeltek szaktudást, vállalkozói képességeket, tehetséget. A különösebb vállalkozói és szakmai képességekkel nem rendelkező tőkés is képes volt arra, hogy vagyont gyarapítsa.

A klasszikus kapitalizmusban a munkásság is nagyon homogén volt, hiszen *a munkaerő 99 százalékától még az írástudást sem követelte meg a múlt századi kapitalizmus technikája*. A létminimum határán élő, igénytelen emberekre volt szükség. A munkaerő minél olcsóbb ára és nem a minősége volt a fontos. *A múlt századi kapitalista társadalomban az analfabétizmus felszámolását sokkal inkább igényelte a közigazgatás és a hadsereg, mint a gazdaság*. Az iskolázottságra a termelésben csak elenyésző kisebbség esetében volt szükség. Ma ennek a fordítottja a jellemző. A képzetlen munkaerőből akármilyen kevés van, az soknak bizonyul, a jól képzett munkaerőből pedig mindenütt hiány mutatkozik.

2.4.2. Lassú változások

A klasszikus közgazdaságtani elmélet könnyű helyzetben volt, mert olyan kor gazdasági törvényeit kellett feltárnia, amelyet a lassú társadalmi változások jellemeztek. Az egyszerű újratermelő társadalmakkal szemben ugyan a klasszikus kapitalizmus változó volt, hiszen gyorsan átalakította ipari és közlekedési bázisát, valamint sok tekintetben egészen új társadalmi viszonyokat hozott életre. A mából visszafelé tekintve mégis sok vonatkozásban statikusnak tekinthető.

Különösen statikus és homogén volt a lakosság a nagy többségét kitevő proletárság esetében. Ennek az osztálynak nemigen javult a helyzete, sőt sorsa talán még a korábbinál is embertelenebbé vált. Ebből a sorsból az egyéneknek alig tudtak kitörni.

A rohamosan zsugorodó parasztság sorsa is törvényszerűen romlott, állandóan veszélyeztette a proletársorba való elkerülhetetlen süllyedés. Mindebből az fakadt, hogy nyomasztó mértékű munkaerő-felesleg alakult ki. Könnyű elképzelni, hogy ebből az ismert társadalmi feszültségeknél, robbanásoknál is nagyobbak keletkeztek volna, ha nincs adva a kivándorlás lehetősége.

2.4.3. A tömegek szükségyszerű nyomora

A klasszikus kapitalizmus minden korábbi társadalomhoz hasonlóan a létminimum szintjén tartotta a fogyasztást, mert a lakosság nagy többségét jelentő munkaerő mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben is több volt az igényelnél.

Az ipari forradalomnak szüksége volt a természettudományok gyors fejlesztésére, a korábbinál sokkal magasabb színvonalára, de a munkaerő zömétől sokkal kevesebb szakértelmet, önállóságot, kezdeményezést kívánt meg, mint a korábbi kisárutermelés a paraszttól és a kisiparostól. A jelen század tudományos-technikai forradalma és az agrártechnikai forradalom volt az első, amely a korábbinál sokkal magasabb szakmai igényeket és motivációt követelt meg a munkaerő egészétől.

A technikai fejlődés eredményeitől megszádlult nyugati racionalizmus a társadalmi fejlődést minden tekintetben fejlődésnek tekinti. A tudományok és művészetek fejlődését a társadalom egészének szellemi fejlődésével azonosítja. Pedig egészen a fogyasztói társadalomig a tudományos és technikai fejlődés nem növelte, hanem csökkentette a tömegekkel szemben támasztott tudásigényt. A 20. századot megelőző minden tudományos és technikai fejlődés leegyszerűsítette az átlagos munkaerővel szemben támasztott igényt. Ezt könnyen belátjuk akkor, ha például a középkor két nagy vívmányára, a kengyelre és az iránytűre gondolunk. Mennyivel nehezebb volt kengyel nélkül lovagolni, mint azzal; mennyivel könnyebb volt borult időben hajózni iránytűvel, mint anélkül! A legnagyobb igénycsökkentést éppen az ipari forradalom hozta, a korai gyáripár szinte mindenkit használni tudott, az igénytelent jobban.

2.4.4. A tőkehiány és munkaerő-felesleg

A klasszikus kapitalizmust nemcsak tőkehiányos, hanem munkaerő-felesleges társadalomnak is kell tekinteni. Kevés figyelmet szenteltek a társadalomtudósok, de még a gazdaságtörténészek is annak, hogy a megelőző társadalmakat a túlnépesedés és a munkaerő-felesleg jellemezte. Ebben a tekintetben a klasszikus kapitalizmus sem hozott változást, sőt a munkaerő-felesleg nyíltabb, nagyobb társadalmi feszültségeket okozó lett, mint korábban valaha volt.

Mivel a piacon viszonylag rosszul fizetik meg azt, amiből az igényeket meghaladó mennyiség van, a klasszikus kapitalizmusban az alacsony bérek nem a tőkés hatalmi viszonyokból fakadtak, hanem társadalmi szükségszerűségből.

A klasszikus kapitalizmusban a tőkések szinte korlátlan hatalma a munkavállalókkal szemben nem a korlátlan politikai hatalmukból fakadt, hanem a korlátlan politikai hatalmuk fakadt abból a tényből, hogy a kor munkaerőigénye alacsonyabb volt mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben, mint a rendelkezésre álló kínálat.

A munkaerő-felesleg ellen azt szokták felhozni, hogy ennek ellentmond a munkaidő hosszúsága. Való igaz, hogy még egyetlen társadalom sem dolgoztatott olyan hosszú munkaidővel és olyan sok gyermekmunkával, mint a klasszikus kapitalizmus. Mai szemmel racionális megoldásnak tűnhetne, hogy a munkaidőt rövidíteni kellett volna. A világgazdaságon belül a tőkeáramlást elsősorban a munkaerő árában jelentkező különbség motiválta. Márpedig a munkaerőt semmi sem drágítja jobban, mint a munkaidő rövidítése ott, ahol a munkanélküliekről nem kell a társadalomnak gondoskodnia. Mivel a tőkés társadalom nem ismerte a munkanélküli segély rendszerét, a tőkés számára a munkaidő hossza jelentette az olcsóság biztosítását.

A tőkés viszonyokra jellemző munkaerő-felesleget egyértelműen mutatja a korra jellemző magas, 20 százalékos érték körül mozgó munkanélküliség és a kivándorlás. Ehhez tegyük hozzá, hogy még a századforduló idején is, a kor legfejlettebb országában, Angliában, a munkaerő ötöde háziszolga volt, tehát nem a termelésben dolgozott.

A munkások nyomorát, kizsákmányolását a társadalomtudósok többsége még ma is azzal magyarázza, hogy nem voltak elég erősek a kor szakszervezetei. Ezt az idealista felfogást elsősorban a marxizmus terjesztette el. A magát materialistának valló marxizmus a kizsákmányolás okát a munkások politikai szervezeteinek gyengeségében látta. A gazdasági okot, a munkaerő-felesleget, nem volt hajlandó tudomásul venni. A munkások politikai hatalma csak akkor erősödhetett meg, amikor a tudományos-technikai forradalom következtében megnőtt a velük szemben támasztott minőségi igény.

2.5. AZ ETIKAI ÉS VALLÁSOS NÉZŐPONT JELLEMZŐI ÉS HIBÁI

A klasszikus kapitalizmus volt az első olyan társadalom, amelyet sem az értelmiség, sem a tömegek többsége nem fogadott el az egyedül lehetséges megoldásként. A megelőző társadalmakat még a leginkább sújtottak is természetes szükségszerűségként fogadták el. Minden korábbi társadalomban a politikai harcok az uralkodó osztályon belül folytak a hatalomért és a vagyonért. A tömegek annyira szegények voltak, hogy azoktól nem volt mit elvenni. A gazdagok és hatalmasok csak egymás rovására gyarapodhattak. Alapvető tévedés volt tehát az a marxi felfogás, amely szerint a történelem lényegében osztályharc az uralkodó osztály és a kizsákmányoltak között. A kizsákmányoltak voltak mindig a leginkább megelégedettek, a sorsukba belenyugvók. Ezzel szemben az uralkodó osztályon belül egy pillanatra sem szűnt meg a konc feletti marakodás. Ha voltak is lázadások, forradalmak azok nem akarták a rendszert megváltoztatni, csupán az irigylésre méltók helyére akartak az ilyen megmozdulások vezetői kerülni.

A klasszikus kapitalizmusban azonban kezdettől fogva jelentkeztek a fennálló rend kritikussai, az olyanok, akik egészen más társadalmat akartak létrehozni. Miért vált a kapitalizmus az első olyan társadalommá, amelyet a lakosság többsége nem fogadott el?

- A technikai fejlődés látványos eredményei ellenére a lakosság többségének életviszonyai nem javultak, sőt romlottak. Ezt a nyomort elkerülhetetlenként nem lehetett elfogadtatni sem az értelmiséggel, sem a súlyosan érintett tömegekkel.

- A racionalizmus a természettudományokban óriási eredményeket produkált, ezért aztán nehéz volt az értelmiségnek megértenie, hogy a társadalom problémáira nincs racionális megoldás.

- A társadalom először volt többségében városlakók és koncentráltan dolgozók társadalma. A falvak eleve konzervatív lakossága kisebbséget jelentett a városba beáramló, a tradíciót nem tisztelő proletárokkal szemben.
- A nyugat-európai kereszténység minden más kereszténységnél komolyabban vette a krisztusi tanok szociális tartalmát. Márpedig a kapitalizmus anyagi polarizációja, a tömegek társadalmi és gazdasági kitaszíttottsága alapvetően ellentétes volt a kereszténység szociális felfogásával.

2.5.1. Az egyéni sors determináltsága

A kapitalizmusban nagyon kevés felemelkedési lehetőség kínálkozott.

- Egyre kevesebb tőkésre volt szükség a termelés és a kereskedelem fokozódó centralizációja és koncentrációja következtében.
- A kor nagyvállalataiban minimális volt az adminisztráció és alacsonyak annak szakmai követelményei. A menedzsernek tehát nem volt sem jelentős hatásköre, sem társadalmi tekintélye.
- A termelés szakmunkásigénye minimális volt. A gyáriparnak sok képzetlen és kevés, alig növekvő mennyiségű szakmunkásra volt szüksége. Az általános iskolázottságot sem a gazdaság igényelte, hanem a hatalom, a közigazgatás és a hadsereg.
- Az értelmiség iránti igény elsősorban az oktatásban, az egészségügyben növekedett. Vagyis nem a gazdaság, hanem a politikai hatalom támasztotta a legjelentősebb értelmiségi igényeket.

A társadalom alján élő többségből tehát csak kevesek számára volt lehetőség a felemelkedésre. Amíg évszázadokkal korábban a nép tehetséges fiaiból csak papok lehettek, most e lehetőség kicsit bővült, mert már szükség volt tanítókra, tanárookra, orvosokra is. Ez az igény azonban olyan lassan nőtt, hogy külső utánpótlásra alig volt szükség. Az értelmiség nagy többsége az értelmiségből származott.

A klasszikus kapitalizmus olyan társadalom volt, amelyben az osztályok és az egyének sorsa nagyon determinált volt. Nem kellett nagy politikai vagy társadalomtudományi bölcsesség annak a megállapításához, hogy a tőkés tőkés fog maradni, a proletár pedig proletár. Alapvetően megváltozott a helyzet azonban akkor, amikor hihetetlen mértékben megnőtt a társadalmi mobilitás, amikor az osztályok összetétele és funkciója gyorsan változni kezdett, amikor az egyének egyre inkább sorsuk alakítóivá váltak.

2.5.2. Marx etikai tévútja

A klasszikus kapitalizmus erkölcstelenségét látva már Marx elméleti útmutatást keresett. Azóta kiderült, hogy szinte mindenben tévedett, mert nem a szükségszerű változások okait tárta fel, hanem messianisztikus, azaz tudománytalan választ ajánlott. Marx példája is mutatja, hogy milyen veszélyes az, ha egy tudós az erkölcsöt tekinti elsődlegesnek és nem a tényeket. A tudós mint magánember legyen, vagy lehet ugyan erkölcsös, de a tudomány gyakorlásában függetlenítse magát erkölcsi meggyőződésétől. Ettől a veszélytől éppen az a Marx nem volt képes megszabadulni, aki azzal vált korszakalkotó tudóssá, hogy az anyagi körülmények, a gazdaság elsődlegességét ismerte fel. Marx tudományos kezdeményezése az élet vizsgáján tudománytalannak, sőt a megvalósítási kísérletei során erkölcstelennek bizonyult. Szinte semmit nem látott előre a törvényszerűen bekövetkező változásokból. Azt akarta, akár erőszakkal is megjavítani, ami felett gyorsabban eljárt az idő, mint ahogy a tanainak megvalósítására vállalkoztak volna. A kor legnagyobb társadalomtudományi erőfeszítéséből a kor legkevésbé realista világvallása született.

2.5.3. A nyomor és a keresztény erkölcs ütközése

A marxizmus erkölcsi ereje egészen a jelen század utolsó harmadáig tartott, vagyis jóval tovább, mint ameddig fennálltak a társadalmi-gazdasági okai és nem ott hódított igazán, ahol termékeny lehetett volna a körülményekhez rugalmasan igazodó formája. A marxista mozgalmak a klasszikus kapitalizmusra akartak utópista jobbító megoldást adni, de térben eltévedtek, időben elkéstek.

A marxizmus ott gyakorolt a legnagyobb befolyást, ahol a társadalmi állapotok még kapitalizmus előttiak voltak, és ahol a leginkább hiányoztak a nyugat-európai görög-zsidó-keresztény tradíciók.

A marxizmus akkor érte el terjeszkedésének csúcspontját, amikor már nem klasszikus kapitalizmus volt a világ gazdaság centrumában, hanem fogyasztói társadalmak. Azokban azonban egészen másként jelentkeztek a problémák, mint amikre a marxizmus eredetileg megoldást kínált.

2.5.4. A messianizmusok jelentkezése

A kor nyugat-európai keresztény erkölce nem volt hajlandó tudomásul venni, és még ma sem veszi tudomásul, hogy vannak olyan társadalmi helyzetek, amelyek csak kevesek számára jelentenek megoldást (keresztény alatt nem a hivatalos egyházi, hanem a nyugat-európai erkölcsöt értem). Kevesebben fogadták el azt, hogy az ipari társadalom csak bizonyos speciális civilizációs feltételek mellett jöhet létre. A szemlélete nem engedte meg, hogy a társadalom tagjainak nagy többsége ne lehessen legalább elvileg potenciális haszonélvezője a viharos fejlődésnek, gazdagodásnak.

Ezt az elfogadhatatlanságot fejezte ki a klasszikus kapitalizmus messianizmusa, a szocialista ideológiák népszerűsége. Az elesettektől az elmélet emberéig mindenki egy jó kapitalizmust, illetve annak egy mindenki számára jót hozó formáját kívánta. Ez a magyarázata annak, hogy a marxizmus messianizmusa, ha rövid időre is, a történelem leggyorsabban elterjedt világvallása lehetett.

Még kevésbé volt elfogadható, hogy az emberiség nagy többsége előtt el van zárva az ipari társadalom létrehozásának lehetősége. Ezt nemcsak azok nem fogadták el, akiknek ez a reménytelenséget jelentette volna, hanem a sikeresek sem. Ők is azt tartották, hogy mások is meg tudják csinálni azt, ami nekik sikerült.

A történelemtudomány ugyan tényként kezeli, hogy civilizációk tűnnek el, rekednek meg a fejlődés valamilyen fokán, de erre mindig ki is találja a maga szubjektív magyarázatát, mint például azt, hogy hibás volt a vezetés vagy elszalasztották a kínálkozó lehetőségeket, netán mértéktelen volt a hatalmasok kizsákmányolása stb. Ebben a tekintetben Marx járt az élen, aki úgy érezte, megtalálta a mindenkit boldogító módszert: amelyik társadalom megfogadja a tanácsait, az gyorsan boldogulni fog. A múlt társadalmi csak azért rekedtek meg, mert nem a dolgozó többség érdekeinek megfelelő berendezkedést választották.

Elméletként legtöbb történésznél jelen van, hogy minden helyzetből volt és van kiút, hogy nincs kilátástalan, megoldást nem adó helyzet. Egyikük sem fogadja el a kudarc determinált szükségszerűségét, magyarázatokat keres arra, kik, mit és hol rontottak el.

2.5.5. A kereszténység civilizációs elágazásai

Mivel többször hivatkoztam a kereszténységre, és igyekeztem hangsúlyozni, hogy ez esetben a nyugati kereszténységre gondolok, ez bizonyos magyarázatra szorul. Teszem ezt annál is inkább, mivel ennek során is bizonyíthatom, hogy a civilizációk jelentősége nemcsak a gazdaság, hanem a vallás, az ideológia területén is alapvető fontosságú.

A kereszténység ugyan tartalmaz minden más világvallástól eltérő vonásokat is. Ezek a sajátosságok hatással voltak azokra a civilizációkra, amelyek átvették. Mégis tévedés volna megfedkezünk azokról a visszahatásokról, amelyek viszont a kereszténységet formálták.

A kereszténység minden esetben mássá vált, attól függően, hogy milyen civilizáció igyekezett azt magáévá tenni. Ha mérlegre tesszük az egyes keresztény vallások közös és az eltérő vonásait, meggyőződésem szerint az utóbbiak a számosabbak és jelentősebbek. Természetesen ez csak akkor derül ki, ha nem a vallási dogmákat, hittételeket vizsgáljuk, hanem azokat a magatartási normákat, amelyek a valóságban is hatnak, érvényesülnek.

A holland katolikus kereszténysége például közelebb áll a holland protestánshoz, mint amilyen közel van a holland katolikus az ugyancsak katolikus lengyelhez vagy dél-olaszhoz. Ugyanakkor a holland protestáns messzebb áll magatartási normarendszerében a protestáns magyartól vagy éppen egyik afrikai hittestvérétől, mint a holland katolikustól.

A különbségek, illetve hasonlóságok nem annyira attól függenek, milyen felekezeti hovatartozást ismernek el hivatalosan, hanem sokkal inkább attól, milyen civilizációk tették a szóban forgó vallást magukévá.

Egészen más értékrendet és magatartást alakított ki a kereszténység a különböző kontinenseken. Más lett a kereszténység magatartásformáló hatása Afrikában, Ázsiában és Európában. Európán belül is alapvető különbségek vannak. A nyugat-európai keresztények felekezeti hovatartozásuktól függetlenül puritánok, a külsőségek, a szertartások, a kegytárgyak szerepe számukra másodlagos, ugyanakkor magánéletükben az erkölcsi normákat szigorúan veszik.

Velük szemben a pravoszláv kereszténység jelenti a másik végletet. Ebben nemcsak a szertartások, a kegytárgyak, a külsőségek játszanak nagy szerepet, de még az egyházi és a világi hatalom szétválása sem valósult meg.

A nyugat-európai protestantizmustól ugyancsak messze van a mediterrán katolicizmus. Ebben is nagy szerepet játszanak a szertartások, azonban azok inkább ünnepek. A mediterrán kereszténység görög jellegű maradt a szó azon értelmében, ahogy a görögséget a mediterrán világ átvette. Ezzel szemben a magát görög szertartásúnak nevező keleti kereszténység minden, csak nem görög, hiszen azt a görög szellemi rugalmassággal szemben a kisázsiai merevség, az egyén szerepének görög hangsúlyozásával szemben az egyén teljes alávetettsége jellemzi.

Van még egy negyedik európai kereszténység is, ami minden tekintetben a nyugat-európai és a mediterrán között helyezhető el. Ennek a legerősebb az individualizmusa, a legkevésbé dogmatikus. Ez nem is annyira hivatalosan deklarált nála, mint amennyire gyakorlata. Amennyiben az európai civilizáció minden más nagy történelmi civilizációnál individualistább, talán ez a leginkább európai karakterű kereszténység.

Nagyon szeretném, ha a különböző civilizációs karakterű kereszténységgel kapcsolatos véleményemet nem venné senki értéktételnek. Ezzel csak azt akartam illusztrálni, hogy a vallások, az ideológiák közötti lényegi különbségek mennyire mások lehetnek, mint a hivatalosan deklarált hovatartozások, s hogy mennyivel erősebb a civilizációk hatása a vallásokra, mint a vallási dogmák hatása a civilizációs karakterekre. Hiába azonos a szentkönyvi, a bibliai szöveg,

a tartalommal való megtöltése alapvetően különböző lehet attól függően, milyen civilizáció igyekszik az eredeti dogmákat magáévá tenni.

Az emberiség történetében a vallások politikai szerepe olyan nagy volt, hogy még a tudományok is ezen a politikai szerepen keresztül vizsgálták a társadalmakat. *A vallásnak tulajdonítottak civilizációalakító szerepet, és nem fordítva.* Nem ismerték fel, hogy a vallási dogmák és a vallási szervezetek szerepe másodlagos a vallást befogadó civilizációhoz képest. *Nem a kereszténység alakította az európaiságot, hanem az európaiság az európai kereszténységet.* Ha ezt nem értjük meg, nem érthetjük meg az európai civilizáció lényegét.

2.5.6. A weberi megközelítés igaza

Egy politológus, Max Weber vette először észre azt a tényt, hogy addig az ipari társadalom csak a nyugati puritán civilizáció alapján épült fel. Mivel ez alól a jelen század közepéig nem volt kivétel, nem vonható kétségbe, hogy a megelőző időszakban polgári demokrácia és tőkés társadalom csak ott jöhetett létre, az iparosodás csak ott volt megvalósítható, ahol ez a civilizációs feltétel fennállt.

A közgazdaságtudomány azonban nem vonta le Weber állításából a szükséges következtetést. Ha a közgazdaságtudomány által is elismert cél, a gazdasági haladás csak bizonyos civilizációs feltételek között érhető el, akkor e tudománynak elsősorban ezzel a feltétellel kellett volna foglalkoznia. Ezzel szemben az elméleti közgazdászok újabb és újabb, ehhez viszonyítva mellékes kérdésekbe bonyolódtak, amelyhez egyre áttekinthetlenebb matematikai apparátust alkalmaztak.

A weberi felismerés alapján nyilvánvaló, hogy a klasszikus közgazdaságtan csak adott kor és csak bizonyos társadalmi és civilizációs feltételek mellett helytálló. *Ez a közgazdaságtan csak arra adott választ, hogy a múlt század puritán, nyugat-európai civilizációjú országaiban milyen feltételek kellettek ahhoz, hogy a kapitalizmus kiépülhessen.*

3. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM KIBONTAKOZÁSA

A klasszikus kapitalizmus e század második felében a nyugati puritán civilizációjú országokban szinte észrevétlenül, látványos fordulat nélkül alakult át fogyasztói társadalommá. A társadalom történetének legnagyobb minőségi változásához nem kellett forradalom. Ennek az okát elsősorban abban látom, hogy a változás nem igényelte az előző osztályhatalom erőszakos leváltását, a tulajdonviszonyok hirtelen megváltoztatását.

- Nem kellett senkit erőszakkal kisajátítani, mert a kisajátítás és a tulajdonosi struktúra gyökeres változtatása spontán és folyamatosan történt. A tőkések maguk sem igen vették észre, hogy tulajdoni részesedésük másodlagossá vált. Még kevésbé észlelték a változást a fogyasztók, akik a nyugdíjpénztárakon és biztosító társaságokon keresztül váltak a fő tulajdonosokká. Az új tulajdonosi arányról még utólag is alig szereztek az érintettek tudomást.

- A tudományos-technikai forradalom nem gyors átalakulás volt, hanem folyamat. Amíg az ipari forradalmat az jellemezte, hogy a gyáripari technika egy csapásra versenyképtelenné, technikailag elavulttá tette az egész érintett iparágat, a tudományos-technikai forradalom lépésről lépésre úgy vonult be, hogy nem kellett hozzá az előzőtől alapvetően eltérő vállalat nagyság és vállalkozási forma.

- A fogyasztói piac folyamatosan vált elsődlegessé. A tőkefelhalmozás maximalizálásának a helyébe fokozatosan lépett a gyorsan bővülő és összetételében változó fogyasztói piac igényeinek kielégítése.

- Az állam gazdasági, oktatási és egészségügyi szervező szerepe fokozatosan terebélyesedett ki. Az állam megnövekedett gazdasági szerepe a második világháború hadigazdálkodásával együtt alakult ki, ezért azt nem is annyira a békés gazdaság követelményeihez való igazodásnak, hanem mint a hadigazdálkodás szükségszerű bevezetésének tekintették.

Sorolhatnánk a két társadalom eltéréseit, minden esetben azt látjuk, hogy a változás nemcsak folyamatos volt, de igényelte is a folyamatosságot. A klasszikus forradalmi mozgalmaknak és ideológiáiknak éppen az lett a vesztese, hogy nem vették tudomásul, hogy a klasszikus kapitalizmust nem kell forradalmi úton megdönteni, hanem inkább segíteni kell a spontán átalakulást. A klasszikus kapitalizmus hatalmi rendszere gyorsabban átalakította a társadalmat és leépítette saját osztályhatalmát, mint ahogyan azt erőszakkal meg lehetett volna változtatni. Utólag bebizonyosodott, hogy a kapitalizmus egy olyan nyitott rendszer, amely lényegében spontán módon alkalmazkodik a társadalmi fejlődés új követelményeihez. Nem véletlen, hogy *a nagy társadalmi változások ott történtek, ahol nem voltak forradalmak, és ahol forradalmak voltak, ott visszamaradt a társadalom.*

Amennyire indokolt volt a forradalmiság ott, ahol a zárt feudális rendszert kellett megsemmisíteni, annyira nem indokolt az ott, ahol a kapitalizmust kell fogyasztói társadalommá átalakítani. Utólag a feudalizmusnak a fasiszmusok és főleg a szocializmusok időszakában történő rombolását is negatívnak ítélik meg, mert azt hiszik, hogy a polgári demokráciákban történő békés társadalmi átalakulás lehetséges volt és lesz ott is, ahol a társadalmi fejlődés nem jutott el előzőleg erre a szintre.

3.1. A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS ÉRÉSI FOLYAMATA

A nyugat-európai, azaz puritán kapitalizmus mára már kinőtte saját elméletét. Az időközben bekövetkezett tudományos-technikai forradalom a korábbinál sokkal differenciáltabb tőkés és munkás viselkedést követelt meg, mert megszűnt a két alapvető osztály homogenitása. A kapitalizmus mára már túljutott a kapacitások átépítésén is. Most már a növekvő lakossági fogyasztás nélkül kihasználatlanok maradnak a kapacitások, így soknak mutatkozik a termelő berendezések és a munkaerő állománya a piaci mechanizmus által teremtett vásárlóerőhöz képest.

A kapitalizmust éppen azok az erények (vagyis a puritanizmusa, a korlátozott lakossági fogyasztása) vitték a jelen század elejére általános válságba, amelyek létrehozták. A klasszikus kapitalizmus ciklikus gazdasági válságait nem tekintem a társadalom válságának, hanem csak a gazdasága természetes konjunkturális ingadozásának fogom fel. A klasszikus kapitalizmus létehez tartozott ugyan a ciklikusság is, de ennek ellenére minden megelőző társadalomnál eredményesebb volt. A fogyasztói társadalomban az inflációt lehet ehhez hasonló módon megítélni. Minden fogyasztói társadalomban jelen van bizonyos infláció, ami nélkül nem is működhetne. Ezért aztán hiba volna az inflációt a fogyasztói társadalom válságjelenségének felfogni.

A klasszikus kapitalizmusban alapvetően a fizikai tőke volt a szűk keresztmetszet, a jelenkor fejlett társadalmában a szellemi tőke. Ebből fakadóan az előbbi a fizikai tőkével való gazdálkodásra koncentrált, a jelenlegi a szellemi tőke jobb hasznosítását tekinti elsődlegesnek. Abban a vezető szerepet a tőketulajdon jelentette, ebben a képességek és tudás.

3.2. A TŐKE ÁTALAKULÁSI FOLYAMATA

A klasszikus kapitalizmusban a társadalom dinamikája elsősorban azon múltott, hogyan sikerül a gyáripari tőkét minél gyorsabban létrehozni és minél kisebb költséggel működtetni. Amikorra azonban ez a cél teljesült, elvesztette társadalomformáló erejének nagyobb részét. Amire az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás befejeződött, már nem a tőke maximalizálása, hanem a szellemi vagyon gyarapítása, a belső fogyasztás növelése lett a gazdaság motorja.

A klasszikus kapitalizmusban a *tőkés jövedelmeként* jelent meg a nemzeti jövedelemnek mintegy ötöde. Ma a tőkejövedelmek nem igen érik el a nemzeti jövedelmek huszadát sem, és ennek legfeljebb harmada a *magántőkéseké*. Ez azt jelenti, hogy amíg száz évvel ezelőtt például Angliában a *magántőkések* jövedelme az összes jövedelem húsz százaléka volt, ma legfeljebb 2 százaléka. (A jelen esetben nem tekintem tőkejövedelemnek az olyan kisvállalkozók jövedelmét, amelyben a döntő szerepet a saját munka képezi és a felhasználása tekintetében családi, háztartási jövedelemnek minősül a személyi jövedelemadóval sújtott háztartási kivét után.)

3.2.1. A szellemi tőke térhódítása

A modern társadalomban a fizikai tőke aránya az egy év alatt megtermelt nemzeti jövedelemhez viszonyítva csökken, a szellemi tőke viszont a nemzeti jövedelemnél is sokkal gyorsabban nő. Amíg a századforduló idején a tőkeként működő vagyon az éves nemzeti jövedelem mintegy négyszerese volt az akkor gazdaságilag legfejlettebb Angliában, ma a fejlett fogyasztói társadalmakban kevesebb mint háromszorosa. Akkoriban a szellemi tőke az éves nemzeti jövedelem harmadát sem érte el, ma viszont legalább háromszorosa annak. (Itt tőkén a tőkeként működő vagyon értendő, de ez nem határozható jól meg önmagában, mert a fizikai tőke piaci értéke is egyre inkább attól függ, hogy mennyi szellemi vagyon kapcsolódik hozzá.)

Más szavakkal: a század folyamán az egy lakosra jutó fizikai vagyon értéke mintegy negyedével csökkent, a szellemi vagyoné viszont tízszeresére nőtt. A nemzeti vagyon szerkezetében beálló ezen változás még a számszerűségénél is jelentősebb. A század második felében csak azok a társadalmak voltak képesek a felzárkózásra illetve a lépéstartásra, amelyekben a szellemi vagyont előzőleg sikerült a követelményeknek megfelelő szintre emelni. Ez a gyakorlat. A közgazdaságtan azonban még mindig a tőkehiányt tekinti a fejlődés, az utolérés szűk keresztmetszetének és ezen a fizikai tőkét, illetve az annak megszerzéséhez szükséges pénztőkét érti.

3.2.2. A szellemi tőke vonzó ereje

Napjainkban a tőke elsősorban oda vándorol, ahol magas a szellemi tőkével való ellátottság. Ebben a tekintetben is nyilvánvaló a társadalmi változás. A kapitalizmusban a tőke oda vándorolt, ahol olcsóbb volt a munkaerő, napjainkban oda, ahol jobb annak a minősége. Ez a fordulat annak ellenére létrejött, hogy korábban a munkaerő országok közötti árában maximum 1:3 eltérés volt, napjainkban pedig ennek a tízszeresénél is nagyobb. *A nem megfelelő munkaerő nem lehet olyan olcsó, hogy vonzó legyen, a megfelelő nem lehet olyan drága, hogy ne legyen érdemes foglalkoztatni.* Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tőkehatékonyság nem függ a munkaerő árától, hiszen ez jelenti a termelési költségek jelentős hányadát. A vállalkozó érdekelt abban, hogy a megfelelő munkaerőt minél olcsóbban kapja meg, illetve azt minél jobban hasznosítsa, de ez csak az azonos, illetve a közel azonos minőségre igaz.

A fogyasztói társadalom az első olyan társadalom, amelyben a gazdasági élet által igényeltnél nem több, hanem kevesebb a szellemi tőke. Minden korábbi társadalom több szellemi tőkével rendelkezett, mint amennyire a technika adott fokán szükség volt. A tudás, a találékonyság növekedését korábban tehát elsősorban nem a gazdaság igényelte, hanem az emberben benne rejlő tudásigény. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a korábbi korokban nem méltányoltak bizonyos szaktudást és tudományos eredményt, de ezek birtokosai ezzel nem szereztek jelentős társadalmi elismerést. A nagy tudósoknál nagyobb társadalmi megbecsülése és rangja volt az ostoba nemesnek vagy papnak.

Egy szűk szellemi elit tudásának a fejlődését, előrehaladását a megismerés útján nem volna szabad a társadalom szellemi tőkéjének növelésével azonosítani. A tudományok és művészetek fejlődése ugyan végigkísérte a társadalmi fejlődést, de ez korántsem jelentette a lakosság tudásmennyiségének gyarapodását.

A fogyasztóit megelőző társadalmakban a gazdaság a lakosság nagy többségétől nem igényelt több tudást, mint amennyit a gyakorlat során fel lehet szedni. Még az írás és olvasás elsajátítása is a kapitalizmusban nem a gazdaság által támasztott igény kielégítésére, hanem a hatalmi szféra szervezeti igényeiből fakadóan történt.

3.2.3. A fizikai munka leértékelődése

A társadalmak történetét a fizikai munkaerő feleslege jellemezte. Ritka kivételnek számítottak azok a korok, amikor mennyiségi munkaerőhiány jelentkezett. A történelem nagyobb részében éppen a fizikai tekintetben erősebb férfiak alig végeztek gazdaságilag hasznos munkát, azt a nőkre hárították. Általában sokkal jellemzőbb volt a gazdaságból kivonultak között a férfiak száma, mint a nőké, hiszen a férfiak katonák és papok voltak.

A történelem során két olyan kort ismerek, amikor jelentős volt a munkaerő mennyiségi hiánya. Az első időszámításunk utáni századokban a mediterrán világban volt, a második pedig Amerika nagyobb részén jött létre a felfedezését követően egészen a múlt századig. A mediterrán területeken a keletről behozott járványok csökkentették a korábbi kis hányadára a népességet, különösen a városlakókét. Amerikában pedig az eleve alacsony létszámú indián őslakosságot szinte kiirtották, elsősorban nem a hódítók fegyverei, hanem a bevitt betegségek. Itt csak említsük meg, hogy e munkaerőhiány mindkét esetben rabszolgaviszonyokat hozott létre, mivel a legfőbb tőke a munkaerő lett.

A szellemi tőke felértékelődése jól nyomon követhető a munkaerőpiacon is. A munkanélküliség szinte kizárólagosan a gyenge minőségűben jelentkezik, ha nincsen valamiféle rendkívüli állapot. Még a viszonylag magas (tíz százalékos vagy az azt is meghaladó) munkanélküliség mellett is jellemző a kiváló munkaerőben való hiány. Ezért *hibás az a foglalkoztatási politika, amely a munkanélküliek olcsó vagy kényszerű alkalmaztatására törekszik*. Ez szintén a klasszikus kapitalizmusból itt maradt reflex. A fogyasztói társadalomban a magas foglalkoztatás csak a magas szintű és folyamatos képzés, átképzés mellett oldható meg.

3.2.4. A szellemi tőke szerepe a vállalatok piaci értékében

A szellemi tőke felértékelődését az a tény is mutatja, hogy a világ nagy tőzsdéin azokban az ágazatokban a legmagasabb a piaci érték a könyvszerinti értékhez viszonyítva, amelyekben nagy értéket képviselnek a márkanevek és a kutatási eredmények. Ezért például a gyógyszeriparban és az elektronikában a könyvszerinti értékhez viszonyítva a piaci érték, vagyis a részvényeinek összára magas. Ezzel szemben az olyan iparokban, amelyekben a technikai fejlődés lassú és a kutatási eredmények értéke viszonylag alacsony, a piaci ár alacsony a könyvszerinti értékhez viszonyítva.

Ha egy gyógyszergyárban sikerül valamiféle hatásos gyógyszer laboratóriumi előállítására, a tőzsdén azonnal emelkedik a részvényeinek ára. Újabb emelkedés következik be akkor, amikor az új gyógyszer hatásági engedélyt kap. Annak érdekében, hogy a könyvelés minél kevésbé szakadjon el a piaci értékítélétől, egyre több lehetőség van arra, hogy bizonyos kutatási és hirdetési költségeket aktiválni lehessen. Ezzel tehát megindult a szellemi tőke fokozódó figyelembevétel a vagyoni kimutatásokban is.

3.2.5. Az elmélet késése a szellemi tőke értékelésében

A gazdasági élet már különböző módokon figyelembe veszi a szellemi tőkét, az elmélet azonban még mindig késik.

A szellemi tőkét jelenleg nagyon korlátozott tartalommal kezeli a közgazdaságtudomány. Szinte csak azt veszi figyelembe, ami kvantifikálható, aminek a ráfordításai megragadhatóak. Ezt illusztrálja az, hogy amikor megtakarításról beszél a közgazdasági elmélet, nem veszi figyelembe a lakosság jövedelméből való olyanfelhalmozást, ami a maga és utódai szellemi tőkéjének gyarapítása érdekében történt. Pedig *a modern társadalmakban sokszorta nagyobb a szellemi tőkében való felhalmozás, mint a fizikaiban*. Ez a jelenkor modern társadalmában a legfontosabb és minden bizonnyal a legnagyobb megtakarítási mód.

Ezt illusztrálja a távol-keleti gazdaság sikereinek elemzése, amelyben sokszorta nagyobb szerepet kap a lakosság magas pénzmegtakarítása, mint az oktatással szembeni kiemelkedő motivációja. Alig lehet utalásokat találni arra, hogy mennyire fontos a jelenkor gazdasági sikereiben a távol-keleti konfucianus civilizációnak az az évezredek karaktere, hogy az okta-

táson keresztül látja az egyén társadalmi felemelkedésének szinte egyetlen útját. E civilizációs körön belül a szellemi tőke magas szintű termelése előbb megvalósult, mint a fizikai tőkée.

A szociológusok például sokat foglalkoznak azzal a ténnyel, hogy az Egyesült Államok egyetemén a távol-keletiek aránya sokszorosa a lakosságon belüli arányukhoz képest, és még ennél is jobb a szereplésük színvonala. Ezt mégsem építik be a távol-keleti országok makro-elemzéseibe, holott ennek van a legnagyobb szerepe a sikerekben. Ezzel szemben részletesen elemzik az üzemszervezési módszereket, a pénzügyi eszközrendszert stb.

Szinte figyelmen kívül hagyja a közgazdasági irodalom, hogy majdnem minden országban az oktatás reformjával kezdődött a gazdasági utolérés. Németország előbb zárkózott fel a világ élvonalába az oktatásban, de akár a politikai struktúra tekintetében is, mint a gazdaságban. Ugyanez mondható el a skandináv országokról. A távol-keleti országokat már említettük. A volt szocialista országok, beleértve a Szovjetuniót is, az oktatásban sokkal jobban szerepeltek, mint a gazdaságban. Ennek a szerepe sokkal nagyobb lehet gazdasági felzárkózásban, mint a külföldről becsalogatott tőkének.

A tudósokat és művészeket egyes mecénások ugyan nagyon megfizették, de nem mint tőkét, mint hasznot hozó tulajdonságot, hanem mint kincset. A római császárság korában egy kiváló énekes vagy költő ára a rabszolgapiacon az átlagos rabszolga árának ezerszeresénél is több volt, mert a gazdagságot mutogatni lehetett velük. A reneszánszban szintén óriási árat fizettek a legjobb művészeknek, de tudásukat gazdasági téren nem hasznosították, tehetségüket kincsképzésre használták. Leonardo páratlan műszaki zsenialitását alig értékelték, a képeit annál inkább.

3.3. A MUNKAERŐ SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA

Abból a tényből, hogy a fogyasztói társadalomban a szűk keresztmetszet már nem a fizikai tőke, hanem a szellemi, az is következik, hogy a társadalom legfontosabb színtere a munkaerőpiac. Amennyire központi jelenség volt a klasszikus kapitalizmusban a tőkepiac, annyira az lett a fogyasztói társadalomban a munkaerőpiac.

Ha a munkaerő bérét, illetve a használatával járó költséget tekintik az árának, akkor lényegében úgy járnak el, mintha a tőkepiacon nem a tőkék gazdája cserélődne, hanem csak a használati joguk. A fizikai tőkejavak világában az utóbbi időben elterjed a lízing, a bérleti viszony, amikor a használatáért fizetnek. Ez történik a munkaerőpiacon is, mert a tudást nem lehet elválasztani a tulajdonosától, márpedig az nem vehető meg.

A problémát jobban megértjük, ha a római kori rabszolgatársadalomra gondolunk. Ott senkinek nem jutott eszébe, hogy a rabszolgapiacon nem a munkaerő cserél gazdát, hanem csak a használata, hogy a rabszolga nem éppen olyan tőkéje, vagyona a tulajdonosának, mint a fizikai vagyontárgya. Azt, hogy mit ér egy rabszolga, az árából világosan látni lehetett. Az emberi szabadság társadalmaiban a munkaerő ára nem az értéke, hanem csak az időre szóló használati díja. *Az emberi munkaerő, de nem az ember mint olyan értékét a bérleti díja tőkésítéséből lehet megállapítani*, mint ahogyan a föld értékét a bérleti díjból.

Amennyire elfogadott az, hogy a fizikai vagyontárgyakat akkor is értékeljük, ha bérleti formájuk a jellemző, a munkaerőnél fel sem merül az árából az értékére való következtetés. Ez a szemlélet is hozzájárult ahhoz, hogy a közgazdaságtan a munkaerő értékét nem a piaci díjának tőkésítéséből vezette le, hanem legfeljebb a költségátfordítások alapján. (Azzal a problémával másutt foglalkozom, hogyan kellene a munkaerő árából az értékének nagyságát megközelíteni.)

Az alábbiakban a fogyasztói társadalom munkaerőpiacának néhány jellemző sajátosságával kívánok foglalkozni.

3.3.1. A munkahelyi magatartás

A dolgozók munkahelyi magatartására nagymértékben hat az, hogyan él otthon, mivel tölti szabadidejét. Azt mindenki tudja, hogy például az alkoholizmus sokat ront a munkaerőkölcsönön. Azt már kevesebben ismerik fel, hogy a családi célok mennyit módosíthatnak a munkahelyi magatartáson. Például a családi ház építésébe kezdők, a gyermekeik minél jobb iskoláztatását fontosnak tartó szülők munkateljesítménye jobb, mint a bércaszárnyákban lakóké, a gyermekeik jövőjével keveset törődőké. Természetesen ez is civilizációs örökségre vezethető részben vissza, de megfelelő lakás- és oktatáspolitikával minden bizonnyal jobban lehet ösztönözni, mint a közgazdaságtudomány által ajánlott más ösztönzőkkel.

A nyugat-európai fogyasztói társadalomban az embereket az is jellemzi, hogy a nagyobb jövedelem érdekében hajlandók többet dolgozni. A civilizációk többségében a nagyobb jövedelem hatására csökkentik a munkaidőt, hiszen kevesebb munkával is meg lehet élni a szokott módon. A távol-keleti puritánok jól példázzák azt, hogy ugyanolyan életszínvonal mellett is lehet lényegesen hosszabb a munkaidő. Az európaiak ugyan a világ civilizációi közül a szorgalmasabbak közé számítanak, de a távol-keletiekhez képest sokkal jobban értékelik a szabadidőt. A nyugat-európai szakszervezeti harcok egyik fő követelése a munkaidő csökkentése, a szabadságidő növelése volt, a Távol-Keleten szinte fel sem merül ez a probléma.

Egyszerű szabályként ki lehet mondani, hogy csak az olyan emberekkel lehet fogyasztói társadalmat építeni, amelyek szívesen dolgoznak többet, ha ennek következtében jobban élhetnek. *Ez egy érdekes paradoxon: a fogyasztói társadalom egyben a szívesen dolgozók társadalma is.* Az emberiség nagy többsége inkább marad szegény, csak ne kelljen többet dolgoznia. Afrikában és Ázsiában a nemzetközi cégek igen gyakran találkoznak azzal a problémával, hogy a munkások a fizetés felvétele után nem mennek dolgozni, hiszen a pénzből jó ideig megélhetnek úgy, ahogy eddig is éltek.

3.3.2. Szorgalmas gazdagok

Egészen új jelenség, hogy a társadalmi elit munkaideje az átlagosnál lényegesen hosszabb. A jelentős tudósok, művészek, sportolók, politikusok és menedzserek munkaideje sokkal hosszabb mint az átlagos munkásé. Ezt megelőzően minden társadalomban a kiemelkedés egyúttal a munkaidő rövidülését hozta magával. A kapitalizmust megelőző társadalmakban az uralkodó osztályhoz való tartozás azt jelentette, hogy szinte minden idő szabadidővé vált. Az első dolgozó gazdag a nyugat-európai városi polgár volt. Ma e téren is fordított a helyzet. Korábban a társadalom azt igényelte, hogy a tömegek minél többet dolgozzanak, ma inkább azt, hogy az elit hozzon ki magából minél többet.

3.3.3. A munkaidő átlagos hossza

A munkaidő átlagos hossza elsősorban a civilizációs karaktertől függ. Ma már a világgazdaság három nagy térsége, a nyugat-európai, az észak-amerikai és a távol-keleti alig különbözik az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem tekintetében, viszont annál nagyobb a különbség munkaidő átlagos hosszában. *A legkevesebbet a nyugat-európai puritánok dolgoznak, a legtöbbet a távol-keletiek.* Az észak-amerikaiak a kettő között vannak. A nyugat-európaiakat az jellemzi,

hogy jobban, kényelmesebben akarnak élni, a távol-keletieket pedig elsősorban a munkateljesítményük motiválja.

A munkaidőhöz való civilizációs viszonyra jellemző példa az is, hogy a sztálinizmus utolsó évtizedeiben felbukkant az a nézet Európa keleti felében, hogy ha nem élhetünk jobban, éljünk kényelmesebben. A szocialista országok a heti munkaidő, az éves szabadság és a nyugdíjkorhatár tekintetében felzárkóztak a Nyugathoz, a bér azonban ennek tört része maradt. Mi ez, ha nem az *a történelem egészére általában jellemző civilizációs reflex, hogy nem több munkával a jólétre, hanem a minél kevesebb munkával járó létre törekvés érvényesül*. Még drasztikusabban jellemző a kelet-európai reflex, ha a munkaidő kihasználás intenzitását is figyelembe vesszük.

A sztálinizmustól megszabadulva *a lengyelek ma kevesebb órát dolgoznak, mint korábban, a magyarok ellenben igen jelentős mértékben meghosszabbították a munkaidejüket*. Ezt is csak eltérő civilizációs tulajdonságokkal lehet magyarázni.

3.3.4. A szabadidő eltöltési módja

Nézzük, hogyan viszonyultak a történelem során az egyes civilizációk népei a szabadidőhöz. Éghajlati okokból az év jelentős részében általában nem volt lehetőség a hasznot hajtó, jövedelmet teremtő munkára. Egyes népek ezt az időt semmittevéssel töltik el. Mások szégyennek tartják a dologtalanságot, ezért aztán munkalehetőségeket teremtenek maguknak, mert számukra ez a jobb megoldás. A hatalom birtokosai is óriási közmunkákra szervezték a népeiséget az ilyen időszakokban, de ezeknek tárgya nem gazdasági volt. Ezt is a semmittevés levezetésére rendelték el.

A hasznosan eltöltött többletidő társadalomromboló hatású lett volna. A túltermelési válság ugyanis nem a kapitalizmus végének a jellemzője, hanem végighúzódik az egész történelem során. Minden korábbi társadalomban a termelés hozamainak racionális megemésztése volt a szűk keresztmetszet és nem a termelési kapacitás. *A korábbi társadalmakat az jellemezte, hogy nagyobb volt a termelési kapacitásuk, mint a racionális felhasználás kapacitása.* A társadalmak mindig képesek lettek volna többlet termelni, de nem voltak képesek a többlettermelést racionálisan elfogyasztani anélkül, hogy ebből ne származtak volna még nagyobb társadalmi feszültségek és nehézségek. Ezt ma a harmadik világban láthatjuk. Bármennyire rossz is ott a kapacitás kihasználás a mi szemünkkel nézve, mégis annyit fogyasztanak, amennyi mellett előáll a társadalmi fejlődés tényezőit szükségszerűen elpusztító népszaporulat.

A szabadidő hasznosításnak tipikus példája a népművészet. Olyan használati tárgyakat állítanak elő, amelyeknek az igényes díszítés következtében abnormálisan nagy a munkaigénye. Ebben a tekintetben erkölcsellenesnek tartják a munkaidővel való racionális gazdálkodást. Az a történelem, és azon belül a közgazdaságtudomány egyik nagy rejtélye, hogy a társadalmi fejlődésben miért azok a kultúrák jártak az élen, amelyeket a szorgalom jellemzett, és amelyekben még akkor is dolgoztak, ha annak nem volt a közgazdaságtudomány szerint sok racionális értelme. *Ha egy társadalomban csak akkor dolgoznak, ha annak racionális közvetlen célját látják, akkor nem számíthatnak sikerre.*

A történelem tanulsága szerint, ha egy társadalom az élet minden területére kiterjeszti a gazdasági racionalizmust, akkor megszűnik fejlődni. A kultúra a munkaidő gazdaságilag irracionális felhasználását jelenti. A munkaigényes népi hímzés éppen úgy nem hozott hasznot, mint a sakkozás. A gazdasági irracionális nem jelent haszontalant. Különbség van ugyanis a szerencsejáték és a sakk, valamint a hímzés és a pipázó semmittevés között. Sok esetben éppen az a racionális a hosszú távú fejlődés szempontjából, amit közvetlenül nézve irracionálisnak

tartanak. Évtizedekkel ezelőtt mértem fel például, hogy Magyarországon egy kalotaszegi menyasszony hozományában több munkaidő testesül meg, mint a korunk észak-amerikai átlagpolgárának az örökölt vagyonában, vagy mint egy nyugat-európai dolgozó családi házában. A stafirungban jó tíz év munkája van, amiből legalább kilenc a díszítés. A ma fejlett társadalmában az átlagos dolgozó 6-7 évi munkájából vehet magának olyan családi házat, ami akkor palotának számított volna. A kalotaszegi háztartás racionális célokat szolgáló összes felszerelése kevesebb munkával készült, mint a szemet gyönyörködtető díszítések.

Egyiptomban is akkor alakul ki a kor legfejlettebb társadalma, amikor a Nílus áradása idején tehetetlenségre kárhoztatott népet piramisépítésre fogják.

Később a görög ásatási eredményeket szemlélve vettem észre, hogy a legszegényebb háztartások cserépedényei is tele voltak munkaigényes ornamentikával, a díszítésük sokszorta több munkát igényelt, mint a használati értékük előállítás.

A modern szabadidő kihasználás nagyon sokrétű:

- Jelentős része a munka utáni regenerálódást szolgálja. Ide tartozik az üdülés és a szórakozás. Ma már a gazdaságilag fejlett országokban az üdülés és szórakozás több szolgáltatási teljesítményt használ fel, mint például a szervezett oktatás, holott az is exponenciálisan növekszik. A gazdasági élvonalba tartozó országokban sokszorta nagyobb ágazat a turizmus, mint a mezőgazdaság és a bányászat együttesen. Ma már az is tény, hogy a turisták több tőkét áramoltatnak a kevésbé fejlett területekre, mint a bankok és nagyvállalatok.

- Jelentős a fizikai állapot megőrzésére fordított szabadidő. Ez elsősorban a sportolásban nyilvánul meg. A modern társadalmakban a sport szerepe is nagyobb, mint valaha volt. A testkultúra és az egészségmegőrzés egyre nagyobb, egyre racionálisabb céllá is válik.

- A továbbtanulás jelentősége szinte felmérhetetlen. A társadalomban működő szellemi tőke fejlesztése és karbantartása ma már mindennél fontosabb. A szervezett oktatás egy modern társadalomnak többbe kerül, mint az élelmiszerek megtermelése. De a szervezett oktatáshoz képest is nő a szabadidőben folyó továbbképzésre, önképzésre fordított idő. Ez ma már sokszorosa a kulturális célokra fordított időnek.

A fenti három szabadidős elfoglaltság lényegében elengedhetetlen, racionális szükségletek kielégítését biztosítja. Sok szempontból helytelen például a keresőképeség megőrzése érdekében szükséges továbbtanulásra fordított időt szabadidőnek nevezni. Más szempontokból mégis indokolt, mert szabad döntéssel elhasznált időről van szó.

- A közvetlen szükséglet-kielégítés is növekvő időhányadot köt le. Ennek kettős szerepe van: egyrészt azt a sikerélményt biztosítja, amit a gyári és hivatali munka egyre kevésbé biztosít. Másrészt jövedelemkiegészítő szerepe van. Ez az utóbbi azért is jelentős, mert a saját szükségletre termelés nem adózik, a társadalmi munkamegosztással szerzett pedig adóval terhes. Ha én csinálom meg a vízvezetékét, adómentes a megtakarított jövedelem, ha másokkal csináltatom meg, akkor mind ennek a fedezetét szolgáló bevételem, mind a munkát végzőé adózik. Ezért aztán minél nagyobb a társadalmi újraelosztás, azaz az adóteher, annál nagyobb az érdekeltség a saját szükségletek közvetlen kielégítésére. Ezt a szükséglet-kielégítést biztosító termelést bizonyos szempontból nem lehet szabadidőnek tekinteni.

- Érdekes módon alig nőtt a kulturális élvezetekre fordított idő. Ez különösen igaz akkor, ha ez alatt csak a klasszikus értelemben vett kultúrát értjük.

3.3.5. A munkapocsékoló nagy építkezések szerepe

Több példát találtam a történelemben arra, hogy *minden nép előbb lett szorgalmas, aztán gazdag*. Természetesen a szorgalom sem hozott minden esetben gazdagságot. Nemcsak a kalotaszegiek nem lettek gazdagok, de a történelem számos kultúrája elbukott, eltűnt annak ellenére, hogy tagjai a felesleges idejükben a semmittevés helyett például a díszítéssel foglalták el magukat. A szorgalomnak okát azonban nehéz volna megtalálni.

Az egyiptomiak előbb építettek felesleges piramisokat, aztán hasznos öntözőrendszereket. A haszontalan piramisok építésén tanultak meg egy sor gyakorlati szervezési tapasztalatot (a korszerűbb élelmezéstől a higiéniáig) és egy sor tudományos eredményt értek el. A piramisok építkezése nélkül aligha jött volna létre az az eredmény, amelynek alapján az egyiptomi civilizáció ötezer éven keresztül a világ egyik legfejlettebb, legracionálisabb civilizációja lehetett.

A középkor második felében az emberek előbb építettek fantasztikusan munkaigényes katedrálisokat, és csak azután lettek szorgalmas takácsok, kézműiparosok, azaz puritánok. Néhány csodálatos gótikus francia katedrális esetében azt lehet megállapítani, hogy építésük idején az egész település összes háza nem tartalmazott annyi követ és főleg nem annyi megtestesült munkát, mint a templom. A racionalizmusára teljes joggal büszke nyugat-európai civilizáció talán soha nem jött volna létre, ha a mai mértékkel mérve kis városai és aprócska falvai nem fognak a stílusuk miatt rendkívül munkaigényes templomok építéseibe. A gót stílus a munkaigényességét tekintve a csipkékkal és hímzésekkel telített népviseletekre hasonlít. Ehhez járultak a (nyugati civilizációban korábban elképzelhetetlen) nagy méretek. Még ma is megengedhetetlen pocsékolásnak ítélné meg az akkorinál százszor gazdagabb mai társadalom, hogy így pocsékolják erőforrásait. Az erőforrásoknak ebből a mértéktelen pocsékolásából született azonban az a nyugat-európai civilizáció, amely joggal tartja alapvonásának a racionalizmust. A nyugat-európai civilizáció akkor emelkedett a kor többi nagy civilizációjához hasonló színvonalra, amikor a gótika söpört végig rajta. *A keynesi közmunkákról szóló elmélet tehát sok tekintetben több évezredes tapasztalatokat igazol.*

Az utókor ugyan büszke ezekre az irracionális célokból és irracionális méretekben és áldozatokkal létrehozott alkotásokra, mégsem ismerte fel mindmáig igazi úttörő szerepüket. Az egyszerű turisták ezeket látni akarják, de a tudomány nem veszi észre történelmi szerepüket.

A közgazdaságtudomány alig vett arról tudomást, hogy *a civilizációk váltak a gazdasági eredmények vagy kudarcok alapjává*. Ennek az oka, hogy a civilizációs előnyök vagy hátrányok a közgazdaságtudomány módszereivel nehezen kvantifikálhatók.

3.3.6. A minőségi munkaerő hiánya

A kapitalista társadalom fejlődésével már nemcsak a munkavállalónak volt érdeke a magasabb bér és a társadalmi gondoskodás, hanem a munkaadóknak is, akik elsősorban azzal voltak képesek növelni a hatékonyságot, hogy jobban megfizették a minőségi munkaerőt. Mindez egyúttal megoldotta a klasszikus kapitalizmus legnagyobb problémáját is, mert a szűk belső piacot sikerült óriásira, szinte kielégíthetetlenre tágítani, azaz a kapacitások kihasználásához megfelelő fogyasztói keresletet is teremtett.

Keynes javaslatát tehát arra, hogy növelni kell a fogyasztói vásárlóerőt (különben nem lehet a kapacitásokat kihasználni), megvalósították a munkaadók a béremelésekkel. Kiderült, hogy *csak megelégedett, jól képzett, civilizáltan élő munkaerővel lehet hatékonyan termelni, vállalkozást működtetni*. Azokban a társadalmakban vált olcsóvá a termelés, amelyekben magasak a bérek. Meglepő paradoxonként hangzik, de *ott a legolcsóbb minden, ahol a munkaerő a*

legdrágább. Ez ugyan általánosan tapasztalható jelenség, a tudósok mégis a jövedelem csökkentését javasolták a közgazdasági feltételek javítására.

3.3.7. A munkaerőpiac differenciálódása és egyensúlya

A munkaerőigény a technikai fejlődés következtében rendkívül differenciálódott, mert általában egyre képzetlenebb és tehetségesebb munkaerőre van szükség. A minőségi munkaerő hiányát mutatja az is, hogy azt mindig bővebben kell újratermelni. *A jó munkaerő bármilyen drága is, jövedelmet termel, a gyenge olcsón is veszteség forrása.* A munkanélküliség nem azért van, mert nem elegendő a munkaerő kereslete, hanem azért, mert olyan viszonylag gyengébb képzettségű és motiváltságú munkaerőből van sok, amelyre nincs szükség. *A fogyasztói társadalmakban mindig hiány van minőségi munkaerőben.* Csak akkor van munkanélküli, ha válogat a munkavállaló, ha nem hajlandó bizonyos munkákat elvállalni.

Csak az azonos homogenitású munkaerőnél igaz, hogy a bérek színvonalának emelése mérsékli a munkaerő-keresletet, csökkentése pedig emeli azt. A munkaerő egyes szegmentumai ugyanolyan bérarányokat teremtenek, amelyek mellett minden szakmában és minden minőségi szinten egyensúlyba kerül a kereslet és a kínálat. Az egyensúly azonban nem jön létre a részpiacok között. A klasszikus közgazdaságtan globális piaci egyensúlyi követelménye nem állja meg a helyét. A bérarányokat nem kizárólag a kereslet és a kínálat viszonya alakítja, hanem abban más tényezők is fontos szerepet játszanak.

3.3.8. A munkaerő motivációjának változása

A klasszikus kapitalizmusban az uralkodó osztály levonhatta azt a következtetést, hogy a munkások fegyelmezése csak a létüket fenyegető munkanélküliséggel retteggetve valósítható meg. Társadalomtudósok is kimondották, hogy a munkanélküliség fegyelmez. Az sem jelentett számukra cáfolatot, hogy a munkafegyelem ott sem volt jobb, ahol nagyobb volt a munkanélküliség.

Különösen így van ez ma a fogyasztói társadalmakban. Ma a világ négyötödén igen nagy a munkanélküliség, az éhezés is állandó jelenség, mégis nagyon rossz ott a munkafegyelem. A világ gazdaságilag fejlett egyötödén pedig viszonylag kicsi a munkanélküliség (és nem jelent létvesztést), mégis jó a munkafegyelem.

A munkanélküliség fegyelmező erejének elméletét látszott igazolni a szocialista teljes foglalkoztatás gyakorlata is, amennyiben ott nem volt regisztrált munkanélküliség, és rossz volt a munkafegyelem is. Arra azonban senki nem gondolt, hogy a rossz munkamorál sokkal inkább az alacsony bérek és a gyarapodási lehetőségek beszűkülésének volt a következménye, mint a teljes foglalkoztatottságnak.

Korunkban a rossz munkafegyelem ott jellemző inkább, ahol alacsony a dolgozók életszínvonal, és fordítva. Ez megmutatkozik abban is, hogy az igen nagy fizetésű és jövedelmű vezető menedzserek valamint a bérből élőknek sokkal magasabb jövedelmű kisvállalkozók munkaideje a leghosszabb. Ezek számára szinte nincs is szabadidő, nincs idejük felélni a jövedelmüknek akár csak jelentős részét is, mert számukra szenvedéllyé vált a siker, a teljesítmény hajszolása. Úgy vannak ezzel a vezető menedzserek és a sikeres kisvállalkozók, mint az élsportolók. Milliókat keresnek, és szinte aszkétaként élnek. Ahogyan a sportoló nem engedheti meg magának a könnyű életet, úgy a vezető menedzser sem.

Minél magasabb az elért gazdasági siker és a szükségszerűen velejáró magas szaktudás, annál kevésbé függ a teljesítmény a munkaszervezési, a bérezési technikától, de annál inkább a megfizetettségtől és a dolgozók igényességétől.

Ezek ellenére mindmáig sokan hiszik, hogy a munkanélküliség réme a legjobb fegyelmező. Ez bizonyos határok között még így volt száz évvel ezelőtt, de semmiképpen nincs így most. Sokkal inkább igaz így ennek az ellenkezője, vagyis az, hogy a magas munkanélküliség rontja a munkateljesítményeket. A modern technika mellett a munkanélküliségtől félő munkaerő nem mer más munkakört keresni, ezért sem térben, sem szakmailag nem elég mobil, inkább csak a követelményeknek megfelelően viselkedik. A munkanélküliségtől való félelem visszatartja a munkást attól is, hogy az alkalmazott munkafolyamatot kritizálja. A munkanélküliség legnagyobb negatív hatása azonban az, hogy rontja az erkölcsöket, szolgaszellemet és alázatot szül, holott a hatékonyság ma a szakmájából való megélhetésben biztos munkást követeli meg.

A fejlett fogyasztói társadalmakban egyre szélesedik az a réteg, amely hajlandó a munkaidejét hosszabbítani. Az a réteg a társadalom tudati és gazdasági motorja, amelyik számára a nagy kereset elsősorban státuszszimbólum. Őket nem annyira a nagyobb jövedelem motiválja, hanem sokkal inkább az elismerés, a siker. Ez eleinte csak a művészekre, az élsportolókra és a tudósokra vonatkozott. Egyre inkább megjelenik azonban a vállalkozási szférában is. A vezető menedzser és a kisvállalkozó nem azért dolgozik, hogy jobban éljen, hanem még az élet kényelméről is lemond, hogy gazdasági sikert mutathasson fel. A társadalmi elit számára a munkaidőt tehát már nemcsak a jövedelem maximalizálása hozza, hanem a sikeré és a hatalomé.

3.3.9. A minőségi munkaerő szűk keresztmetszet

Kevesen gondoltak arra, hogy nemcsak a klasszikus kapitalizmushoz, de az egész eddigi társadalomtörténethez képest is, milyen minőségi változást hozott az a tény, hogy *a képesség lett a szűk keresztmetszet*.

Az esélyek egyenlőtlensége most már a képességek egyenlőtlensége következtében áll elő. Ez sem egyenlőség, de mégsem olyan kegyetlen és igazságtalan, mint a hatalomba és a vagyonba való beleszületés. Az is szerencse, hogy ki milyen képességekkel születik, de ennél sokkal inkább kiszolgáltatott az egyén az olyan társadalomban, ahol a sorsa szinte kizárólag attól függ, mibe született bele. Ne tévesszen meg bennünket az, hogy minden korábbi társadalomban voltak kisebb-nagyobb számban olyan egyének is, akiknek sikerült társadalmi rangban és a hatalmi hierarchiában felemelkedniük. Ezek száma azonban még a szabad kapitalizmus észak-amerikai viszonyai között is elenyésző volt.

A képességeknek és a teljesítményeknek köszönhető karriert a közvélemény és az erkölcs mindig elfogadhatóbbnak tartotta, mint az öröklöttet. A művészek, élsportolók, a maguk erejéből felemelkedett vállalkozók kiugró jövedelmét még a viszonylag szegények is sokkal kevésbé tartják igazságtalannak, mint az öröklöttet. De nemcsak az erkölcsi megfontolások segítik elő a kiegyenlítettebb vagyoni és jövedelmi viszonyokat, hanem sokkal inkább az, hogy a képességek kibontakoztatása nagymértékben függ a jövedelmek nivelláltságától.

A meglévő képességeket annál jobban sikerül mozgósítani, minél nagyobb a jövedelmek differenciáltsága, ám ezzel szemben áll az a távlati érdek, hogy a következő nemzedék képességeit már rossz hatékonysággal bontakoztathatja ki az a társadalom, amelyikben túlságosan nagyok a jövedelmi különbségek, amelyben nagy a relatív szegénység. A rövid- és a hosszú távú érdek ezen ellentétét a fogyasztói társadalom azzal oldja fel, hogy engedi ugyan nagyon

differentiálódni a jövedelmeket a munkaerőpiacon, de aztán progresszív adókkal erősen nivellálja azokat.

3.3.10. A jövedelmek differenciálódásának civilizációs háttere

A modern társadalmakban a bérek, általában a jövedelmek arányát erősen befolyásolják tudati tényezők, azaz a civilizációs örökség. Minden civilizáció más jövedelemarányokat visel el. Ezt pedig tudomásul kell venni. Erről tanúskodnak a tények is. A különböző civilizációkban azonos gazdasági fejlettség mellett is nagyon eltérőek a jövedelemarányok. A munkaadó ugyan igyekszik érdekeinek megfelelő differenciálást végrehajtani, de a politikai erők ezt progresszív jövedelemadóval mérséklék. *A munkaadó oldaláról a bérarányokat a hatékonysági arányok alakítanák, de az ennek megfelelő bérarányokat nem engedi a civilizációs tudat korlátlanul érvényesülni.*

A munkaadói érdekeltség olyan mértékben differenciálná a munkajövedelmeket, hogy ezzel a következő nemzedéknél a tehetségének megfelelő kiképzés nem valósulhatna meg, a tehetségesek tehetségtelen gyermekei előnyt élveznének a kisjövedelmű családokba született tehetségesekkel szemben. Márpedig az *elsőrendű távlati gazdasági érdek a munkaerő olyan bővített újratermelése, amelynél a képzettséget, a pályaválasztást nem a származás, hanem a képességek határozzák meg.*

A legfontosabb távlati gazdasági érdek a munkaerőben rejlő képességi kapacitások minél jobb kihasználása és hasznosítása. Ez viszont ellentmondásban van a munkaadói érdekekkel. Ez a tény is elég arra, hogy a fogyasztói társadalmat ne lehessen tőkésnek nevezni, hiszen a legfontosabb érdeke ellenkezik a tőkés érdekével.

A termelés vállalati szintű hatékonysága a nagymértékű differenciálódást kívánja meg. Ezzel szemben a dolgozók a sokkal nivelláltabb bérarányokat követelnék. A társadalmi érdek a kettő között van.

A jövedelmek differenciáltságában jelentkező érdekellentétet hidalja át minden fogyasztói társadalom azzal, hogy progresszív személyi jövedelemadóztatást és egy sor társadalmi juttatást alkalmaz. Ezáltal megvalósul, hogy a tőkés ugyan érdekének megfelelő bérarányok szerint fizet, a dolgozóknak mégis ennél sokkal nivelláltabb nettó jövedelem marad, valamint a szociális társadalmi juttatásokból a kisebb jövedelműek viszonylag nagyobb arányban részesülnek.

A munkaerő újratermelésének érdeke és a társadalmi stabilitás nivellált jövedelmeket kíván meg. A munkaerő újratermelése akkor a leghatékonyabb, ha nem nagy a szegénység, ha szinte minden rétegben lehetőség van a képességnek megfelelő iskolázottságra. A politikai stabilitás is fontos gazdasági feltétel, ez pedig megkívánja a társadalom igazságérzetének megfelelő jövedelemelosztást, illetve az ahhoz való bizonyos mértékű alkalmazkodást. Így válik a politika a hosszabb távú társadalmi érdek hordozójává a rövidtávú hatékonyságot egyedül biztosítani képes piac mellett. Elsősorban civilizációs örökség határozza meg, hogy melyik társadalom mekkora differenciálódást visel el.

3.4. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM KIFEJLŐDÉSÉNEK SPONTANEITÁSA

A társadalomtudósok el voltak bűvölve a klasszikus kapitalizmus bámulatos technikai eredményeitől, de megfeledkeztek a gazdaság alapcéljáról, a szükségletek minél jobb kielégítéséről. Ezt a célt az egyre tudománytalanabb és egyre dogmatikusabb szocializmus tűzte a zászlajára, amely viszont egyre távolabb csúszott a megvalósításától. A fogyasztói társadalmak rövidtávú technokrata céljaik után futva megvalósították azt, amiről a szocialista dogmatizmus álmodott.

Az utókornak meg kell majd állapítania, hogy a társadalomtudományok nem sokat tettek annak érdekében, hogy a jóléti társadalom kialakulhasson. E társadalom az apró érdekek spontán folyamatának eredménye volt ott, ahol az előfeltételek eleve adva voltak. Erre sokan mondhatják, hogy Keynes ezt az átalakulási folyamatot már felismerte. Keynes tanainak a gyakorlatra való hatása azonban már csak akkor érvényesült, amikor a változás megtörtént. A keynesizmust előbb megvalósította a gigantikus közmunkával a német fasizmus és a roosevelti New Deal, mintsem tudomásuk lett volna Keynes tanairól. Nyugat-Európában is sokkal inkább hatott a kialakult viszonyokra a hadigazdaság kényszere és a politikai balratolódás, mint a közgazdasági elmélet.

A polgári társadalmak viszonylag zökkenőmentesen alakultak át fogyasztóivá. Sőt az eddigi tények alapján azt kell mondanunk, hogy csak így alakulhattak át. Ebben is tévedett Marx. Ez a zökkenésmentesség azt a látszatot keltette, mintha nem is történt volna minőségi változás, holott a társadalomtörténet legnagyobb fordulatának lehettünk tanúi egy emberöltő alatt. Az első fejlett civilizációtól a jelen század közepéig nem történt akkora változás az érintett társadalmak lakosainak életében, mint az elmúlt ötven év alatt. Ez azonban csak akkor érthető meg, ha a változást nem a jogilag értelmezett tulajdonviszonyokban, nem a politikai struktúra hivatalos kereteiben, hanem a lakosság életviszonyaiban, életszínvonalában mérjük. Azért nem tudatosult a közvéleményben és a társadalomtudományokban, hogy valójában mi is történt, mert ez volt az emberiség történetében az első olyan nagy társadalmi forradalom, amelyik valóban minden osztály érdekében történt (szemben a szocializmussal, amely minden osztály ellenében jött létre).

3.5. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM NÉPI JELLEGE

A jelenkor fejlett társadalmi azért válhattak valóban népi társadalommá, mert Nyugat-Európában kivételes körülmények között alakulhatott ki a kapitalizmus, és ennek fejlődése elvezetett oda, hogy a társadalom fő érdekévé a képességek minél jobb hasznosítása lett. Ennek érdekében általánossá kellett tenni az állampolgári jogokat, elképzelhetetlen mértékben emelni az életszínvonalat és mindez nem hozott magával gyors népszaporulatot.

Eddig minden társadalomban egy kisebbség érdekei érvényesültek a többség rovására. Ez azt jelenti, hogy a társadalom érdekei csak egy kisebbség érdekeivel voltak azonosíthatók. Másként fogalmazva: a társadalmi érdekeket nem a társadalom tagjainak összessége, hanem csupán egy elenyésző kisebbség képviselte. Az emberiség nem azért élt állandóan egy kisebbség elnyomása alatt, mert ez szolgálta leginkább a többség érdekeit, hanem azért, mert a társadalom érdeke ellentétes volt a lakosság nagy többségének érdekeivel.

A század második felére az emberiség kisebbségét magában foglaló fejlett társadalmak jutottak el a fejlődés azon szintjére, hogy bennük végre nemcsak létrejöhet a többségi érdek érvényesítése, de ezen keresztül megvalósulhat a társadalmi érdek is. Alapvető hiba, jó szándékú naivitás azt hinni, hogy ez ott is megvalósítható, ahol a feltételek még nem értek meg erre. Az utókor előtt válik majd világossá, hogy a 20. században mennyi kárt okozott a fejlett világ

azzal, hogy politikai vívmányait oda is elvitte vagy el akarta vinni, ahol azok megvalósulására még hiányoztak a tudati feltételek.

Az emberiség legjobbjainak ugyan indokolt vágya volt a mindenkit szolgáló társadalom, de ennek a realizálása nemcsak irreális, de veszélyes is, hiszen végül a fennállónál is rosszabb állapotokat szülő erőfeszítéssé vált. A lakosság egészének érdekében működő társadalom csak a tudományos-technikai forradalom eredményeként valósulhat meg, s akkor is csak néhány civilizáció keretei között.

Mivel a képességek nem, vagy csak kismértékben öröklődnek (azok nem osztályjellegű tulajdonságok), a társadalom minden rétege számára biztosítani kellett az érvényesülés és az érdekérvényesítés lehetőségét. Ebben a társadalomban a tehetség kihasználatlansága, vagy elkallódása minden másnál nagyobb veszteség. A fogyasztói társadalomban a hatékonyság elsősorban a képesség és a tudás kibontakoztatásának mértékétől függ, vagyis attól, ami nem öröklődik.

A társadalmak determináltsága csak a fejlődés során csökken. Ez a csökkenés az elmúlt ötezer év alatt alig volt észrevehető, legalábbis tört része volt annak, ami az utóbbi száz év során bekövetkezett. Az elmúlt évezredek társadalmi tökéletesek voltak abban az értelemben, hogy gyakorlatilag nem voltak javíthatók. A ténylegesnél jobb csak a fogyasztói társadalom lehet. Az sem alapvetően jó, de azért már lényegesen jobb, legalábbis annyival, ami már megéri a fáradozást. A jelenlegi, viszonylag nagyon sok tekintetben már jóléti társadalom mégis lehetne jobb.

A társadalmi fejlődés során a társadalmak egyre fejlettebbek lesznek, de egyúttal több kiküszöbölhető hibát is tartalmaznak. A társadalmak csak úgy lesznek jobbak, hogy relatív tökéletességük egyre romlik.

A társadalom fejlődése során az erények és a hibák egyenlege javul, annak ellenére, hogy a korrigálható hibák abszolút mennyisége egyre nő.

4. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM VILÁGGAZDASÁGA

Ha a közgazdaságtudomány nem tudja előre látni, hogy milyen erők milyen irányban alakítják a kor világ gazdaságát, akkor még nem igazi tudomány. Márpedig az utóbbi száz év alatt történeteket nem jövendölték meg a közgazdászok, sőt még a jelenben most már jellemző tényekre sem igen adnak magyarázatot.

Ha megnézzük a század során megjelent újságokat, azokban szinte semmi olyat nem találunk, amely a mai kor alapvetően fontos jelenségeit tárgyalta volna. Nem sokkal jobb a helyzet a társadalomtudományi szakfolyóiratokkal, sőt a szakkönyvek esetében sem.

4.1. A JELENKORI VILÁGGAZDASÁG FŐBB JELLEMZŐI

A jó történelemkönyvekben nem mindig a csaták vagy éppen az uralkodóház házasságai jelentik a legfontosabb történelmi eseményeket, de a jelennel kapcsolatban a tömegtájékoztatás java mégis is ezen a szinten marad. Gondoljuk meg, mennyi információval árasztottak el bennünket a Golf-háborúról, és milyen keveset tudunk arról, hogy az elmúlt évtizedben Kína déli harmada a világ leggyorsabban növekvő része lett, hogy India népessége katasztrofálisan növekszik, a gazdasági teljesítménye viszont Ázsiában a legalacsonyabb, hogy a harmadik világ nagyvárosainak tucatjaiban évente több százezerrel gyarapodik a népesség akkor, amikor azokban csak az ottani alacsony elvárások mellett elfogadhatónak minősíthető körülmények között lakók száma növekszik.

Még szakmai körökben sem tudatosul, hogy az emberiség nagy többsége egyre reménytelenebb helyzetbe kerül és csupán három sziget van, amelyen a világ népességének a negyede élhet majd akkor, ha Kelet-Ázsia további néhány százmillió lakossal felzárkózik. Ezek a fejlett térségek: Európa, Észak-Amerika és a Távols-Kelet.

A régiek azt mondták, hogy gyakran a sok információ azt jelenti, hogy a fáktól nem látjuk az erdőt. A mai helyzetben már sokkal jobb volna azt mondani, hogy a sok levéltől még a fákat sem látják, nemhogy az erdőt. Ez azért tragikus, mert régen az emberek életének alakulása legfeljebb az erdő egy szűk tájával volt összekötve. Most mindnyájunk sorsa az egész erdő törvényei között alakul.

Amennyire a figyelem központjába került a katonai szuperhatalom megszűnése, annyira kevés figyelmet szentelnek arra, hogy a világ gazdaságban új erőközpont jelenik meg. A Távol-Keletet gazdasági szempontból jó ideig csak Japánnal azonosították. Az utóbbi években a négy tigrist is figyelembe veszik. A legnagyobb változást azonban nem látják: Kína délkeleti harmada és Kelet-Ázsia évek óta gazdasági csodát produkál. Mintegy 4-600 milliós népességű térség legalább kétszer gyorsabban növeli gazdaságát, mint a már fejlett világ. Ami az utóbbi tíz évben Kína gazdaságában játszódik, annak szükségszerű következménye lesz az ország délkeleti harmadának nemcsak gazdasági, de politikai függetlenedése is. Mindezt csak akkor érthetjük meg, ha felismertük, hogy milyen tényezők fogják a jövőben alakítani a politikai önállóságot és a gazdasági integrációt.

A század legnagyobb történelmi eseménye azonban az, hogy a világ gazdagokra és szegényekre való kettészakadása rohamos tempóban folyik. Mindenekelőtt azt kell látni, hogy a gyarmatok felszabadítása, az elmaradt társadalmak gazdasági kizsákmányolásának megszűnése nem azzal a várt következménnyel járt, hogy csökken az elmaradottak és a fejlettek közötti különbség, hanem éppen ellenkező hatásként, soha el nem képzelt módon növekedett. A téves

várakozásra mi sem jellemzőbb annál, hogy az egyre tragikusabban lemaradó társadalmakat fejlődőknek hívta a politika és a közgazdaság.

Az elmúlt száz, különösen pedig az elmúlt ötven év során az elmaradottak és a fejlettek közötti különbség a sokszorosára nőtt. Száz éve a legfejlettebb országban még csak az elmaradottakénak ötszöröse volt az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, ötven éve már tízszerese, ma pedig ötvenszeresnél is nagyobb a különbség.

Azt élénken figyelte még a közvélemény is, hogy néhány országnak sikerült felzárkóznia, de azt már nem, hogy tízszer annyi tragikusan lemaradt. A kevesek felzárkózása ellenére ma a világ népességének kisebb hányada tartozik a gazdasági élvonalba, mint ötven éve. Ennek nemcsak az az oka, hogy az elmaradó társadalmak civilizációja eleve alkalmatlan a modern technika követelményeihez való alkalmazkodásra, hanem hogy a népessége rákosan szaporodott. A gazdaságilag elmaradottak népszaporulata olyan gyors, hogy az még megfelelő civilizációs feltételek mellett is lehetetlenné tenné a gazdasági felzárkózást. Ebből következően szükségeszerű, hogy a különbség a világ fejlett ötöde és elmaradt négyötöde között nem csökken, hanem sokkal inkább prognosztizálható annak az ellenkezője.

A legfontosabb, amit az alakuló új világról tudnunk kell, hogy az emberiség többsége számára a relatív elmaradottság nőni fog. Az idetartozó társadalmakat tehát sokkal inkább indokolt volna elmaradóknak, mint fejlődőknek nevezni. Az elmúlt kétszáz év szédületes eredményei a világ kis részén azt a meggyőződést tették általánossá, hogy a társadalmak mindegyike számára kell lennie sikert hozó megoldásnak. Ez az optimista és lelkiismeret megnyugtató felfogás ellentmond mind a biológia, mind a társadalomtörténet tanulságainak. Mindkettő összehasonlíthatatlanul több zsákutcát, mint eredményt garantáló lehetőséget ismer.

Az elmúlt ötezer év során sokkal jellemzőbb volt a kultúrák és civilizációk pusztulása és stagnálása, mint fejlődése. Szinte azt mondhatjuk, hogy az összes kultúra és civilizáció közül a 20. század elejéig csak a nyugat-európai fejlődött. Az összes többi vagy stagnált (azaz lényegében megmaradt kialakult korai formájában), vagy elpusztult. Ötven éve a világ gazdaságának csak két nagy centruma volt, mégpedig Nyugat-Európa és Észak-Amerika. Ma három van. Újként jelent meg Kelet-Ázsia. Az is megjósolható, hogy az utóbbi népessége és gazdasági ereje meg fogja haladni a másik kettőt. Sajnos a várható gazdasági agresszivitása is, mivel ennek a térségnek jellemzője marad a túlnépesedettség és a nyersanyaghiány. A gazdasági agresszivitás azért is erősebb lesz e térség részéről, mivel sokkal erősebb lesz az exportképes termékekben, mint a szolgáltatásokban és a hazai ellátásban.

Az elmúlt ötven év során a világ gazdasági központjaiban alapvető változások zajlottak le. Ezek következtében ott a mai társadalmak minőségileg eltérnek a korábbiól. A társadalmi-gazdasági változás ezen ötven év alatt nagyobb volt, mint bármely korábbi társadalmi változás a történelem során.

A kor alig vette tudomásul, hogy benne minőségileg megváltoztak az elittársadalmak. Pedig az imperializmus fejlett demokráciái alapvetően mások voltak, mint a modern fogyasztói társadalmak. Az elmúlt ötven év során a fejlett társadalmakban az egy főre jutó termelés sokkal többet nőtt, mint valaha az évszázados társadalmi változások alatt. Ez arra figyelmeztet, hogy a lényegi változás is alapvetőbb, mint valaha.

Ahogy a klasszikus kapitalizmus átalakult fogyasztói társadalommá, úgy váltak ennek során a század folyamán az alábbi változások a legfontosabbakká:

A/ Az életszínvonal nagyobbra emelkedett a világ fejlett részén, nemcsak mint bármely korábbi társadalmi-technikai forradalom következtében, hanem mint az elmúlt ötezer év alatt összesen. Ezen belül az emelkedés egyúttal a jövedelmek nivellálódását hozta magával. A jelenkor

tudományos-technikai forradalma abban is egyedülálló, hogy jót hozott a tömegeknek is. Ezt egyetlen korábbi technikai változáson alapuló társadalmi változásról, különösképpen pedig az ipari forradalomról egyáltalán nem mondhatjuk el. Még az ipari forradalom és polgári társadalma sem jelentett a lakosság számára a feudalizmusénál jobb életfeltételeket, magasabb életszínvonalat. A klasszikus kapitalizmus a korábbinál több munkát, de kevesebb szellemi igényt hozott a lakosság 90 százaléka számára. A jelen század technikai forradalma a társadalom egésze számára hozott gazdasági és kulturális felemelkedést.

B/ A polgári demokrácia lényegében az egész társadalom demokráciája lett. Nemcsak a politikai jogok váltak általánosakká, hanem a társadalmi érvényesülés is. Mégsem az elért eredményeket kell abszolutizálni, mert még ebben a tekintetben is bőven van tennivaló, hanem a változást kell reálisan látni. Száz évvel korábban még ismeretlen volt az általános választójog, a társadalom négyötöde számára reménytelen volt a társadalmi felemelkedés, a magasabb fokú képzettség megszerzése, nem volt munkanélküli segély stb.

A fogyasztói társadalom az első igazán népi társadalom. Az első, amelyben a lakosság többsége számára megszűnt a lét állandó veszélyeztettsége, az éhség, a fázás, amelyben már igen jelentős a társadalmi mobilitás felfelé is. De hiba volna a minőségi változást csak az anyagi javakban mérni. Az egészségügy fejlődése legyőzte az állandó halálveszélyt. Ki gondol ma arra, hogy nem is olyan régen még a szüléstől a tüdőgyulladásig a betegségek tucatja jelentett olyan halálos veszélyt, ami az egyén számára kivédhetetlen volt?

C/ Amíg korábban a nyersanyagok és a tőke jelentették a legfontosabb gazdasági erőforrást, napjainkban a szellemi tőke vált az alapvetővé. Ez az állítás is egészen a jelen század közepéig csak a nyugat-európai civilizációs körre volt igaz, csak ez remélhetett gazdasági sikert.

Korunkban csak az a társadalom kerülhetett a fejlettek szűk körű klubjába, amelyikben a szellemi tőke gyors növelésének adva vannak a civilizációs és gazdasági feltételei. A távolkeleti gazdasági csodák gyökerét is abban kell keresni, hogy a konfuciánus civilizációt nemcsak évezredek óta jellemzi a szorgalom, a fegyelmezettség és a tisztaság, de az is, hogy mindig nagyra értékelte a tanulást. Ezért azután a politikában az iskolarendszer, a családok és egyének életében a tanulás fontossága még annál is nagyobb szerepet kapott, mint a sokkal gazdagabb Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. Aki kételkedik abban, hogy egy nép tanulási intenzitásának gyökerei sok évszázados, esetleg évezredes civilizációs örökségbe nyúlnak vissza, magyarázza meg, hogy miért van az, hogy az Egyesült Államok egyetemén többször akkora arányban szerepelnek a kelet-ázsiai etnikumú diákok, mint amekkora a lakosságban való részesedésük.

D/ Amíg a kapitalizmusban a politikailag és gazdaságilag szuverén állam jelentette a kívánatos politikai keretet mind a politikai, mind a gazdasági haladás számára, addig napjainkban a nemzeti államok határai egyre kisebb szerepet játszanak a gazdaságban. A 19. században a személyek szinte szabadon utazhattak a nemzeti határokon keresztül, de az áruk mozgását szigorúan ellenőrizték és korlátozták. Aztán e század első felében még a személyek mozgását is akadályozták az államhatárok, nemcsak az árukét. A század végére azonban mind a személyek mind az áruk, mindenekelőtt azonban a pénz, szinte korlátok nélkül mehetnek át a határokon. Az államok politikai szuverenitása sokkal inkább megmaradt, mint a gazdasági.

Ma már csak papíron van meg az egyes államok gazdasági szuverenitása, hiszen a nemzetközi tőke nem ismer államhatárokat. A nem megfelelő állami döntések esetén olyan pénzmozgások indulnak meg, amelyeket a gazdaságilag legerősebb állam sem képes saját forrásaival ellensúlyozni. A világ tőzsdéin, a nagy nemzetközi vállalatokon belül sokszorta nagyobb tőke mozgatható az országok között, mint amivel a jegybankok rendelkezhetnek. Ma már nem az állam

irányítja a gazdaságot, hanem a világgazdasági erőkhöz kell az államnak gazdaságpolitikájával igazodnia.

4.2. A VILÁGGAZDASÁGI MUNKAMEGOSZTÁS SAJÁTOSSÁGAI

A világ külkereskedelme, szolgáltatási és tőkeáramlási forgalma egyre inkább a három nagy gazdasági centrumon belüli és az azok közötti munkamegosztást jelenti. Ez azzal illusztrálható, hogy a külkereskedelem volumene a leggyorsabban a világgazdasági centrumokon belül nő. Ennél ugyan lassabb, de még mindig relatíve gyors a kereskedelem növekedése a három centrum között. Az átlagosnál viszont lassabban nő mind az elmaradottak egymás közötti, mind a fejlettekkel lebonyolított kereskedelme.

Még száz éve is a gyarmattartók fő kereskedelmi partnerei a saját gyarmataik voltak, ma elsősorban egymással kereskednek és a volt gyarmatokkal való gazdasági kapcsolataik jelentéktelenné zsugorodtak. Mindez szinte észrevétlenül történt, ma is többen írnak az újságok (sőt még a szaklapok is) a fejlettek számára megnyitható kevésbé fejlett területekről, mint potenciális piacbővítésről, és alig beszélnek a szomszédokkal való kapcsolatokról.

A Német Szövetségi Köztársaságnak nagyobb forgalma van Hollandiával, mint az összes volt szocialista országgal. Az Egyesült Államok külkereskedelmében Kanada megelőzi Japánt, mégis az utóbbival sokszorta többen foglalkozik a szakma, a politikusokról nem is beszélve.

A jelenkori világgazdaságban a tudományos-technikai forradalom azt hozta magával, hogy a nyersanyagok jelentősége és a világkereskedelemben képviselt súlya a korábbinak tört részére csökkent. Ezzel szemben sokszorosára nőtt az alkatrészek és a szolgáltatások részaránya. Márpedig az anyagok tekintetében, ha nem is a korábbi mértékben, de még mindig jelentősek maradhattak az elmaradott térségek, az alkatrészek és szolgáltatások szállításában azonban nem lehet számottevő szerepük.

Még a termelés és a világkereskedelem volumenéhez képest csökkenő jelentőségű nyersanyagok tekintetében is megnőtt a fejlettek önállósága.

- Az agrártechnikai forradalom és az elmaradott térségek népességgrobbanása azt hozta magával, hogy a fejlettek lettek az agárexportőrök és az elmaradottak az importőrök.

- A bányászatban is fontossá vált a fejlett infrastruktúra, ezért aztán a fejlettek még gyengébb geológiai adottságok mellett is hatékonyan folytathatnak bányászatot. A tőkés világ szénbányászata szinte teljesen a fejlett országokra koncentrálódott, mindenekelőtt Kanadára, az Egyesült Államokra és Ausztráliára. Még az olajkitermelésben is csökkent a gazdaságilag elmaradott térségek korábbi súlya. A fejlett országokban olyan geológia feltételek mellett is feltárássra kerül az olaj és a gáz, amelyek a fejletlenek között szóba sem jöhetnének.

Annak, hogy a világkereskedelem a leginkább világgazdasági centrumokon belül nő, egyrészt a közelség, másrészt a civilizációs rokonság a magyarázata. A modern termelési eljárások annyira a rugalmasságra és a gyors szállításra épülnek, hogy a közelség vált a legfontosabb szemponttá. Arra van szükség, hogy az alvállalkozók és a szolgáltatók szinte órára szállítsanak. Ehhez pedig a kisebb távolság és a civilizációs rokonság a legfontosabb.

A világgazdasági centrumok közötti munkamegosztást azzal jellemezhetjük, hogy a tömegárak termelésére a távol-keletiek, bizonyos szolgáltatásokra és innovációra pedig inkább az észak-amerikaiak és az európaiak alkalmasabbak. Ezért nagy a távol-keleti országok külkereskedelmi egyenlege és ezért passzív az észak-amerikaiaké és az európaiaké, ezzel szemben a szolgáltatások területén az egyenlegek éppen ellentétesek. Mivel a nemzetközi szolgáltatások sokkal

jobban nőnek, mint az áruk forgalma, a jelenlegi pénzügyi egyensúlytalanságok idővel egyre inkább kiegyenlítődnek.

Ma a nagy tőkemozgások is egyre nagyobb súllyal a fejlettek körén belül maradnak. Ezen a téren is ugyanazok a tendenciák a jellemzőek, amelyekre a nemzetközi áru- és szolgáltatási forgalom tárgyalása során utaltunk. Az elmaradott térségek nem annyira gazdasági, mint sokkal inkább politikai okokból kapnak hiteleket. Ezek a hitelek csak kivételes esetekben térülnek meg, kerülnek visszafizetésre. A világ kevésbé fejlett térségei egyre jobban és egyre reménytelenebbül eladósodnak.

Kevesebb szó esik a működő tőkék nemzetközi áramlásáról, pedig ezek is egyre inkább a fejlett térségeken belül maradnak. A távol-keleti és elsősorban a japán működő tőke térhódításáról sok szó esik, pedig ennek a súlya sehol nem éri el a szomszédos országok tőkebefektetéseinek súlyát. Az Egyesült Államokban többször annyi kanadai, angol és holland tőke működik, mint japán tőke, holott e három ország együttes népessége és nemzeti jövedelme kisebb, mint Japáné.

A gazdaságilag elmaradott országokból pedig minden adminisztratív korlátozás ellenére a fejlett térségekbe menekül a tőke.

4.3. A CIVILIZÁCIÓS KARAKTER JELENTŐSÉGE

A civilizáció kifejezést az alábbiakban a lakosságra jellemző értékrendre, helyzetmegítélésre és a magatartásformákra értjük.

Azt már a századforduló idején felismerte Max Weber, hogy a kor ipari társadalmát csak a nyugat-európai puritán civilizációs tradícióval rendelkező országok képesek felépíteni. Mennyire igaz ez a jelenkori fogyasztói társadalom viszonyai között? Kétségtelen, hogy a puritán civilizációjú országok a világ gazdasági élvonalában maradtak. Kiderült azonban, hogy a távol-keleti puritanizmus is legalább egyenértékű, sőt az ipari termelésre való megfelelés tekintetében meg is előzi azt. Japán például már a kapitalista ipari társadalom felépítésére is alkalmas emberi feltételekkel rendelkezett, de nem voltak polgári tradíciói és túl erősek voltak a feudális maradványok.

Annak a ténynek, hogy az ipari termelésben ma a távol-keleti országok a leghatékonyabbak, alapvetően az az oka, hogy civilizációjuk erre a nyugati puritánokénál is alkalmasabb. Ez a civilizáció különösen erős hajlandóságot mutat a fegyelmezett munkára, a takarékosagra. Ezért nagyon előnyös az ipari termelés szempontjából. Ha megnézzük, hogy mely országoknak nagy a külkereskedelmi aktívumuk, kiderül, hogy a puritánoknak, és ez annál nagyobb, minél puritánabbak. Ennek az a magyarázata, hogy a puritánok az árutermelésben erősek, a szolgáltatásokban és a belső piacfejlesztésben gyengék. Ezért sok pénzük van, de nem élnek ennek megfelelően jól.

Európában a legnagyobb változást az jelentette, hogy az utóbbi évtizedek során az észak-nyugati puritánok mellé felzárkóztak a tőlük délre élő, individualista civilizációval rendelkező népek is. A kontinens leggyorsabban fejlődő népei a svábok, a bajorok, az osztrákok, az északolaszok és a kelet-franciák. Újabban, és a körülményekhez viszonyítva ide számíthatjuk a katalánokat, a baszkokat és a szlovéneket. Ezeket a népeket az individualizmus jellemzi.

Az individualista civilizációjú területek előretörésének tanúi lehetünk az Egyesült Államokon belül is, ahol Kalifornia, Texas és Florida a legdinamikusabb államok, amelyeknek civilizációs karakterére egyáltalán nem jellemző az észak-keleti, a század első felében még leggazdagabb államok puritanizmusa.

Az individualista népek pénze nem olyan kemény, az életszínvonaluk viszont viszonylag magas. Ezek nem annyira termelni, mint szolgáltatni, és főleg élni tudnak jobban, ezért erős a belső piacuk, passzív a külkereskedelmi mérlegük.

Ahogy az ipari társadalmak átalakultak szolgáltató társadalmakká, az individualista civilizációs jellemvonások egyre jobban felértékelődtek. A modern technika gyors változásokat követel meg nemcsak a termelésben, de a szakmai képzettségben is. A technikai fejlődés ugyancsak előtérbe hozza a kisebb gazdasági egységek szerepét is. Ehhez pedig olyan ember kell, aki sokra értékeli a rugalmasságot, a gazdasági függetlenséget, aki ugyan nem elég fegyelmezett a hivatalokban és a nagy vállalatokban, de igen szorgalmas és leleményes a maga gazdjaként.

Joggal tételezhető fel, hogy az individualizmus felértékelődése tovább fog tartani. Ezt azonban a közgazdászok alig veszik tudomásul. A gazdasági életben még mindig túlértékelik a klasszikus értelemben vett termelést, ahogyan az természetes volt a múlt században, és ami még ma is jelentős ugyan, de jelentősége a szolgáltatásokhoz, a sok apró igény kielégítéséhez képest egyre csökken. A gazdasági szakemberek túlértékelik a nagyüzemi termelés által megkövetelt eredményeket, és alulértékelik az egyéni vállalkozásokhoz szükséges tulajdonságokat. Pedig a jelen tendenciái nem ebbe az irányba mutatnak.

Az indokolatlanul erős termelői szemlélet leginkább ott érhető tetten, amikor a távol-keleti szféra jövőjét festik fel a közgazdászok. Azt a vitathatatlan tény, hogy a Távol-Kelet érte el a legnagyobb gazdasági sikereket, senki nem tagadhatja. A siker nagyságát azonban túlértékelik, mert az eredményeket nem az életszínvonalban, hanem a termelésben mérik. Márpedig a távol-keleti gazdaságok sokkal jobbak a termelésben, mint az életszínvonalban. Még komoly szakemberek is azt írják, hogy Japán már utolérte az Egyesült Államokat az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem tekintetében, de azt nem teszik hozzá, hogy az azonos nagyságú nemzeti jövedelem termelése több munkával történik, és legfeljebb csak kétharmadnyi életszínvonalat tesz lehetővé.

A helyes megállapítás az lenne, hogy a Távol-Kelet lesz egyre inkább a világ gazdaság termelő-műhelye, de ezért nagy árat kell fizetnie a lakosság életszínvonalában és munka-erőfeszítésében. A japánok életszínvonala ugyan legalább 20-30 százalékkal alacsonyabb, mint az észak-olaszoké, ezért mégis közel ötven százalékkal több munkaórát kell dolgozniuk. Más szavakkal: Japán ugyan megelőzi a közgazdaságtudomány mércéje szerint Észak-Olaszországot, de a japán népnek azonos fogyasztásért még egyszer annyit kell dolgoznia. A közgazdászok szem elől tévesztik, hogy mi a gazdaság társadalmi célja: minél kevesebb erőfeszítéssel minél több szükségletet kielégíteni. A közgazdászok számára csak a termelés számít, az erőfeszítés nagysága és az élvezett fogyasztói eredmény nem kerül figyelembevételre.

A lényegen azonban nem sokat változtat, ha azt vizsgáljuk, mely országok gazdasági fejlődése volt gyors, melyeké lassú, hogy milyen alapon mérik a gazdasági eredményt. Tény az, hogy fejlett gazdaság ma csak a világ három körzetében jön létre, Európa nyugati felében, Észak-Amerikában és a Távol-Keleten. Ebből pedig az derül ki, hogy gazdasági fejlődés egyelőre csak ott várható, ahol a fenti civilizációs karakter valamelyike a jellemző. Tehát a világ négy-ötödében nem számíthatunk arra, hogy megszűnik a relatív gazdasági lemaradás növekedése.

A világgazdaság három nagy centruma között sokkal gyorsabban nő a munkamegosztás, a kereskedelmi forgalom, mint az elmaradottak és a fejlettek között. A leggyorsabb a külkereskedelem növekedése azonban az egyes centrumokon belül, ezt követi a centrumok között és hátul kullog az elmaradottak külkereskedelme. Ha a világgazdasági tendenciákat a külkereskedelmen keresztül vizsgálánk, akkor erre a legjobb példával az Egyesült Államok külkereskedelme szolgál. Kanadával nagyobb a külkereskedelmi forgalma, mint a Távol-Kelet országai-
val, és ez nagyobb mint Nyugat-Európával. A világ gazdaságilag kevésbé fejlett részével folytatott külkereskedelmének a súlya viszont egyre kisebb. Ugyanez a jelenség állapítható meg, ha Nyugat-Európa vagy a Távol-Kelet külkereskedelmi adatait nézzük. A leggyorsabban a térségen belüli forgalom nőtt, ezt követi a fejlett szférák közötti, és hátul kullog az elmaradottakkal folytatott külkereskedelem.

Térjünk azonban vissza a gazdasági növekedés és a civilizáció kapcsolatára. Az nyilvánvaló, hogy a világgazdaság három nagy centruma közül kettőben megtalálható mind a puritanizmus, mind az individualizmus. Ott tehát nincs akadály annak, hogy a térségen belül szinte minden feladatot meg lehessen oldani, hiszen a lakosság egyik része kiválóan alkalmas a tömegtermelésre, a másik a szolgáltatásokra, a speciális termelési igények kielégítésére. Mi a helyzet azonban a Távol-Keleten?

Japán prototípusa a szigorú puritanizmusnak. Ami eddig óriási előnye volt, várhatólag egyre kevésbé lesz az. Amíg Európa és Észak-Amerika kettőscivilizációjú térség, van benne igen erős puritán és igen erős individualista elem is, addig Japán a világ leghomogénebb civilizációjú országa. Abban egységes és szinte erkölcsileg kötelező a puritanizmus. A Négy Tigrisről is általánosságban ez mondható el.

Kelet-Ázsia egésze azonban nem ennyire homogén civilizációjú. A dél-kínaiak viszonylag individualisták, rugalmasak, kereskedő szelleműek. Nem véletlenül csak ebből a dél-kínai civilizációból rajzott ki nagyszámú népesség a tőle délkeleti világba, ahol aztán szinte egyedüli képviselője lett az iparos és kereskedő polgárságnak. Az európai civilizációban az elmúlt évezred során az olaszok és a zsidók által játszott világ- és belkereskedelmi szerepet játszották és játsszák mindmáig a dél-kínaiak. Napjainkra annyira jellemző a kelet-ázsiai puritánok gazdasági sikere, hogy megfeledkezünk arról, hogy Kína délkeleti része viszonylag individualista. Ha nem is európai, de kelet-ázsiai mértékkel mérve.

Ahogy a közgazdaságtudomány Európát a 19. században a nyugat-európai puritanizmussal azonosította, és az Egyesült Államokat az északkeleti államok puritanizmusával jellemezte a század közepéig, úgy Kelet-Ázsia civilizációját a japánokéval, a koreaiakéval és az észak-kínaiakéval azonosítja. Ez azért hiba, mert tőlük délre él vagy 600 millió individualistább ember, akiknek a kultúrája legalább annyira kelet-ázsiai, mint amennyire az individualista olaszoké európai.

Kelet-Ázsiában tehát néhány évszázados késéssel ugyanaz játszódik le, ami Európában és Észak-Amerikában: a gazdasági fejlődés első szakaszában a puritán rész jár az élen, a másodikban az individualisták felzárkóznak, sőt előre törnek.

E két civilizáció mindhárom térségen belül egymással egyre jobban integrálódni fog. A nyelv mint államszervező tényező el fogja veszíteni az elmúlt száz évben játszott fontos szerepét. Ezzel szemben a különböző civilizációk csak akkor fognak azonos államkeretekben megférni, ha színvonaluk a gazdasági követelményeknek való megfelelés tekintetében azonos. Hiába beszélnek egy nyelvet például az északi és déli olaszok, a déliek gazdasági téren egyre inkább le fognak maradni és ennek megfelelően politikailag el fognak szakadni. Érdekes módon a lemaradásuk annál nagyobb lesz, minél jobban fel akarják emelni magukhoz őket az északiak,

és minél tovább fognak ragaszkodni az egységes államiságukhoz. A modern korban tragikus következményekkel jár az, ha egy népet vagy akárcsak egy országrészt adminisztratív és gazdasági eszközökkel akarnak felemelni.

Minden bajba jutott nép azt hiszi, hogy kellő nagyságú alamizsna, segély vagy támogatás kisegítené. A tapasztalat ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Ezzel szemben az elnyomott, de fejlődésre alkalmas népek még az elnyomatásukban is jobban fejlődnek az elnyomóiknál. Ebben a tekintetben jó példák a balti népek, a szlovének és a katalánok gazdasági sikerei.

Azt a változást is a század hozta, hogy amíg a 19. századot a különböző fejlettségi szinten lévők kooperációja, illetve kikényszerített együttműködése jellemezte, addig ma már, és a jövőben egyre inkább, csak az azonos szinten lévők tudnak majd együtt élni. A különböző nyelv nem lesz akadály, de a nem megfelelő civilizációs szint eleve kizárja a békés egymás mellettélést.

4.4. A KULTÚRA DEZINTEGRÁLÓ SZEREPE

A világ gazdasági centrumaiban egyre fokozódni fog a gazdasági integráció, ugyanakkor a különböző kultúrák egyre jobban önállósulnak. A világ gazdaság egyre kevésbé fogja ismerni a határokat, különösen egy-egy térségen belül, a kulturális autonómiák ugyanakkor egyre erősebbek lesznek.

Ezek az ellentétes jelenségek mindenekelőtt a megnövekedett szabadidővel magyarázhatók. A modern társadalmakban egyre rövidebb lesz a szervezett munkában töltött idő, egyre több a szabadon megválasztott módon eltölthető. Nyugat-Európában a munkaviszonyon belül az éves potenciális munkaidőnek már csak legfeljebb fele van szervezeten munkával lekötve. Ez az arány a Távol-Keleten közel van még a háromnegyedhez és Észak-Amerikában a kétharmadhoz.

Érdekes módon kevés szó esik arról, hogy a távol-keleti gazdasági sikerekben milyen nagy szerepet játszik az európaiakénál legalább ötven százalékkal hosszabb munkaidő, aminek ráadásul az intenzitása is nagyobb. De nemcsak a munkaidő hossza és intenzitása nagyobb a Távol-Keleten, hanem a tanulásra, a tudatos szellemi vagyonképzésre is lényegesen több időt fordítanak. Márpedig ezt is külön kellene választani a szabadidőtől, hiszen azt a legfontosabb termelési tényező, a tudás gyarapítására fordítják. De még ez az arány is csak a munkaképes korcsoportokra vonatkozik. Ehhez még hozzá kell venni, hogy ma már a tanulás azon része, amit már munkaképes korban töltenek, mintegy öt év, és a nyugdíjkorhatárt meghaladóan is legalább ennyi munkaképes évet élnek meg, akkor a szervezeten munkával töltött munkaidő alig harmadát éri el a potenciálisnak.

Érdemes megjegyezni, hogy az életszínvonal mérése során csak a fogyasztást veszik figyelembe, de azt nem, hogy ezt mekkora munkával lehet elérni. Pedig az ember felszabadulása nemcsak a nagyobb fogyasztásban, hanem a szabadidő megnövekedésében is jelentkezik. Különösen, mert a szabadidő egyre fontosabb társadalomformáló tényező lesz. Még a marxisták sem vették tudomásul, hogy a lerövidült munkaidőnek az is a következménye, hogy a tudatot már nemcsak a munkahelyen uralkodó viszonyok alakítják, hanem egyre inkább, s ma már jobban, a szabadidő eltöltésének módja is. Többek között ezért nem vált be a bejósolt elidegenedés.

4.5. A VILÁGFOLYAMATOK PROGNOZTIZÁLHATÓSÁGA

A megelőző ötven évvel aránytalanul többet foglalkoztam, mint a következő ötvennel. Tettem ezt azért, mivel a jövő előreláthatóságának a feltételei egyre romlanak. Minél gyorsabban változik a világ, annál nehezebb az előrejelzés. Márpedig az elmúlt ötven év alatt többet változott, mint előtte ötezer év alatt. Tehát a várható részletekre vonatkozó előrejelzés századára csökkent. Régen az sem sokat tévedett, aki azt mondta, hogy száz év múlva az lesz, ami ma van. Ma gyakran az is alaposan téved, aki azt mondta öt évvel ezelőtt, hogy ma is az lesz, ami akkor volt.

De nemcsak a változások üteme gyorsult meg, hanem ennél is jobban megnőtt a változásokat létrehozó tényezők száma. Minél fejlettebb a társadalom, annál több nem kvantifikálható tényező alakítja a sorsát. Csak mosolyogni tudok azokon a társadalomtudósokon, akik számítógépre vitt modelleken akarják térképezni a várható változásokat. Jó példa erre a Római Klub jelentése, amely például a nyersanyagok szűkösségében látta a gazdasági növekedés lelassulásának okát. Tíz év múlva nevetségessé váltak. Ma azok élnek a legjobban, akiknek nincs nyersanyaguk.

Amennyire gyenge lábon áll még a társadalomtudományi futuroológia, annyira hiba az is, ha a korunk fontos történelemformáló jelenségeit nem veszik tudomásul. Az nem baj, hogy nem tudjuk mi lesz a jövőnk, de az igen, hogyha hamis alapokon jóslgatunk, vagy ha nincs elfogadható jövőképünk. Ahogy az egyének sorsa ma már alig látható előre, a társadalmaké sem. Mégis csak annak az egyénnek van biztató jövője, aki előtt világosak és reálisak a jövőjére vonatkozó elképzelések, aki tárgyilagosan méri fel adottságait és lehetőségeit. Az ilyen egyénnek is azt kell minden hosszabb életszakasza után megállapítania, hogy bizony, az élete nem úgy alakult, ahogy elképzelte, de mégis jobban azokénál, akiknek nem voltak elképzeléseik. Fokozottan áll ez a követelmény a társadalmakra is.

A közgazdaságtanra is jellemző, ami a kor minden társadalomtudományára, hogy gyorsabban növekednek az előrejelzés nehézségei, egyre bonyolultabb és számosabb tényező alakítja a jövőt, mint ahogyan a tudomány fejlődik. Az egyszerű és lassan változó világban könnyű volt előrejelzni, hiszen nagyon hasonlított a jövő a jelenhez. Gyorsan változó és egyre bonyolultabb és komplexebb társadalmak jövőjét a sokkal nagyobb felkészültségűek sem láthatják előre. Ebből a szükségszerűségből kellene fakadnia annak, hogy nem a jövő tervezése a fontos, hanem sokkal inkább a mindenkori jelen eseményeinek gyors feldolgozása, a megváltozott követelményekhez való gyors igazodás. A kor társadalomtudományai számára sokkal fontosabb a rugalmas alkalmazkodás, mint valamely elméleti rendszerhez való ragaszkodás.

Aki mindezt kétségbe vonja, vizsgálja meg, mennyit látott előre a tudomány abból, ami ma van. Azt kell megállapítania, hogy nagyon keveset. Amit látott, az sem bizonyult a legfontosabbnak.

4.6. A NYERSANYAGOK CSÖKKENŐ JELENTŐSÉGE

A század közepén meglepetésként hatott, hogy a háborúban vesztes országok (akiknek a fizikai vagyonuk elpusztult) gyorsabban meggazdagodtak, mint a nyertesek, akiknek sokkal jobban megmaradtak a termelő-berendezéseik. Egyértelművé vált, hogy a társadalom gazdasági eredménye már nem a vagyoni gazdagságtól, még kevésbé a tőkeként működő vagyon nagyságától, hanem a szellemi vagyon nagyságától és minőségétől függ. (Most tekintsünk el egy sor más, e tekintetben jelentős szerepet játszó szemponttól, például attól, hogy a vesztesek szorgalmasabbak, szerényebbek voltak, bátrabban és következetesebben végrehajtottak egy sor társadalmi reformot. Ezt megtehetjük annál is inkább, mivel a szorgalom és a szerénység

önmagában nem hozott sehol eredményeket, ha nem párosult magas szintű szellemi vagyonnal, képzettségi és képességi szinttel.) Mindebből legalább azt a következtetést kellett volna levonni, hogy a hosszabb távú gazdasági fejlődés szempontjából nem a tőke az alapvető termelési tényező.

Az is egyértelműen bebizonyosodott, hogy a nyersanyaggazdagság sem elsőrangú tényező a hosszabb távú gazdasági eredmények szempontjából. A nyersanyagokban gazdag országok többsége elmaradt, az élre kerülők, a leggyorsabban fejlődők pedig szinte kivétel nélkül szegények, vagy legalábbis viszonylag szegények nyersanyagokban. Brazíliának, Iránnak, az olajban gazdag arab államoknak mesés jövőt jósoltak, mégis mindnyájan elmaradtak. A leggazdagabbak ezzel szemben azok az országok lettek, amelyek nem rendelkeznek nyersanyagokkal, viszonylag szűkös hasznosítható területen kell megélniük. Európában Svájc erre a prototípus, de ide sorolható Németország, Svédország vagy Dánia is, vagyis a leggazdagabbak. Ázsiában a közzismert példa Japán, de hasonló helyzetből emelkedett fel viharosan Tajvan és Dél-Korea is. A legjobb példát azonban Hong-Kong és Szingapúr jelenti.

Az ok elsősorban az, hogy a nyersanyagokban gazdag országok egyrészt az erőforrásaik, beruházásaik túlságosan nagy részét az átlagosnál sokkal tőkeigényesebb kitermelőiparokba fektették, ezzel nemcsak kevesebb munkaalkalmat teremtettek, hanem relatíve autarkióra rendezkedtek be. Az is szerepet játszott a nyersanyagokban gazdagok lemaradásában, hogy volt pénzük, halogathatták a reformokat. A kor követelményeihez való igazodást szinte minden esetben csak a nyomasztó szükség kényszeríti ki. *Akinek jól megy dolga, az mindig konzervatív.*

4.7. A 20. SZÁZADI FELZÁRKÓZÁSI ÉS LEMARADÁSI UTAK

A jelen században számos európai országnak sikerült felzárkóznia a fejlettek közé. Ezek azonban a közgazdasági viszonyaikat jelentősen eltérően szervezték. A skandináv országok igen magas adókkal és társadalmi újraelosztással csináltak csodát, más országokban ennek felényi súlyú társadalmi újraelosztás is sikeresnek bizonyult.

Nemcsak az angolszász és a német gazdasági mechanizmus különbözik egymástól lényegesen, de még nagyobb eltérést mutatnak e téren a távol-keleti országok. Ezeken belül például *Dél-Korea és Tajvan két szélsőséget jelent, mégis mindkettő gazdasági csodát produkált.* Hong-Kong és Szingapúr is merőben más politikai és gazdasági feltételrendszerben érték el hasonló eredményeiket.

A sztálinizmus még ott is megakadályozta a gazdasági felzárkózást, ahol ennek a feltételei egyébként adva lettek volna. *A gazdasági csodákat erőszakkal el lehet fojtani, de létrehozni nem lehet.* A szocialista viszonyok között is nagy különbségek mutatkoztak a gazdasági hatékonyságban. Jugoszlávián belül az adott szocialista politikai és gazdasági rendszer nagyon eltérő eredményeket hozott a szlovének és a szerbek számára.

A szovjet rendszer szinte végletes centralizációja ellenére egészen más gazdasági fejlődés és struktúra alakult ki az orosz köztársaságokban, a közép-ázsiaiakban, a baltikumiakban és a kaukázusiakban attól függően, hogy milyen civilizációs örökségre épült rá a sztálinizmus. Azt majd a következő évtized fogja megmutatni, hogy az erőszakkal megakadályozott fejlődés mennyire hagyott maradandó nyomokat. Ha kiderül, hogy a volt NDK és Csehország gyorsan felzárkózik, ha Észak-Korea az egyesülés után szintén képes lesz erre, akkor azt is ki lehet majd mondani, hogy a gazdasági csodákat csak időlegesen lehet hátráltatni. Jelenleg olyan országok is hivatkoznak a sztálinista erőszakra, mint a lehetséges fejlődésüket megakadályozó

intermezzóra, amelyekről ki fog derülni, hogy eleve nem voltak és ma sem képesek a gazdasági felzárkózásra.

A nyugati befolyás kirobbanó eredményeket hozott a Távol-Keleten de nem volt eredményes Görögországban és Törökországban, mert az előbbiekben a civilizációs örökség nagyon kedvező volt, az utóbbiakban pedig kedvezőtlen. A távol-keleti civilizációt ugyanis évszázadok óta a szorgalom, a fegyelmezettség, a tisztaság és a takarékoság jellemzi, amely tulajdonságok egyáltalán nem jellemzőek a mediterrán népekre vagy a törökökre.

Levonható azonban még egy általánosabb tanulság is. *A politikai diktatúra a gazdasági utolérés bizonyos kezdeti szakaszában kedvező lehet*, ha ez a gazdaságban nem számolja fel a piac elsődleges befolyásoló szerepét. A politikai diktatúra azonban csak ott tartható megfelelő távolságra a gazdaságtól, ahol ezt külső politikai nyomás is vigyázza. A németiség gazdasági felzárkózása is a politikai diktatúrák alatt történt. Ezek közül azonban sem a bismarcki, de még a hitleri sem volt képes a piacot teljesen háttérbe szorítani, mert a piac védelmét jól szolgálta az erős polgári tradíció.

A politikai diktatúrát a Távol-Keleten az amerikai politikai befolyási övezetben részben a nyugati politikai nyomás akadályozta abban, hogy a diktatúra felszámolhassa a piacot, részben pedig az is, hogy a gazdasági konjunktúrája a világpiacon versenyképes exportra épült. Márpedig az erős világpiaci hatás is jó ellenszer a gazdasági diktatúrák korlátozására.

Azt is látni kell azonban, hogy a politikai diktatúra és a piacgazdaság párhuzamossága csak az olyan országokban valósítható meg, amelyekben erősek a kollektívizmus történelmi gyökerei, amelyekre a puritán civilizáció a jellemző. Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában és Argentínában nem hozta meg a gazdasági felzárkózást a politikai diktatúra és a piacgazdaság ötvözete.

4.8. A MEGSZÁLLÁSOK ÉS A KATONAI KIADÁSOK SZEREPE

A második világháború utáni megszállásoknál a rosszban is volt valami jó a megszállott ország számára, különösen, ha a megszálló gazdaságilag és politikailag fejlettebb volt. Az előző században még a gazdaságilag hatalmas országok általi megszállástól kellett a leginkább félni, mert azok értettek legjobban a kizsákmányoláshoz. Ma azonban már a fejlettek számára gazdasági és politikai teher az elmaradott országok megszállva tartása. Közép-Kelet-Európa népeinek is jobb lett volna, ha náluk a feudális maradványokat amerikai és nem szovjet nyomásra törlik össze. Ez azonban irreális vágyálom maradt. Sajnos minket a nyugati hatalmak nem akartak megszállni. Azt is igazolta a történelem, hogy a nyugati megszállás és politikai befolyás sem jelent megoldást ott, ahol a belső feltételek hiányoznak. Törökország nem lett nyugati demokrácia csak azért, mert ott az amerikai és a nyugat-európai politikai és katonai befolyás érvényesült. Irán vagy Szaúd-Arábia még addig sem jutott el a gazdasági és különösen a politikai fejlődésben, mint a szovjet uralom alá került közép-ázsiai mohamedán országok.

Nem igazoldódott be, az az általános nézet sem, hogy a túlzott katonai kiadások szükség-szerűen visszavetik a gazdasági fejlődést. Az elmúlt évtizedek során számos ország igen magas hadikiadások mellett is képes volt a gazdasági csodára. Ennek példája Dél-Korea és Tajvan. A gazdasági erőforrások racionális felhasználását illetően is hibásaknak bizonyultak tehát a közgazdasági elméletek.

4.9. GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS NÉPSZAPORULAT

Arra a kérdésre eddig még nem találtak választ, hogy *miért vált általánossá a jólétben élő emberek számára, hogy nem szaporodnak?* Talán azért, mert a szaporodás (mint a természetben) általában akkor nagy, ha nagy a létbizonytalanság? Miért van az, hogy *a munkaerő nem mennyiségileg, hanem minőségileg bővül*, ha az életszínvonala magas? Talán azért, mert a létének fő garanciáját a nagyobb tudásban láthatja. E két kérdésre azért kell a választ keresnünk, mert ha nem ez jelentkezne a fejlettség bizonyos fokán, akkor a fogyasztói társadalmak ki sem alakulhattak volna.

A társadalmi és gazdasági fejlődés csak ott versenyképes, ahol egyrészt már elérték egy megfelelő színvonalat, másrészt olyan a civilizáció, hogy a további jólét nem okozza a népesség szaporodását, de kiváltja a képzettség fokozását. A kor társadalmi és gazdasági kihívásának csak azok tudnak megfelelni, akikre ezek az adottságok jellemzőek.

Ha pedig azt kutatjuk, miért rendelkezik egy adott társadalom e kettős tulajdonsággal, messzire kell visszamennünk. Az elért gazdasági fejlettség elsősorban annak köszönhető, hogy a klasszikus kapitalizmus kihívásának megfelelt az ország civilizációja, amelynek a gyökerei évszázadokra nyúlnak vissza.

Az életszínvonal emelkedése csak kivételes esetben nem jár tragikus következményekkel. Kivételes esetben az életszínvonal emelkedése hozhat társadalmi-gazdasági sikert. A fogyasztói társadalmakban a belső fogyasztásnak nemcsak a mennyiségét kellett erőteljesen növelni, hanem igazodni kellett annak új és gyorsan változó struktúrájához is.

Még az elméleti közgazdászok sem vették tudomásul, hogy a fogyasztás oldalán milyen minőségi változás állt be a jelen század során.

A gazdasági expanzió teljesen új jelenség a társadalmak történetében. A nyugat-európai civilizáció viszonyai közötti kapitalizmus az első olyan társadalom, amely nemcsak képes a növekedésre, hanem azt meg is tudja emésztetni. A gazdasági növekedés lehetősége önmagában már a korábbi társadalmak többségében is adott volt (ha nem is olyan mértékben, mint a 19. századi Nyugat-Európában), de ezeket a társadalmakat elpusztította volna a nagyobb gazdagság. *A múlt szinte minden társadalma képes lett volna a termelés növelésére, de képtelen annak egészséges felélésére.* Az könnyen belátható, hogy az ókori társadalmak mindegyike igen jelentős olyan erőforrással rendelkezett, amelynek segítségével bővíteni tudta volna a termelését. Ezt bizonyítják azok a gazdaságilag passzív, a termelés céljaitól idegen óriási felhalmozások, kincsképzések, amelyek mai szemmel is igen magas felhalmozási rátát jelentenek.

A termelésnövekedés okozta társadalmi válságok legmeggyőzőbb példáival azonban a jelenkor harmadik világában találkozunk. Ezek a társadalmak bőven rendelkeznek felesleges munkaerővel, ezeket be lehetne fogni a gyorsabb gazdasági fejlődéshez szükséges felhalmozásokra, de ez még csak tovább rontaná a társadalmi problémáikat.

A harmadik világ gazdaságának nem az a baja, hogy nem tudja növelni a termelését, hanem az, hogy ebből egyelőre szükségszerűen olyan népszaporulat következik, amely csak növeli a társadalom válságát, de még a gazdasági hiányt is. Hiába nő a társadalom által termelt nemzeti jövedelem, ha csökken az egy lakosra jutó része és így csökken az egy lakosra jutó fogyasztás is, továbbá ha ennél is sokkal gyorsabban fogy az egy lakosra jutó vagyon. Ami mindennél nagyobb baj, nőnek a társadalmi feszültségek, tovább csökken a társadalmi stabilitás. *A múlt társadalmainak vastörvénye volt a népszaporulat féken tartása*, amit akkoriban nem lehetett

mással biztosítani, csak a létszükségletekre korlátozott fogyasztással. A háborúk és öldöklések ebben csak másodlagos (ha nem is elhanyagolható) szerepet játszottak.

Ha a társadalom a létszáma egyszerű újratermelését biztosító terméknél többet termelt, azt a fogyasztástól és a racionális felhalmozástól kellett elvonnia. Ezért volt minden gazdaságilag rövid távon növekedésre képes társadalomra jellemző az uralkodó réteg pazarlása, a kincsgyűjtés, a monumentális létesítmények és a népművészetek elterjedése. Minden korábbi civilizációban jellemző volt a mai értelemben vett pocsékolás. E társadalmak virágkorát mindig a passzív felhalmozás, a kincsképzés és a pocsékolás jellemezte. A vallás előírta a munkaszüneti napokat, szigorúan büntette azok megszegését, a vallási szertartások igen jelentős gazdasági értelemben vett pocsékoló fogyasztást is tartalmaztak. Éppen a szegény társadalmakat jellemezte az időnkénti mértéktelen pocsékolás, a drága esküvő, temetés, a kincseket érő ruházat és kegytárgyak gyűjtése, az egészségre is ártalmas ünnepi lakomák stb.

Ha a nyugat-európai városok *céhiparának* ez előírásait vizsgáljuk, azt kell tapasztalnunk, hogy azok bonyolult előírásai sokkal inkább *termelékenységhatárolók* voltak, mint racionálisak. Ezek a céhelőírások szinte beteges védekezést jelentenek a termelés racionalizálásával, technikai fejlesztésével szemben.

Szentségtörésnek tekintik még ma is, ha azt mondom, hogy a nagy műalkotásokat és a népművészet csodálatos termékeit nem az emberrel veleszületett esztétikai igény, hanem a társadalmi stabilitás biztosításának szükségszerűsége hozta létre. Ezek a kultúrtermékek ugyanis csak ott és csak akkor jöttek létre, amikor a társadalom termelési potenciálját nem volt szabad a nép fogyasztásának növelésére fordítani, amikor a társadalom kényszerrel (köz munkákkal) vagy önként (népművészettel) kincsekbe építette be a társadalmilag felesleges munkaerejét. Ebből a szempontból a piramis, a katedrális, az ékszerek éppen olyan kincsek, mint a népművészeti tárgyak tömege.

Itt is világosan látni kell, hogy amikor egy társadalom ellentmondásosságáról beszélek, akkor ezzel csak azt mondom, hogy a társadalmi érdek csak az uralkodó osztály érdekeit érvényesítette. A többi osztály érdeke háttérbe szorult, mert nem egyezett meg a társadalom érdekeivel. A tömegek érdeke az lett volna, hogy jobban éljenek, de ezzel megnőtt volna a népszaporulat, tehát a társadalom elvesztette volna a stabilitását. A mégis megnövekedett népességet az éhség csökkentette volna le a társadalmilag elviselhető mértékre. A fogyasztói társadalmat megelőző minden társadalomban ellentétes volt a többség érdeke a társadalom hosszú távú érdekeivel.

A mai ember nehezen látja be, hogy a múlt társadalmában a kevesek gazdagsága és korlátlan hatalma az egyik oldalon, a tömegek nyomora és jogfosztottsága a másikon a hosszú távú társadalmi érdekekkel összhangban volt.

Mivel a társadalom stabilitása csak az egyik, az uralkodó osztály érdekeivel volt összhangban, végső soron azt kell mondanunk, hogy a társadalmi érdek minden társadalomban (a jelenlegi fogyasztóit kivéve) lényegében az uralkodó osztály érdekével volt azonos.

Az uralkodó osztály azért jött és jön létre, mert a társadalmi érdeket csak egy kisebbség és csak erőszakkal érvényesítheti. Az osztálytársadalmak tehát nem a társadalmi érdek ellen vannak, hanem éppen annak a hordozói. Ezt nemcsak a marxisták értették alapvetően félre, hanem a jelenkor humanistái is, akik a fogyasztói társadalmak erkölcsi és emberjogi követelményeit a múlt és a jelen elmaradott társadalmában is érvényesíthetőnek tekintik. A társadalom fejlődéstörvényei ismeretének teljes hiányára vall az a felfogás, hogy minden más társadalomban a náluk már érvényesített politikai és társadalmi viszonyokat lehet és kell bevezetni.

E felfogásúak megbotránkoznak, amikor ezen törekvésük a világ népességének többségénél értetlenséggel találkozódik, és még erőszakkal sem sikerül ezt kikényszeríteniük.

Aki azt hiszi, hogy az oroszok, a kínaiak, az indiaiak, a latin-amerikaiak, az arabok vagy éppen az afrikai feketék között adva vannak a gazdasági utolérés és a demokratikus társadalom felépítésének a lehetőségei, az nem ismeri az érintett civilizációk értékrendjét és a társadalmi fejlődés törvényeit.

4.10. A GYARMATTARTÁS HÁTRÁNNYÁ VÁLIK

Korábban a gazdasági fejlődés egyik feltétele volt a gyarmatok feletti uralom. A fejletlen országok nyersanyagellátók és a fogyasztási cikkek felvevő területek voltak. A jelen században már sokkal több kár, mint amennyi haszon származott a gyarmattartásból. Amíg a klasszikus kapitalizmusban előnyt jelentett a legfőbb nyersanyagpiacok feletti politikai hatalom, addig ma ez hátrány. *Korábban elsősorban a gyarmatbirodalmakon belül a fejlett és elmaradott részek között volt árucseré, most pedig a fejlett országok egymás közötti cseréje uralkodik.* Eddig a gyarmattartók fő kereskedelmi partnerei saját gyarmataik voltak, ma a volt gyarmattartók egymás közötti cseréje teszi ki a világkereskedelem négyötödét.

E minőségi változás a tőkepiacon is nyomon követhető. Korábban a fejlettekben felhalmozódó tőke a kevésbé fejlettekbe vándorolt, most a természetes tőkemozgás a fejlettek között zajlik. A kevésbé elmaradottak több tőkét küldenek a fejlett országokba, mint amennyi onnan jön. Ennél is fontosabb azonban az, hogy amíg a spontán tőkemozgás szinte egyirányú, csak a fejlettek felé megy, addig a kevésbé fejlettek szinte csak politikai okokból kapnak tőkét, a hitelek jóformán csak állami garanciák mellett történnek.

Nemcsak a politikusok, de még a társadalomtudósok is a gyarmatok felszabadítási harcával magyarázzák az önállósulásukat, amit éppen ezért felszabadulásuknak neveznek. Ezzel szemben a tény az, hogy ma a korábbi gyarmattartók nagyobb hatalmi és technikai fölényben vannak a volt gyarmataikkal szemben, mint száz évvel korábban voltak. Ha ma is ugyanolyan gazdasági érdekük fűződne a gyarmattartáshoz, úgy ma is volnának gyarmataik. A változás lényege, hogy a gyarmattartás akkor előny volt, most gazdasági és politikai hátrány. Nem a gyarmattartók és a gyarmatok közötti hatalmi erőviszony változott meg, hanem az érdekeltség szűnt meg a gyarmattartók számára.

4.11. A NYUGAT-EURÓPAI SZOCIALISTA ESZMÉK ÉS MOZGALMAK

A polgári demokráciákban a szocialista mozgalmak mindig mederben tarthatók maradtak. Ennek két oka is van:

- Az egyik ok, hogy ezek a nyugati társadalmak erős polgári tradícióiknak köszönhetően mindig bizalmatlanul fogadtak minden központi hatalmat, és elég társadalmi, kulturális és gazdasági erejük volt az ellene való védekezéshez.
- A másik ok az, hogy ezekben a társadalmakban a változások elég gyorsan és spontán a gazdasági válságból való kilábalást hozták magukkal a fejlődés eredményeként.

A nyugati marxista mozgalmak szociális követeléseikkel történelmi érdemeket szereztek a fogyasztói társadalomra való áttérésben. A szocialista munkásmozgalmak nélkül sokkal lassabban, ezért sokkal nagyobb születési fájdalmakkal került volna sor azokra a szociális reformokra, amelyek biztosították volna a fogyasztói társadalomra való áttérést.

A század első felében azért volt válságban a nyugati polgári társadalom, mert a kíváncsnál kisebb volt az állam szerepe, és nem érvényesültek kellő súllyal a szociális igények. Az állam szerepének jelentős növekedése nélkül nem kerülhetett volna sor azokra a gazdasági eredményekre, arra a politikai stabilizációra, ami a század közepe óta ezekben a társadalmakban megvalósult.

Jellemző módon a fogyasztói társadalom kialakulásában általánosan elismert Keynes elméletének a vásárlóerőt teremtő szerepe, de alig esik szó arról, hogy ehhez százszorta jobban hozzájárult a szocialista politikai mozgalmak ereje, mint Keynes tanainak hatása. Ahogy teljesültek a szocialista munkásmozgalmi követelések, úgy csökkent a fejlett tőkés országokban ezen ideológia szélsőséges jellege, úgy változtak a szocialista eszmék egyre inkább a proletár érdekek helyett általános népi érdekek hordozóivá.

A fejlett tőkés országokban, vagyis a világgazdaság élvonalában a szocialista eszmék megtermékenyítő ereje erősen érvényesült, ugyanakkor a messianizmusa szinte észrevétlenül elhalt, ezért aztán nem is nyerhettek szélsőséges formái tömegbefolyást. Ma már szinte nem is emlékeznek arra, hogy a szocialista eszmék kezdetben a Nyugaton is szélsőségesen messianisztikusak voltak, hogy a szocialista messianizmus lényegében nyugati ideológiaként született. A szocialista mozgalmak ilyen mérséklődésének az oka az, hogy a társadalmi és gazdasági válságból az egész lakosság életszínvonalát gyorsan növelő fogyasztói társadalom jött létre. Márpedig virágzó gazdaságban nincs talaja a messianizmusnak.

Itt kell röviden érintenem azt a problémát, hogy a két háború között a társadalomtudományok képviselőinek számos tekintélyes képviselője is forradalmi értékű társadalmi változásnak tekintette a különböző fasizmusokat és szocializmusokat, legfeljebb mint folytonosságot állították ezzel szemben a békés polgári fejlődést. Ezzel szemben a valóságban a nagy minőségi változások a polgári demokráciákban zajlottak le.

4.12. A SZOCIALISTA ORSZÁGOKAT SÚJTÓ HÁTRÁNYOK

A volt európai szocialista országokat és Észak-Koreát tőlük független világpolitikai erők szolgáltatták ki a Szovjetuniónak, vagyis a kor bizánci típusú birodalmának. Ez a világpolitika fő erőinek való kiszolgáltatottság objektív tény volt azok számára, akiknek ereje eltörpült ahhoz képest, amely lehetővé tette volna a kényszerhelyzetükből való kimenekülést. Mégis hiba volna, ha eltagadnánk, hogy *az érintett országok többségében szintén voltak a szocializmusnak (akárcsak korábban a fasizmusnak is) jelentős belső erői.*

A szocializmus általában ott uralkodott az elmúlt évtizedek során, ahol a század közepén még nem voltak meg a fogyasztói társadalomra, de még a polgári kapitalizmusra való áttérés társadalmi és gazdasági feltételei. Ez alól kivételnek Kelet-Németországot, Csehszlovákiát és a balti országokat lehet tekinteni. Csak ezekben voltak olyan elég erősek a polgári tradíciók és volt olyan a civilizációs örökség, amely lehetővé tette volna a fejlettekhez való felzárkózást. A második világháborúban győztes nagyhatalmak nem látván lehetőséget az érintett térség országaiban a polgári átalakulásra, szívesen adták oda ezeket az imperialista Szovjetuniónak. Alapvetően hibás (legalábbis naív) az az álláspont, hogy a szovjet befolyási övezetek kialakulhattak volna, ha a nyugati nagyhatalmak ezt nem tartják kíváncsnak vagy legalábbis egy kényelmetlen kötelezettségtől való megszabadulásnak. Jáltát egyrészt az angolok és a franciák birodalommegtartási stratégiája, másrészt az amerikaiaknak a nyugat-európai imperializmussal szembeni bizalmatlansága szülte.

A következő években fog kiderülni, hogy a volt szocialista országok többsége számára a szocialista rendszer megszűnése, és a politikai szabadság elnyerése önmagában garantálja-e a demokratikus polgári átalakulást, a gazdasági felzárkózást, és a nyugati gazdaságba való beépülést. A múltban talán Magyarország és Lengyelország is kiépíthetett volna egy polgári demokrácia felé vivő lassú, több generációs utat, de Románia, Bulgária és a Szovjetunió még messze éretlen volt a polgári fejlődésre. Még ma sincsenek meg a demokráciának és a gazdasági felzárkózásnak a feltételei Romániában és Bulgáriában. Hozzá tehetném még Szerbiát és Albániát is. Pedig a volt szocialista országok az elmúlt évtizedek során sok tekintetben érettebbek lettek a polgárosodásra, mint ötven évvel korábban. Széttörték a feudális társadalmi korlátok, óriásit emelkedett a társadalmi mobilitás és viszonylag magas a szellemi vagyon.

Finnország pedig tipikus példája annak is, hogy hiába puritán egy kis ország civilizációja és elég erősek a polgári demokratikus tradíciók, mégsem kerülhet egy elmaradottabb hatalom uralma alatt, vagy akárcsak a megfelelő politikai önállóság hiányában a világgazdaság élvonalához tartozók közé. Amíg Finnország Oroszországon belül egy nagyhercegség volt, a finnek szegényebbek voltak az oroszoknál. Ahogy önállósultak, éppen úgy meggazdagodtak, mint velük közös civilizációjú skandináv társaik. Nyilvánvaló, hogy az azonos civilizációjú Észtország is gyorsan felzárkózik a többi skandináv ország közé azután, hogy elnyerte a politikai önállóságát. Ma már a balti országok az egyetlenek az európai puritán civilizációjú országok között, amelyek még nem gazdagok.

4.13. AZ EDDIG SIKERES HÁROM CIVILIZÁCIÓS TÍPUS

A nyugat-európai civilizáció olyan sikereket ért el az elmúlt háromszáz év során, amelyek alapján természetesnek veszi a célok elérhetőségét.

A társadalom helyzete az esetek többségében a társadalmi és gazdasági fejlődés szempontjából reménytelen. Az emberiség fejlődése során sokkal több a kilátástalan helyzet, a zsákutca, mint az eredményt ígérő lehetőség.

Max Webernek azt a közel száz éves állítását, hogy csak a puritán nyugat-európai civilizáció viszonyai között alakulhat ki a fejlődő ipari társadalom és politikai demokrácia, nem is nagyon próbálták megcáfolni, megelégedtek azzal, hogy nem vették tudomásul vagy elhallgatták. A 20. század elejéig a történelem csak egyszer és csak egy civilizáció számára biztosította a gyors fejlődés lehetőségét, a többi számára a fejlődés eleve lehetetlen volt. Mára a weberi tétel csak annyiban módosult, hogy a fejlődés útja további két civilizáció számára is megnyílt: *a nyugat-európai civilizációval rokon gyökerű individualista, és vele a gazdasági tekintetben legfontosabb tulajdonságokban rokon távol-keleti puritánokkal bővült a sikerben egyáltalán reménykedhetők köre.*

Érdekes módon a náciizmus faji alapon hirdette, hogy csak a német nép felel meg a fejlődés követelményeinek, a többi pedig nem. A tudomány szerint fasiszta, embertelen álláspont annak a meghirdetése, hogy nem minden nép számára van adva a fejlődés lehetősége. A tények azonban azt igazolják, hogy a társadalmi és gazdasági felemelkedés belátható távon ugyan nem egy faj vagy egy nemzet privilégiuma, de bizonyos civilizációké. A század közepéig csak az angolszász-germán-skandináv civilizáció volt a demokráciára és a gazdasági élvonalba kerülésre képes, mára már a távol-keleti puritán és az európai individualista civilizáció előtt is nyitva áll az élvonalba kerülés lehetősége. Mások számára azonban egyelőre és belátható ideig még nem.

4.14. A FOGYASZTÓI TÁRSADALMAK DÉLRE TERJEDNEK

A közgazdaságtudomány alig szentel teret annak a jelenségnek, hogy *a termelőerők viszonylag délebbre vándoroltak*. E jelenséget először az Egyesült Államokban lehetett észlelni. Az országon belül a gazdaság súlya, a fejlődés dinamikája a puritán észak-keletről egyre inkább nyugatra és délre tevődött át, oda, ahol sokkal individualistább a civilizációs örökség, valamint sokkal gyengébb a protestáns puritanizmus, továbbá nagyobb a latin népek civilizációs befolyása. Amíg kétszáz évvel korábban a puritán Észak győzött az individualista Déllal szemben, addig az elmúlt évtizedekben a puritánok teret vesztenek Kaliforniával, Texas-szal és Floridával szemben, hogy csak a legjelentősebb sikerállamokat soroljam fel. Kétszáz éve ott volt gazdasági siker, ahol az emberek puritánok voltak, most ott van még inkább, ahol individualisták.

Ehhez járul az is, hogy az Egyesült Államok nyugati és déli államaiban viszonylag sok a bevándorló. Márpedig azok mindig rugalmasabbak, kezdeményezőbbek, mint ahogy az eredeti környezetükben voltak. Tehát az észak-keletről áttelepülő puritánok is kevésbé kezdeményezők az új lakóhelyükön. Az Egyesült Államokban ezt a gazdasági súlyáthelyeződést sok mással magyarázták, de nem a civilizációs előnnyel. Ezt az álláspontot nem is lehetett addig cáfolni, amíg nem vált Európában is nyilvánvalóvá.

Ha az európai civilizáció hétezer éves útját a térképen nyomon követjük, azt látjuk, hogy eddig az északra vonulás volt a jellemző. Előbb Mezopotámia és Egyiptom, ezt követően Görögország majd Itália következett. A következő állomás Németalföld és Anglia. A jelen század közepén még a skandináv államok a leggazdagabbak.

Az elmúlt pár évtizedet Európában is az jellemezte, hogy a gazdasági centrum dél felé kiterjedt. Ma már a klasszikus értelemben vett protestáns területeken kívül felzárkózottnak tekinthető az ettől délre lévő térség is. *Amíg Weber korában a bajorok, a svábok, az osztrákok sokkal szegényebbek voltak, mint protestáns német testvéreik, ma erről már nem lehet beszélni.* Sok tekintetben ennek a fordítottja az igaz. A svábok és bajorok legalább úgy élnek, mint az északabbi németek, sőt azokénál sokkal fejlettebbek a szolgáltatásaik és kisebb a munkanélküliségük. A változás még konkrét termékek esetében is illusztrálható. Ezeket tekintjük át az alábbiakban.

A második világháborút követően, amikor még uralkodott a puritán kapitalizmus, az igényeket a leginkább az olyan autó elégítette ki, amelyik nem volt sem hivalkodó, sem szép, inkább csúnya, de rendkívül megbízható. A puritán polgár nem akarta, hogy autójáról vagyoni helyzetére lehessen következtetni, hogy őt bárki is költekezőnek tarthassa. Ezzel szemben fontos volt az olcsó ár és a minőségi megbízhatóság. Ezeket a puritán autóigényeket testesítette meg minden más autónál jobban a bogárhátú Volkswagen. Az már természetes, hogy ezt a puritán észak-németek gyártották. Azóta azonban nagyot változott a világ. Ma a fogyasztói társadalmak számára kell autót gyártani. Ebben pedig a tulajdonosa ki akar tűnni. Azt kívánja, hogy lássák az autójáról, hogy abban nem akárki ül. Mivel maga is igényes, minél több extra tulajdonságot vár el a gépkocsijától. Ezeket az individualista igényeket elégíti ki a BMW és a Mercedes. Mondanom sem kell, hogy ezeket a dél-németek, történetesen a bajorok és a svábok gyártják. Ehhez még annyit tehetünk a jelen viszonyait ismerve hozzá, hogy ma már a puritán németeknél is puritánabb japánok gyártják a legolcsóbb, az egyszerűbb igényeket legjobban kielégítő gépkocsikat. A legigényesebb kocsik, a Ferrarik és a Mazeratik pedig Észak-Olaszországban készülnek, azaz ott, ahol Európa legindividualistább népe él a reneszánsz óta.

A század első felében a világ szerszámgépipari központja a Ruhr-vidék volt, ahol német alapotással készítették azokat az univerzális szerszámgépeket, amelyek szinte minden művelet elvégzésére alkalmasak voltak. Nagy gyárakban futószalagokon készültek az egyforma gépek ezrei. Amióta nem univerzális szerszámgépekre, hanem célokra specializált szerszámgépekre van szükség, ennek a termelésnek új centruma alakult ki Európában, Baden-Württembergben, azaz azoknak a sváboknak a földjén, akiknek ősei évszázadokon keresztül kakukkos órákat készítettek otthon a parasztházakban mellékjövedelemként. Az univerzális szerszámgépeket ott lehetett a leghatékonyabban gyártani, ahol kollektív, fegyelemhez szokott munkások álltak rendelkezésre. A célgépek előállításához azonban individualizmusra van szükség, ezeket ott kell gyártatni, ahol sok évszázados a gépezetekhez való értés. Van azonban újabban egy másik célgépeket gyártó vidék is. Ez Észak-Olaszországnak az a vidéke, ahol a kézműiparnak szintén évszázadosak a tradíciói.

Még nem olvastam közgazdasági könyvekben arról, hogy milyen autót és milyen szerszámgépet hol kell gyártani. A tudomány a civilizációs környezet jelentőségéről még csak említést sem tesz, a népek viselkedési normáitól teljesen függetlenítette magát.

Ha annak okát keressük, miért gazdagodhattak meg az osztrákok, akik évszázadokon keresztül mindig lényegesen alulmaradtak a csehekkel szemben az iparosításban és az életszínvonalban, szintén az individualizmusukban leljük meg a magyarázatát. Az osztrák klasszikus iparok jelentős hányada mindmáig állami kézben maradt, és ráfizetésesen működik. Jók viszont a közép- és kisvállalataik. Még ennél is jobb a másodgazdaságuk. Az osztrák és bajor individualizmus jól tükröződik az idegenforgalmi adottságaik kihasználásában. Ezt elsősorban a másodgazdaságra alapozták azzal, hogy a turistavidékek lakosai szinte kivétel nélkül szállást, kosztot, vendégszeretetet biztosítanak az idegeneknek.

Az individualista civilizáció térhódítására jellemző, hogy a szlovénok is jobban megelőzték életszínvonalban a többi jugoszláv népet és főleg a szerbeket, mint bármikor a történelmük során. Nem a közgazdasági mechanizmusuk volt jobb a többi jugoszláv népénél, hanem az ő civilizációjuk volt sokkal alkalmasabb arra, hogy kihasználja a jelenkor lehetőségeit.

Olaszországon belül az észak-olaszok, Spanyolországon belül a baszkok és a katalánok is sokkal jobban élnek az ország lakosaihoz viszonyítva, mint éltek valaha az évszázadok során. A szlovének a balkáni civilizáció népeihez viszonyítva kerültek komparatív előnybe, az észak-olaszok, a katalánok és a baszkok pedig a mediterrán civilizációval szemben.

Az elmúlt évtizedek során nagyon eltérő társadalmi, politikai és közgazdasági környezetük ellenére sikert sikerre halmoznak azok a népek, amelyek a Pireneusok és az Alpok két oldalán élnek. Ennek csak egy magyarázata lehet, hogy a civilizációjukban van valami közös. Átélték a reneszánszot, valamint a protestantizmus valamilyen formáját, itt győzött az ellenreformáció, és virágzott igazán a felvilágosodás, továbbá itt volt jellemző az individualizmus.

Meg kell cáfolnunk egy várható ellenvetést, amely szerint ezek a népek csak azért individualisták, mert nagyon tagolt terepen éltek, így szinte minden falu egy külön kis világ volt. Ez is jelentős szerepet játszik ebben, de ha ez elegendő ok lenne az individualizmus létrejöttéhez, akkor a norvégek, vagy a balkáni hegyi népek is individualisták lennének, de mégsem azok. Minden bizonnyal vissza lehet menni az okok keresésében legalább a reneszánsz előtti időkig vagy még korábbra, hiszen annak is oka volt. Mindenesetre nem véletlen, hogy e térség civilizációs reflexei a reneszánszra, a kezdeti protestantizmusokra, az ellenreformációra, vagyis a sok tekintetben modernizálódó katolicizmusra, a felvilágosodásra, a 20. század elejének nagy tudományos és kulturális forradalmára rezonáltak. A történészeknek volna a feladata keresni azokat az okokat, amelyek miatt ezek a mozgalmak éppen azon a területen voltak jellemzőek,

ahol a 20. század végén a kisvállalkozások és másodgazdaságok által produkáltak gazdasági csodát. A jelen gazdasági sikerek okát keresve elégedjünk meg azzal, hogy ennek a gyökerei évszázados civilizációs hatásokig nyúlnak vissza.

4.15. A TÁVOL-KELETI PURITÁN CIVILIZÁCIÓ FEJLŐDÉSE

A nyugat-európainál is puritánabb távol-keletiek is hatalmas gazdasági sikereket értek el. Hiszen az ő civilizációjukat még nagyobb szorgalom, fegyelmezettség, takarékoság és tisztaság jellemzi.

E két civilizáció társadalmi és gazdasági sikere arra hívja fel a figyelmet, hogy *a termelés hatékonysága szempontjából jelenleg is fontosak azok az erények, amelyeknek a kapitalizmus kialakulása volt köszönhető.* Ezt a civilizációt ma is az jellemzi, hogy élenjár az olyan áruk termelésének hatékonyságában, amelyek nagy tömegben kelnek el a világpiacon.

A másik közös karakterük, hogy viszonylag magas a lakosság megtakarítási hajlandósága, ezért a gyáripari technika beruházásaihoz igen bő források állnak rendelkezésre. Mindebből az fakad, hogy ezekben az országokban az átlagnál kisebb az infláció, a pénzük világpiaci vásárlóereje viszonylag magas, hiszen abban nagy a komparatív előnyük, mivel abban nagy súlya van a világpiaci árucserének. Ezzel szemben a pénzük hazai vásárlóereje viszonylag kicsi, otthon drága minden, ami szolgáltatás.

A civilizáció mintapéldája Japán, ahol a puritanizmus a legnagyobb, és ahol a pénz külföldön (helyesebben a valutapiacon) nagyon drága, ugyanakkor a pénz hazai vásárlóereje viszonylag alacsony. A lakástól az élelmiszereken keresztül a szórakozásig minden ott a legdrágább a világon, az exportcikkei viszont a legolcsóbbak. Viszonylag alacsony a kamatláb, mert nagyon magas a lakosság megtakarítási hajlandósága.

A japánoknál kevésbé puritán népek viszont viszonylag drágán termelik a világpiacon kelendő árukat, ezért a pénzük külföldön gyengébb. Erősek viszont a belső szükségletek, szolgáltatások rugalmas kielégítésében, ezért otthon viszonylag olcsón élnek.

A japánok számára a yen értékét nem az mutatja, hogy mennyi dollárt lehet érte kapni, hanem az, hogy mennyi fogyasztási cikket és szolgáltatást lehet érte venni. A japán társadalomnak az volna az érdeke, hogy jobban éljenek a japánok, nem pedig az, hogy erős legyen a világpiacon a devizájuk. Ezért ostobaság a yen vásárlóerejét azzal mérni a japánok számára, hogy hány yenért lehetne Ausztráliában venni egy kertes lakást, amikor annak tízszerese sem lenne elég otthon.

4.16. EURÓPA KELETI FELÉNEK FEL-, MAJD LEÉRTÉKELŐDÉSE

Az iparosítás küszöbéig eljutott közép-kelet-európai országok számára viharos fejlődést hozott a 19. század közepét követő két emberöltő, és így a 20. század elejére reménytelen társadalmi és gazdasági helyzetbe kerültek. Ez a térség a 19. század második felében kettős komparatív előnyt élvezett.

A térség szántóföldi mezőgazdasága és állattenyésztése jó piacokat talált Nyugat-Európában. Ebben a korban a technikai változás még alig érintette a mezőgazdaságot, tehát ebben az ágazatban eleve nem volt jelentős technikai előnye az ipari országoknak. Ehhez járult a nagy népsűrűségük és a magas urbanizációjuk. Örömmel vették, ha iparcikkért cserében élelmiszerekhez és ipari nyersanyagokhoz jutnak. A korabeli agrártechnika minden további nélkül

bevezethető volt az iparosításban még alig fejlődő országokban is. Az a magyar nagybirtok, amely gőzekkel szántott, olcsóbban termelhetett gabonát, cukorrépát vagy olajos magvakat, mert jó volt az éghajlata, jó a földje és olcsó a munkaereje, így a századfordulón megkezdődő lemaradásnak nemcsak az amerikai és argentin gabona, illetve hús olcsósága volt az oka, hanem az is, hogy közben Nyugaton kibontakozott az agrártechnikai forradalom, ami kettős következménnyel járt a közép-európai térség mezőgazdaságára. A nagyüzemmel szemben a családi vállalkozás lett a hatékonyabb, a mezőgazdaság pedig gyorsan vált az egyik leginkább infrastruktúra- és tőkeigényes ágazattá. Amíg az iparban megmaradt a nagyvállalatok fölénye (ha némileg csökkent is), a mezőgazdaságban versenyképtelenné váltak. A térség országai azonban vonakodtak a következetes agrárreformtól vagy a mezőgazdasági nagybirtokok felszámolásától. Ezt a politikai hibát csak fokozta az itt erőszakkal bevezetett sztálinizmus, amely a történelemben legvégletesebb formájában vezette be a mezőgazdaságban a nagyüzemet.

Az a tétel, hogy a kelet-európai sztálinizmus a bizánci civilizációnak megfelelő klasszikus államkapitalizmus, a mezőgazdaságban a legnyilvánvalóbb. A kapitalista társadalmak a klasszikus kapitalizmusát, azaz az olcsó bér munkásokkal dolgozó nagyüzemet, valamint az élet-színvonal és a mezőgazdasági népesség rovására történő eredeti felhalmozást csak akkorra sikerült e térségben (politikai erőszakkal) megvalósítani, amikor ez már anakronizmussá vált.

A tudományos-technikai forradalom következtében a termelés hatékonysága egyre inkább a vállalatokon kívüli fejlettségtől függ. Olcsón termelni, a technika vívmányait hatékonyan alkalmazni már csak a fejlett környezetben, fejlett infrastruktúra mellett lehet. Ez az új helyzet alapvetően megváltoztatta a nemzetközi tőkeáramlás irányát. Eddig a tőke oda ment, ahol olcsó volt a munkaerő, most már oda megy, ahol fejlett az infrastruktúra.

Azért vált szinte megoldhatatlanná a térség országainak igazodása e változáshoz, mert az infrastruktúra fejlesztése elsősorban nem vállalati, hanem állami szintű intézkedéseket igényel. A 19. században elég volt egyetlen vállalkozónak bevezetnie gyárában a fejlett technikát, akkor versenyképesé vált a legfejlettebb országok tőkéseivel szemben is. Most az ilyen erőfeszítés inkább visszafelé sül el. *A kor élenjáró technikája viszonylag elmaradott gazdasági környezetben inkább rontja, mint javítja a hatékonyságot.*

A fenti állításomat a következő tények igazolják. Amíg a század közepe előtt a térség országaiban számos olyan nagyvállalat volt, amelyik a világpiacon is az elsők közé számíthatott, mára ezek már minden érintett országban eltűntek.

Akkoriban például Magyarországon is lehetett korszerű villanymozdonyt, Romániában pedig korszerű olajfűró berendezéseket gyártani. Még korábbra visszamenve, a századforduló idején Amerika Magyarországról importálta a korszerű malmokat, Szerbiából a korszerű vágóhidakat. Általános az a hiedelem, hogy ezeket a kiváló ipari vállalkozásokat a szocialista rendszer tönkre. Lehetett annak is szerepe, de e téren is általános világgazdasági tendenciával állunk szemben.

A villanymozdony esetében Európa két leggazdagabb országa (Svájc és Svédország) rendelkezett a nehéz villamossági gépek területén egy-egy kiemelkedő, világhírű vállalattal, amelyek a villanymozdony-gyártásban is élen jártak. Pár éve úgy látták, ha versenyképesek akarnak maradni, egyesülniük kell. Ezekben az országokban nem volt szocializmus, fejlett a gazdasági környezet, mégis belátták, hogy méreteiket kinövi a jelenkori nehézgép-gyártó nagyvállalat igénye.

A 19. század a vasúti szállítás százada volt. Ezen szállítási forma mellett a viszonylagos közelség még sokat számított. Közép-Európa élvezhette, hogy a nyugati piachoz közel van mezőgazdasági termékeivel. A tengeri szállítás különösen a romlandó áruk esetében nagy

távolságokból még megoldatlan volt. Azonban, ahogy Észak-Amerikát, Ausztráliát és Argentínát feltárták a vasutak és megjelentek a hajókon a hűtőgépek, Kelet-Európa szállítási előnye gyorsan hátránnyá vált. A tengeri szállítás tizedébe sem kerül a vasútinak.

A tengerentúli agrártermelők nemcsak szállítási hátrányukat győzték le. A fölényük azzal is fokozódott, hogy azokban a farmergazdaságok, tehát a kor leghatékonyabb agrárüzemi formája vált uralkodóvá.

A vasút százada és az agrártechnikai forradalom késedelme nagy konjunktúrát hozott Európa keleti fele számára. Az agrártechnikai és a tudományos forradalom, valamint a romlandó élelmiszerek tengeri szállításának megoldása azonban véget vetett a gazdasági felzárkózási folyamatnak.

A fejlődés évtizedei alatt ezekben az országokban jogos, racionális volt az utolérésbe vetett hit, tehát a polgári út ígéretesnek mutatkozott. A válságot felismerve azonban megtagadták a polgári fejlődést, messianisztikus megoldásokat kerestek és találtak maguknak. Így hódíthatta meg a leninizmus az iparosítás előtt álló Kelet-Európát egy-két emberöltőre. A klasszikus kapitalizmus helyett annak valamiféle idealizált, hibáktól mentes formáját akarták megvalósítani.

Közben azonban már nem a klasszikus kapitalizmus ipari társadalmát kellett volna építeni, hanem a jelenkorét, a fogyasztói társadalmat. Ahogy sikeresen megoldották a világ gazdaság centrumához tartozók a fogyasztói társadalommá való átalakulást, vagyis, ahogy megszűnt a klasszikus kapitalizmus, egyre nyilvánvalóbbá vált az, hogy milyen hibás út ennek az idejétmúlt társadalomnak a messianisztikus megfelelőjét építeni. Ha a fejlett gazdaságú országok megrekedtek volna a század eleji kapitalizmusukban, nem szűnt volna meg a fasiszmusok és szocializmusok vonzereje. Ezek az ideológiák akkor születtek, amikor a kor kapitalizmusa maga is válságban volt, a gazdagságából pedig szinte semmit nem adott a tömegeknek. Mára azonban a fogyasztói társadalmakban a tömegek életszínvonala többszöröse az utolérni akarókéknak még akkor is, ha azokban sikerült volna az egyenlőséget megoldani. Amit a fasiszmusok és szocializmusok ígértek, sokkal jobban megvalósult a fogyasztói társadalmakban, mint azokban, amelyek a népjólétet tekintették ideológiai céljuknak. A klasszikus kapitalizmus hibáit orvosolni ígérő ideológiáknak lealkonyult akkor, amikor már sehol nem volt az, aminek a jobbított formáját ígérték, és létrejött az, amihez képest nem tudtak ígérni semmit sem.

4.17. A VALLÁSI ÉS A SZOCIALISTA MESSIANIZMUS ISMÉRVEI

Weber felismerését legkevésbé azok vették tudomásul, akik ennek alapján nem reménykedhettek a gazdasági felzárkózásban, hiszen nem volt erős polgári demokratikus tradíciójuk és puritán civilizációjuk. A puritán és politikailag vezető szerepet játszó polgárság nélkül akarták megvalósítani a fasiszmusok és a leninizmusok is a társadalmi és gazdasági utolérést. Ez az optimizmus nemcsak az érintett népeket ragadta magával, hanem a nyugati értelmiség haladó elemeit is. Szinte az egész világ elhitte azt, hogy az okos vezetés, azaz az élcsapat a társadalomtudományok felhasználásával elérheti a gazdasági felzárkózást ott is, ahol nem a polgárok birtokolják a politikai hatalmat, és ahol a nép évszázados civilizációs tradíciójából hiányzik a fegyelmezettség, a takarékoság és a tisztaság. Ezek a polgári utat tagadó, a gazdaságilag fejlettek puritanizmusát mellőző kísérletek csak napjainkra váltak általánosan nyilvánvaló kudarcokká.

Az emberiség története arra tanít, hogy *a messianizmus mindig ott és akkor terjed, ahol, és amikor a társadalom válságos, reménytelen helyzetbe kerül.* A jelen század elejére maga a kapitalizmus is válságba került. Imponáló technikai eredményei ellenére a népesség nagy többsége nyomorban és létbizonytalanságban élt. A kétszámjegyű munkanélküliség akkor a létfeltételek szinte teljes hiányát jelentette az érintettek számára. A kapacitások kihasználtsága is botrányosan alacsony volt. A szocialista mozgalmak ezért ezekben a társadalmakban rendkívül termékeny talajra találtak, mert a válságból és a reménytelennek tűnő helyzetből kivezető utat ígerte. *A mindig nagyon emberségesnek induló messianizmusok általános sajátsága, hogy kudarcaik közepette egyre kegyetlenebbé, embertelenebbé válnak.*

Nem helytálló ellenvetés, hogy a kereszténység a középkorban volt középkori, a fasizmus és a leninizmus azonban a 20. században. A válsághelyzetben lévő egyén és még inkább a társadalom anyagi és műveltségi szintjétől függetlenül hajlamos a szektásságra, a kegyetlenségre, a türelmetlenségre. *A reménytelen helyzetbe kényszerült ember és társadalom kegyetlen. Ez természeti törvény.* Ezt ugyan erkölcsileg nem fogadhatja el a jelenkori nyugati kereszténység, de mint általános történelmi tapasztalatot tudomásul kell vennünk.

Az előzőekben már szóltunk arról, hogy a vasút századának reménykeltő polgárosodása és a gyáripari fejlődés véget érésével megkezdődött a félperifériák gazdasági lemaradása és viharos gyorsasággal terjedtek ebben az övezetben a messianisztikus megoldást ígérő ideológiák. Az első világháború után ez a nyugati messianizmus (a félperifériák civilizációjának megfelelően) még utópisztikusabbá átalakult, hiszen messianisztikus céljait megfelelő társadalmi és gazdasági bázis nélkül kellett elérnie. A félperifériák társadalmi és civilizációs viszonyait kifejezve jött létre a fasizmus és a leninizmus.

A sztálinizmus teljes összeomlása és a szociáldemokráciák átalakulásának jelen időszakában különösen elfogadhatatlan az az állítás, hogy a fasizmusok és a kommunizmus lényegében keresztény szekták voltak. Ezt nem vallásellenességük cáfolja, hiszen azt a vallást tagadták, amelyik elfogadta a keresztényi erkölcsök számára elfogadhatatlan klasszikus kapitalizmus igazságtalanságait. A kereszténység minden korábbi szektáját is az jellemezte, hogy legnagyobb ellenségét a hivatalos kereszténységben látta. A hivatalos egyházi hierarchiában nemcsak a legnagyobb ellenségét látta, amellyel szemben a kegyetlenség minden formáját elfogadta, hanem más keresztény szektákat is ellenségnek tekintett és így kegyetlenül üldözött. Ezek a szocialisztikus szekták mindig akkor születtek, amikor a hivatalos egyházak nem vették kellő mértékben tudomásul a társadalmi változásokat, amikor azok nem a haladás, hanem a konzervativizmus képviselői voltak. Márpedig a keresztény egyházak szerepe abban a korban, alapvetően konzervatív volt, amikor a marxista szocialista mozgalmak teret hódítottak.

Nem a szocializmus gyakorlata volt keresztényi, hanem a kiindulási céljai. Ezért látták olyan sokan a marxista szocializmusban is alapvetően a krisztusi igazság földi megvalósításának kísérletét. A szocializmus akkor lett a szegények vallása, amikor a leginkább igazságtalanná és indoktalanná vált a klasszikus kapitalizmus gazdagsága. Ezzel magyarázható, hogy az elmúlt évszázadban a szegények és a szegényekkel együtt érző értelmiség nem a hivatalos vallási szervezetekben, hanem a marxista-szocialista mozgalmakban keresett magának szervezeti támogatót. A marxista rendszerek bukása után szokás az elmúlt évszázad marxizmusát csupán valami természetellenes jelenséggént kezelni. A tudománytalanságról tanúskodik minden olyan ítélet az elbukott marxi szocialista eszmeáramlatokról, amely nem veszi tudomásul, hogy létrejöttüknek és óriási tömegbázisuknak reális okai voltak.

A messianizmusa is tipikusan zsidó-keresztény vonás. Történelme során a kereszténységre mindig jellemző volt, hogy a válsághelyzetekben világmegváltó hithez menekült. Mind a zsidó, mind a keresztény vallások története ezért van tele messianisztikus fellángolásokkal. Ezek

mindegyike azt hirdette, hogy a világ adott szervezete, hatalmi és vagyoni struktúrája teljesen hibás, s a fennálló egyházi szervezetet, a meglévő hatalmi és vagyoni viszonyokat megtagadó, kitalált szervezettel, kommunisztikus vagyonszervezettel kell helyettesíteni. Sajnos, ezek a messianisztikus keresztény mozgalmak alig szerepelnek a történelemtudományban. Nemcsak a hivatalos vallások, de még a világi történészek is kevés figyelmet szentelnek nekik. Még értelmiségi körökben is keveset tudnak a bogumilekről, az albigensekről, a táboritákról, a kezdeti puritánokról, a dél-amerikai jezsuita kommunisztikus közösségekről, de még az erősen szocializálódott jelenlegi dél-amerikai felszabadítási papi mozgalmakról sem.

A keresztény mozgalmak elhallgatásának az az oka, hogy azok egyrészt kompromittálják a hivatalos egyházakat, másrészt annak a tulajdonjognak a szentségét vonták kétségbe, amit a konzervativizmus rugalmasan átértelmezni sem hajlandó. Az utókor azonban egyértelműen látni fogja, hogy a keresztényi igazságérzetből fakadó felháborodás szülte a közelmúlt szocialista mozgalmait is, mint ahogyan egyértelműen vallási mezben jelentkeztek az elődei a történelem folyamán.

A hivatalos nyugati keresztény egyházak sem voltak mindig demokratikusak, polgáriak, puritánok, ideológiai tekintetben türelmesek. Az egyházi élcsapat a maga kiváltságaival a középkori egyházat legalább annyira jellemezte, mint a leninizmust a párt élcsapat szerepe. A kereszténység bizonyos korokban a papságot éppen olyan társadalom feletti helyzetűnek tekintette, mint a kommunista pártállam a pártapparátus tagjait. A papi hierarchia éppen olyan engedelmisségre kötelezett, és centralizált szervezet volt.

Róma mindaddig igényt tartott nemcsak a tévedhetetlenségre, hanem a különböző országok feletti felsőbbrendűségre, ideológiai engedelmisségre, ameddig ehhez ereje lehetőséget biztosított. Ne tévesszen meg senkit a mai pápaság türelmessége a politikában, ez nem a belátás, hanem a politikai hatalma elolvadásának a következménye. A katolikus szerzetesrendek szervezete ma is hasonlóan centralizált, mint ahogy a bolsevik pártoké volt. Róma a középkorban ugyanolyan államok feletti hatalmat követelt magának, mint az elmúlt évtizedekben Moszkva. A protestáns egyházak voltak az elsők, amelyek akkor sem tartottak igényt a politikai hatalom feletti felügyeletre, amikor erre erejük lett volna. Az európai kereszténységet nem azért jellemzi az egyházi és a világi hatalom szétválása, mert ez a kereszténységből fakad, hanem fordítva: a nyugat-európai kereszténységnek kellett tudomásul venni, hogy a megváltozott körülmények között nincs ereje ahhoz, hogy a politikai hatalom felett felügyeletet gyakoroljon.

A sztálinizmusnak az elhajlókkal szembeni kegyetlenségeihez és türelmetlenségeihez hasonlóan a keresztény inkvizíciót is ideológiai türelmetlenség, a tudományok függetlenségének tagadása és az egyénekkel szembeni bizalmatlanság jellemezte, továbbá ugyanúgy megvoltak a koncepciók pereit, és a kegyetlen ítéletei. Hasonlóképpen a középkori egyház sem a vallásilag közömbösöket irtotta elsősorban, hanem a hittételekben valami módon eltérni vélő hittestvéreit, ahogy a nemzeti és nemzetközi szocializmusok. A keresztény szekták kezdetben türelmesek voltak, és csak azután váltak kegyetlenné, amint kiderült, hogy elképzeléseik vesztenek vonzerejükből, valamint hogy megtorpant népszerűségük és terjedésük. Ehhez hasonlóan jellemzik a kelet-európai marxista mozgalmakat is. Kegyetlenségüket, türelmetlenségüket saját válságuk elmélyülése szülte.

A fasizmusok és a szocializmusok csak felületi jelenségek voltak, amit jól bizonyít az a tény, hogy összeomlásuk után szinte nyomuk sem marad. A társadalomtudományok nem annyira lényegi változásokra figyeltek, mint a szinte változatlan állapotok füstjére és zajára. Nem vették tudomásul, hogy az elmúlt hetven évben Oroszország változott a legkevesebbet Európában.

Nem vállalkozom annak megjóslására, hogy mi lesz a lemaradók következő vallása azután, hogy a nyugati messianizmus, a marxizmus elolvadt. Minden bizonnyal ki kell alakulniuk a különböző civilizációk saját messianizmusának. Mindenesetre a nyugati messianizmusnak vége, tehát új után kell nézni.

Az általam, de általában az európai ember számára megismerhetetlen civilizációk sorsával nem kívánok foglalkozni. Ez ellentmondást jelentene alapvető mondanivalómmal, azzal, hogy a civilizáció alapos ismerete nélkül lehetetlen megjósolni a társadalom fejlődésének akárcsak a közeljövőjét is.

A fejlett világ nem nagyon akar, de nem is képes segíteni az elmaradókon. Legalábbis egyelőre nem ismeri a hatékony segítség módszereit és eszközeit. A világ nagyobbik felének elmaradása folytatódik, a többség számára a gazdasági utolérés és az össznépi politikai jogegyenlőség irreális cél. Ebben a reménytelen helyzetben szükségszerűen létrejönnek a messianizmuson, a türelmetlen bigottságon alapuló társadalmi viszonyok. Amíg a két háború között a félperifériákon volt jellemző ez a messianizmus és hitbéli türelmetlenségből fakadó kegyetlenség, a század második felében, de még a jövő évezred belátható évtizedében is ezzel rokon rendszerek lesznek a jellemzőek.

A történelem a jelen század nemzeti és nem nemzeti szocializmusait a félperifériákon nemcsak kegyetlenségei alapján fogja megítélni, hanem úgy is, mint a kereszténység eddigi legnagyobb, de legrövidebb életű szektáját, amely minden más szektánál gyorsabban és nagyobb területen terjedt el. Szerencsére a létrejöttét és rohamos terjedését előidéző okok gyorsan megszűntek, ezért annál is gyorsabban számolta fel önmagát, mint ahogyan létrejött. Az azonban történelmi tény marad, hogy a 20. század nemcsak a jóléti társadalmak létrejöttének, és a világ öthatoda vészes lemaradásának a százada volt, hanem ebben a században volt a tanúja a világ népességének százmillióit magával ragadó szektának is. Ennek a szocialista szektának több híve volt rövid története során, mint bármelyik világvallásnak. Ezzel szemben azt sem lehet felhozni, hogy nem volt teljesen önkéntes, és nem volt mindenki a hívője. Melyik vallás terjedt el teljesen önkéntes alapon? Melyik dicsekedhet ma azzal, hogy minden megtérített tagja annak idején igazi hívője volt és mai tagjai egyúttal aktív vallásgyakorlók is?

A jelen egyházak híveit a középkor fogalmai szerint hitehagyottaknak kellene tekinteni. A mai nyugat-európai katolikusok 90 százaléka az inkvizíció szerint eretnek lenne. De ennél is figyelemreméltóbb az a tény, hogy a katolikus egyház előírásait megtartó hívők száma is elenyésző ugyanitt.

4.18. A KARIZMATIKUS VEZETÉS KOCKÁZATAI

Ha egy társadalomban az emberek gazdasági döntéseikben racionálisak, munkájukban fegyelmezettek és szorgalmasak, akkor ez sokszorososan ellensúlyozza azt, amit a kormányok elpocsékolhatnak. Ellenben a fegyelmezetlen, nem takarékos népességet a legracionálisabb politikai vezetés sem képes megmenteni. Csak ezzel magyarázható, hogy a fejlettségre érett civilizációk esetében minden politikai rendszer sikert hozott, *a nem megfelelő civilizáció mellett pedig nem fordult elő siker, bármilyen okos politikusok vezették is a társadalmat.*

Az is egyre világosabban kiderül, hogy a gazdasági sikerek kovácsai nem a nagy formátumú, intellektuális tekintélyű, karizmatikus egyéniségek, hanem a praktikus hivatásos politikusok. Az elméletek által vezetett, karizmatikus, nagy egyéniségek éppen úgy nem dicsekedhetnek gazdasági sikerekkel, mint az elméleti alapokon álló közgazdászok. Ez sem mindig volt így. Az emberiség történetében számos esetben a karizmatikus egyéniségek, a korlátlan hatalomra szert

tevő vezetők rázták fel a népet, törték meg a monotonitást, vezették be az elavult helyett a korszerűbbet. A történészek azonban még mindig indoktalanul nagymértékben foglalkoznak a karizmatikus vezetőkkel és azok ambícióival. Ezeket még akkor is nagy embereknek tartják, ha tevékenységük tragikus következményekkel, irtózatossággal jártak az érintett nép számára. Nem ismerték fel, hogy az egészséges társadalomban csapást jelent a karizmatikus vezető, aki képes a természetes fejlődéstől jelentősen eltérő utat elfogadtatni a közvéleménnyel.

Minél kedvezőbbek a fejlődés spontán feltételei, annál fontosabb, hogy kis képességű, de ügyes bürokraták vezessék az államot, akiket az események vezetnek, és nem akarják, nem is képesek az események jelentős befolyásolására. Ennek az igazságnak a felismerése Magyarország számára jelenleg nagyon fontos, mert még a legjobb szándékú reformerek is erős vezetőket és társadalmi egységet akarnak. Ez jelentené a legnagyobb veszélyt, amit azonban nemcsak a magukat vezetésre hivatottnak érzők, de még a közvélemény sem akarja tudomásul venni.

4.19. A TÚLSZAPORODÓ TÖBBSÉG ELNYOMORODÁSA

A klasszikus kapitalizmus gyarmati rendszere nem okozott annyi tragédiát, olyan reménytelen helyzetet a világ elmaradottabb öthatodában, mint a jelenkori fogyasztói társadalmak kifejlődése. Ez ugyan nem igazolja erkölcsileg a gyarmati rendszert és az imperializmust, de két rossz helyzet között is ez a rosszabb.

A jelenkor úgy fog bevonulni a történelembe, mint a világgazdaság viharos mértékű differenciálódásának a kora. A kevés gazdag társadalom egyre gazdagabb lesz, a sok szegény egyre szegényebb. Amíg a század elején az legfeljebb ötször volt gazdagabb a legszegényebbnél, ma mintegy ötvenszeres az arány. Az se tévesszen meg senkit, hogy néhány ország az elmúlt évtizedek során sikerrel zárkózott fel a fejlettekhez, és, hogy vannak olyan országok is, amelyek joggal reménykedhetnek abban, hogy pár évtizeden belül sikerül a felzárkózásuk. A gazdag országok száma ugyan nőtt, de a gazdag országokban élők népessége ennek ellenére ma kisebb hányada a világ népességének, mint a századforduló idején volt, és ez a tendencia még évtizedekre prognosztizálható. Az ok az, hogy a szegény országok népessége gyorsabban szaporodik, mint a gazdagoké.

A gazdag és a szegény országok közötti szakadék szélesedése azért vált jellemző jelenséggé, mert a modern termelés ott érzi jobban magát, ott hatékonyabb, ahol fejlettebb az infrastruktúra és jobb a munkaerő. Az infrastruktúra fejlesztése viszont drága, az ahhoz szükséges forrásokat csak a már gazdagok tudják előteremteni. Nem járható az az út, amit még ötven évvel korábban is jártak az utolérők, hogy előbb takarékosan létrehozzák a gazdaságot, aztán ennek forrásaiból fejlesztik az infrastruktúrát. Annak a ténynek, hogy a modern technikával felszerelt vállalatnak szüksége van a fejlett infrastrukturális környezetre, egyrészt a munkaerővel szemben támasztott egyre magasabb igény, másrészt a gyorsan növekvő kooperációs szükséglet az oka.

A nyugati társadalomtudományok és politikai apostolok a saját viszonyaik között a nemzeti szuverenitásukat és a polgárjogokat érezték a legfontosabbnak, ezért aztán ennek hiányát tartották ott is a legnagyobb rossznak, ahol nem voltak még nemzetek, ahol nem tudnak még olvasni az emberek, ahol az olvasni tudók is előbb enni akarnak és csak aztán újságot olvasni. Ezen a szinten még nem a nemzeti önállóság és a szabad sajtó a legfontosabb, hanem az éhhaláltól való megmenekülés, a legelemibb lét biztonsága. Ezt a tévedést napjainkban lehet a legjobban felismerni azokban az elmaradott országokban, amelyek ugyan politikai tekintetben

szuverének, de állandóan fenyegeti a tömegeket az éhhalál, a belső politikai terror, ahol napirenden van az ártatlan kívülállók gyilkolása.

Afrika népeinek ma nem a politikai függetlenség, a sajtószabadság és a többpártrendszer a fontos, hanem a mindennapi élelem és az életbiztonság. Még napjainkban is többet foglalkozunk azzal, hogy egy afrikai országban az egyik diktátort egy másik diktátor váltja fel, mint azzal, hogy mindegyik alatt százezrek esnek a politikai terror vagy az éhség áldozatául.

Napjainkban a televízióban az emberek láthatják, hogy milyen embertelenségek válnak általánossá egyes kétségbeesett helyzetben lévő afrikai vagy ázsiai társadalmakban. Kambodzsában, Ugandában, Kongóban, Irakban és még számos más országban a középkori kegyetlenség jellemző még ma is. Még a demokratikusan szervezett, de gazdaságilag elmaradott országokban is állandóan jelentkezik a faji és vallási alapon lévő gyűlölet és kegyetlenség.

A gazdag országok elenyészően keveset adnak az elmaradottaknak. Ennek a kevésnek is jelentős hányada katonai felszerelésben és a világpiacon eladhatatlan termékekben jelenik meg. De nem is a mennyiség a lényeges, hanem az, hogy az elmaradás okai a külső segítség és ezzel járó politikai tanácsadás következményeként inkább elmélyülnek, mint enyhülnek. A legkisebb jele sem mutatkozik annak, hogy a nagyobb segítséget kapott országok jobb eredményt érnének el, mint azok, akiket ez a gazdagok szamaritanizmusa elhanyagolt. Az ma már nyilvánosan elismert, hogy a szovjet segítség nem használt, hanem csak rontott az érintett országok helyzetén, csak növelte azokban a gazdasági lemaradást és a társadalmi feszültségeket. Azon tehát nincs ma már vita, hogy a szocializmus exportja nem hozhat hasznot.

A fogyasztói társadalmak a piacgazdaságot és a politikai demokráciát akarják exportálni. Ez sem hozott több sikert azokban az országokban, amelyek eleve nem hordozták magukban a felzárkózás feltételeit. Ugyanakkor Dél-Korea és Tajvan előbb értek el gazdasági sikereket, akárcsak elindultak volna a demokrácia irányába. Az viszont tény, hogy a gazdasági sikerek után természetesen meg fog jönni a politikai demokratizálódás is.

A nyugati rendszer annyival jobb a szocialistánál, hogy a tőle független fejlődést nem teszi lehetetlenné. A szocializmus erőszakolt bevezetése még ott is lemaradást okozott, ahol szinte már a világ élvonalában voltak, például Kelet-Németországban és Csehszlovákiában, és ott is kudarcot váltott ki, ahol megvoltak a gyors fejlődés feltételei, például Észak-Koreában, és sok tekintetben Kínában. A nyugati politikai és gazdasági módszerek forszírozása tehát nem akadályozza meg a gazdasági csodákat, például a Négy Tigris esetében sem.

A harmadik világban alig lehet különbséget tenni a nyugati és a keleti befolyás „eredményessége” tekintetében. Az arab országok között nem alakult ki attól függő teljesítménykülönbség, hogy melyik rendszer volt a segítő és a sűgő. Egészen mások ugyan az ettől függő feszültségek, és mások az eredményes és lemaradó területek a politikai és a gazdasági rendszereikben, de a válságuk mélységében és gazdasági elmaradásukban alig lehetne különbségeket kimutatni. Hasonló a helyzet Kuba és szomszédai szembeállításakor. Mindkét esetben csődöt kell megállapítani, bár a részletek eltérőek. Kuba az oktatásban és az egészségügyben tett többet, a gazdaságban kevesebbet; míg a nyugati utat járóknál a belső társadalmi ellentétek lettek iszonyúan nagyok, a lakosság nagyobbik fele pedig szinte a társadalmon kívüli állapotba süllyedt.

Az olajtermelő országok példája mutatja, hogy a sok pénz sem segít. Ezek elképesztően sok pénzhez jutottak. Ebből egyrészt nem következett be gyorsabb gazdasági fejlődés, másrészt elhalaszthatóvá vált a feudális viszonyok reformja. A sok pénz csak a feudalizmusuk fenn-tarthatóságát biztosítja.

Amennyire a fogyasztói társadalom előnyös a saját lakossága számára, annyira tragikus következményekkel jár a világ lakosságának nagyobbik fele szempontjából. Az elmúlt ötven év során rendkívüli mértékben felgyorsult a világ nagyobbik felének relatív gazdasági lemaradása. A humanisták azzal vigasztalják magukat, hogy csak a relatív helyzet romlott, az abszolút nem. Ez is csak rövidtávon igaz. Ennél fontosabb volna szem előtt tartani azt, hogy a társadalmak számára a relatív viszonyok is döntőek, nemcsak az abszolút. Ahogy a mai fogyasztói társadalmak szegénységét nem lehet csak a múltbeli szegénységhez képesti javulással mérni, úgy a mai szegény társadalmakat sem lehet azzal vigasztalni, hogy abszolút értelemben nem romlott a sorsuk. A társadalmi feszültségek mindig a viszonyokból is fakadnak. Különösen áll ez korunkban, amikor a gazdag társadalmak viszonyairól mind a telekommunikáció, mind a közvetlen érintkezés a turizmus és a gazdasági kapcsolatok során, alapos információt ad. Ebből szükségszerűen fakad az elégedetlenség.

Az elégedetlenségnél sokkal nagyobb baj, hogy a fogyasztói társadalmakban folyó viharos technikai fejlődés gyorsan elértékteleníti a fejletlen társadalmak termelőerőit. Ez a szellemi tőke területén még gyorsabban történik, mint a technikai eszközöket illetően. A világ elmaradott többségében a munkaerő használhatósága még jobban csökkent, mint a technikai eszközöké.

5. A FOGYASZTÓI GAZDASÁG ALAPKÉRDÉSEI

Ebben a fejezetben a fogyasztói társadalom gazdaságának, illetve egyes területeinek a problémáit fejtem ki részletesebben. A „fogyasztói társadalom gazdasága” kifejezés helyett gyakran (mint a fejezet címében is) a „fogyasztói gazdaság” kifejezést használom.

E fejezetben elsősorban azokat a problémákat elemezem, amelyek a fogyasztók megtakarítási hajlandóságával, tulajdonlásával, vállalkozási szerepével, a termelést megelőző igénykövetítéssel és a nem piaci szektor fejlődésében játszott nagy súlyával kapcsolatosak. Foglalkozom azzal is, hogy milyen számviteli és mérési problémák lépnek fel a fogyasztóknak a gazdaságban játszott egyre nagyobb szerepe és súlya miatt.

5.1. A LAKOSSÁG MEGTAKARÍTÁSI HAJLANDÓSÁGA

A lakossági megtakarítás alapvetően függ a civilizációtól, karaktervonásaitól, és a takarékoság erkölcsi megítélésétől. Ebből a szempontból nagy elméleti jelentősége volna egy olyan felmérésnek, amely kimutatná, hogy az Egyesült Államokban a különböző nemzetiségek körében hogyan differenciálódik a megtakarítási hajlandóság.

Az a tény azonban, hogy a megtakarítási hajlandóság elsősorban civilizációs tulajdonság még nem jelenti azt, hogy nem kell megtenni mindent annak érdekében, hogy a lehetőségek határain belül ösztönözzék, ha a tényleges forráshiányok ezt indokolják. A bölcs kormányok ezt fel is ismerték, ezért nem alkalmaznak olyan adókat, amelyek (mint például a kamatadó) a takarékoságot fékezik, ugyanakkor a felhalmozásokat adókedvezményben részesítik.

Hiba volna azonban azt hinni, hogy a nagyobb takarékoság mindig pozitív jelenség. A közgazdászok ugyan mindig azon sírnak, hogy nem elég a megtakarítás, holott sok esetben az túlságosan sok, ennek következtében nincs elé belső fogyasztási igény.

Számos esetben az eladósodottság jobban ösztönöz a nagyobb teljesítményre, mint a betétek birtoklása. A lakáshitelek például bizonyítottan keresetnövelésre, mellékmunkák vállalásra, racionálisabb életvitelre ösztönöznek.

A lakossági megtakarítás a fogyasztói társadalomban válik először jelentőssé. Minden korábbi társadalomban vagy nem állt a lakosság rendelkezésére megtakarítható jövedelem, vagy azt nem lehetett tőkeként hasznosítani. A klasszikus kapitalizmushoz csak az ókori rabszolgatársadalmak voltak hasonlatosak abban a tekintetben, hogy nem volt a lakosság nagy többségének lehetősége a megtakarításra, hiszen a létminimum határán élt.

A társadalmak többségében a lakosság rendelkezett olyan erőforrásokkal, mindenekeelőtt idővel, amelyben képes volt növelni a vagyonát. Ez a vagyonnövekedés azonban csak kincs formájában jelenhetett meg. Ezt a kincset is gyakran elpusztították a háborúk, a természeti katasztrófák. A lakossági megtakarítások elsősorban népművészeti tárgyakban jelentek meg.

Azt állapíthatjuk meg, hogy abban az esetben, amikor az uralkodó osztály hasznosítani tudta a lakosság potenciális munkaidejét, akkor nem vált lehetségessé a lakossági vagyontöbblet. Ennek a legvégletebb példája a klasszikus kapitalizmus volt. A proletárnak nemcsak szabadideje, de jóformán semmi vagyona sem volt. A feudalizmusban a jobbágnak volt háza, mezőgazdasági célú épülete, felszerelése, állata és termelési tartaléka. A proletár a tőkés házában lakott, semmiféle vagyona nem volt.

A közgazdaságtan lakossági megtakarításnak nevezte a tőkések és a középosztály pénz-megtakarításait, ami tehát nem lakossági, hanem az uralkodó osztály megtakarítása volt.

5.1.1. A lakosság bankbetétei

Napjainkban a megtakarítások döntő többségét lakásokba és kisvállalkozásokba fektetik, mivel ezeknek az elmúlt évtizedek során szinte minden fejlett társadalomban jobb volt a hozadéka, mint a másokra bízott tőkének. Ezek a fejlett piaci társadalomban azért bizonyultak az átlagosnál hatékonyabb befektetéseknek, mert az életszínvonalnál is gyorsabban nőnek a lakásigények, másrészt előnyössé válnak az állami kedvezmények, az alacsonyabb kamat és az alacsonyabb adó következtében.

Bankbetétek formájában is megjelenik a modern fogyasztói társadalmakban a lakossági megtakarítások jelentős hányada. Ezt nem annyira a hozadéka, hanem sokkal inkább a mobilitása, egyszerűsége magyarázza. A bankbetéttel nincs a tulajdonosnak gondja, ugyanakkor megközelítőleg akkora jövedelmet hoz, mint a hozzá nem értők átlagos részvénybefektetése. Amíg a lakásvagyon és a kisvállalkozói vagyon tiszta megtakarítás, a bankbetétekkel szembe kell állítani a bankhiteleket. Ezek pedig sok esetben szinte elérik a lakossági betétek nagyságát, tehát a bankbetétek nem jelentenek a bankoknál más szektorokba áramoltatható pluszforrást.

5.1.2. Befektetés családi ingatlanba

A század második felében már minden fogyasztói társadalomban a legnagyobb lakossági felhalmozás a lakásvagyonban realizálódott.

A lakásvagyon ilyen előretörése korunk általános jelensége. A fogyasztói társadalmak mindegyikére az a jellemző, hogy a lakásvagyon általában, a családi tulajdonban lévő része pedig különösen gyorsan nőtt a nagyvállalatokban működő tőkéhez viszonyítva. Az elmúlt pár évtized során a családi tulajdonú lakásvagyon a nemzeti vagyonon belüli súlyát megkétszerezte, megháromszorozta, ezzel szemben a nagyvállalati vagyon súlya mindenütt csökkent.

A lakossági tulajdon szinte teljesen kiütötte a tőkés lakástulajdont. Minél igényesebbek a lakások, annál fontosabb, hogy a lakó tulajdonosként vigyázzon annak állagára. Ezen túlmenően a bérlakás-tulajdonos sokkal kevesebb állami kedvezményben részesült mindenütt, mint a családi házak és öröklakások tulajdonosai. Ma a családi lakástulajdon már a legtöbb fejlett tőkés országban nagyobb értéket képvisel, mint a nagyvállalati formában működő tőke.

Ne zavarjon meg senkit, hogy a statisztikában kimutatott lakossági megtakarítás jelentős része számos országban bankbetétek formájában jelenik meg, mert ennek a gyűjtésnek is a fő célja a lakásvásárlás. A lakásvásárlás céljából keletkezik a lakosság pénzügyi tartozásainak nagy többsége. Ha szembeállítjuk a bankbetéteket és a lakáshiteleket, akkor kiderül, hogy nincs nettó pénzmegtakarítás.

A lakossági megtakarítási adat akkor reális, ha a lakossági betétekkel szembeállítjuk a lakáshiteleket. Ezek növekedése sok esetben meghaladja a lakossági megtakarításokét. Japánban a lakossági lakásvásárlások önmagukban 15-18 százalékos megtakarítási hányadot emésztnek fel. Ugyanerre a célra elég a 2-3 százalékos megtakarítás az USA-ban vagy Ausztráliában. Tehát a nagyvállalati vagy a költségvetési forrásigények szempontjából akkor marad azonos forrásmennyiség, ha Japánban 13-15 százalékkal magasabb a lakossági megtakarítás, mint az USA-ban vagy Ausztráliában.

5.1.3. Befektetés kisvállalkozásba

A kisvállalkozásokba fektetett vagyon már évtizedek óta minden fogyasztói társadalomban gyorsabban nő, mint a nagyvállalkozásokba fektetett. Ez a folyamat sokszor közvetve játszódott le. A lakossági megtakarításokból bankbetétek keletkeztek, a bankok pedig növelték a kisvállalkozóknak adott hiteleiket. Ezt a természetes és kívánatos folyamatot az állam is elősegítette egyrészt a hitel- és adókedvezményekkel, másrészt a kisvállalkozások szervezett támogatásával, tanácsadással, érdekvédelemmel.

A kisvállalkozói szektor egyrészt a nagyvállalati részvénytársasági szektornál lényegesen gyorsabban növeli vagyonát, másrészt itt lehetőség van a jövedelmek bizonyos részének az adózás alóli kivonására. Ezen okból a kisvállalkozásokba fektetett tőke hozadéka lényegesen magasabb, mint az adózott nagyvállalati szektoré vagy a bankbetéteké. Érdekes módon maga a nagyvállalati szektor is élénken részt vesz a kisvállalkozások szervezésében azzal a céllal, hogy magának alvállalkozókat, szállítókat biztosítson.

A családi munkán alapuló kisvállalkozásoknak a bér munkán alapuló vállalatok rovására való terjeszkedése egyre több ágazatban jellemző. Az első példa erre a farmergazdaság térhódítása volt a bér munkásokkal dolgozó tőkés mezőgazdaság rovására. Ez a szektor azonban önmagában gyorsan csökken. Ezzel szemben a családi vállalkozások újabb és újabb szolgáltató szektorokat hódítanak meg. A modern társadalomban többször annyi ügynök, legalább annyi könyv szakértő vagy ügyvéd van, mint farmer.

5.1.4. A lakossági befektetések értékpapírokba

A jelenlegi gazdasági mechanizmus nagyon kedvezőtlen a vállalati értékpapírok iránti kereslet megteremtése szempontjából. Ezt mindenki elismeri, de azt nem, hogy ez milyen következményekkel jár. Márpedig a modern gazdaságban ugyan más az értékpapírtőzsde szerepe, de nem kevésbé jelentős mint a klasszikus kapitalizmus viszonyai között volt.

A klasszikus kapitalizmus viszonyai között azért volt nagyon fontos a vállalati értékpapírok piaca, mert a társadalom igen dinamikusan növekvő tőkeigényét csak azon keresztül lehetett a kívánatos szinten kielégíteni. Ha a részvénytőzsde nem biztosított volna lehetőséget arra, hogy sok kisebb tőkés tőkéjét is lehessen igen nagy tőkeigényű vállalatba koncentrálni, nem játszódhatott volna le az a tőkekoncentrációs feladat, amit a technikai forradalom előrehaladása megkövetelt. A technikai fejlődés egyre kevesebb, de egyre nagyobb vállalatot igényelt. Ennek létrehozását szolgálta a részvények piaca, az értékpapírtőzsde. A jelen század második felére egészen más igények jelentek meg a tőkepiacon is. Elsősorban három minőségi változást kell kiemelni ezzel kapcsolatban.

A gyors technikai fejlődés és a nagyarányú életszínvonal-emelkedés a termelés és fogyasztás struktúrájában nagyarányú és folyamatos változásokat követelt. Az iparban (és még inkább a szolgáltatások területén) korábban ismeretlen ágazatok jöttek létre és az ágazati tőkestruktúrát ehhez kellett mindig igazítani. *A tőkepiac most már nem annyira új források feltárását, mint sokkal inkább a tőke folyamatos átrendezését követelte meg.*

A legnagyobb tőkeigényt már nem is a nagyvállalati szektor, hanem a költségvetési hiány fedezete igényelte. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a szakmabeliek még mindig a klasszikus tőzsdei funkciót, a termelőtőke előteremtését tartják az értékpapírpiacon elsődleges funkciójának. Az elmúlt évek során a nagyvállalati szektorban lekötött tőke alig nőtt, ezzel szemben az államadósság mindenütt naggyá duzzadt. Ma számos fejlett tőkés országnak nagyobb az államadóssága, mint a nagyvállalati szektorban lekötött tőkéje.

A modern társadalmakban a fő felhalmozási forrás már nem a tőkeprofit, hanem a munkajövedelmek, általánosabban a lakossági jövedelmek. Tehát *az értéktőzsdének ma már elsősorban nem a tőkések profitját kell koncentrálnia, újra elosztania, hanem a lakosság megtakarításait.*

Az értékpapírtőzsde minőségileg megváltozott funkciójával párhuzamosan megváltoztak a fő szereplői is. Amíg korábban a tőzsdén a magántőkések és bankjaik uralkodtak, jelenleg a lakossági megtakarításokat realizáló alapok és pénzüintézetek. A jelenlegi tőzsdei forgalomnak legfeljebb ötödét képviselik a magántőkések és az azok pénzét forgató pénzüintézetek. *A vállalati értékpapírok tőzsdei forgalmának négyötödét lényegében a lakosság pénzmegtakarításait kezelő pénzüintézetek bonyolítják.*

A modern piaci társadalmakban a termelőszféra legnagyobb tulajdonosa a részvénytulajdonos. Méghozzá olyan, aki nem szól bele közvetlenül az érintett vállalat irányításába, csupán arra törekszik, hogy ott legyen részvénye, ahol annak a hozadéka kedvezőbb. A modern gazdaságban ez a fajta részvénytulajdonos igen mobil, nem a vállalati közgyűléseken, hanem az értékpapírtőzsdén szavaz azzal, hogy vesz vagy elad.

A részvénytársaságok vezetésébe operatívan beleszóló, illetve azt közvetlenül irányító magántőkések a század elején a fejlett nyugati országok részvényvagyonának még 70-80 százalékát birtokolták, ma legfeljebb 20 százalékot ér el a részesedésük. Kiszorították a magántőkéseket a nagy intézményi tulajdonosok. Természetesen vannak olyan ágazatok, ahol a tulajdonos és a vezető továbbra is azonos maradt, de ez ma már egyre kevésbé jellemző.

Még az a minden demokráciában jelenlevő politikai törekvés sem nagyon érvényesült, hogy az ilyen kisebbségi, illetve a közgyűlésen alig képviselt részvények jelentős hányada kisemberek kezében legyen, mert az ilyen részvényeknek közel 90 százaléka nagy intézmények, elsősorban a nyugdíjpénztárak kezében van.

Nagy hangsúlyt kap a dolgozói részvényvásárlás támogatása is. Ennek a sajtóban, a politikában és a tudományban sokkal nagyobb a szerepe, mint a valóságban, mert a dolgozók gyorsan eladják az áron alul megszerzett részvényeket. Ez azért jó, mert a modern társadalmakban a legnagyobb dolgozói erények egyike a térbeli és a szakmai rugalmasság. Minél kevesebb fékje van annak, hogy a dolgozók szakmát, munkahelyet változtassanak, annál jobb. Márpedig a dolgozói részvény odaköti a dolgozókat, ahol esetleg nem a legjobb helyen vannak. Ezért bátran mondhatom, hogy *a dolgozói részvény sokkal inkább érdeke a munkaadónak, mint a munkavállalónak.* A munkaadó tehát arra biztatja a privatizáló államot, hogy adjon a dolgozói részvényvásárláshoz minél nagyobb kedvezményt. Ez az állam árvesztesége. A munkaadó akkor is jól jár, ha a dolgozó megtartja a részvényeket, mert ezzel oda van kötve, és akkor is, ha eladja, mert így ő olcsóbban jut hozzá, mintha azt a tőkepiacon kellett volna eredetileg megvásárolnia. Sajnos ezt még maguk a szakszervezetek sem veszik észre.

Nem járt eredménnyel, hogy a kisemberek is pénzüintézetekre bízzák részvényeiket, mert az ilyen tőzsdei műveletekre specializálódott pénzüintézetek, befektetési alapok is elsősorban a nagy pakettek tulajdonosainak az érdekeit szolgálják, hiszen a sok kicsi ügyfél kevésbé jövedelmező. Be kell tehát látnunk, hogy *a lakossági megtakarítások jelentős hányadát nem fogják vállalati értékpapírokba fektetni.* Ebből a szempontból érdekes lesz majd megfigyelni az egyes posztszocialista országokban folyó privatizálás azon formájának sikereit és kudarcait, amely az állami vagyon jelentős részét népi részvények formájában privatizálja.

5.1.5. Befektetések a nyugdíjalapokba

A fogyasztói társadalmakban a megtakarítás már elsősorban nem a lakosság pénzvagyonának növekedésében jelenik meg. A jövőről való gondoskodást célzó megtakarítás fő formája a nyugdíjalap növekedése. Ezt azonban a közgazdaságtudomány nem tekinti megtakarításnak. Szinte érthetetlen a különbségtétel a klasszikus és a jelenkori megtakarítás fő formája között. *Száz évvel ezelőtt az emberek azért tettek félre a jövedelmükből, hogy öregkorukra maradjon. Ma ezt a társadalom szervezette úgy oldja meg, hogy a bérekből elvon a nyugdíjak fedezetére, és így gondoskodik az öregekről.* Mi ez, ha nem megtakarítás? Márpedig, ha ezt így vesszük figyelembe, akkor kiderül, hogy *ez a társadalom a munkajövedelmekből sokkal többet takarít meg, mint valaha,* hogy ma már a lakosság megtakarításai jelentik a legnagyobb nemzeti vagyonyhányadot, sokkal többet, mint a tőkések profitjából képződött tőke. A jelenkor fejlett társadalmi tehát sokkal nagyobb megtakarítással működnek, mint a korábbi társadalmak bármelyike.

A fogyasztói társadalmat az is jellemzi, hogy kisebb a lakosság olyan jellegű megtakarítása, amely akár az állam, akár a működő tőke forrásigényeit kielégítené, hogy mindkét szektor rohamosan eladósodik, illetve nettó vagyona csökken. Az állam egyre nagyobb adósságállománnyal rendelkezik. Ez gyorsabban nő, mint az állami vagyon, tehát *csökken az állami vagyonnak a nemzeti vagyonon belüli részesedése.* A tőke tekintetében még viharosabb a csökkenés. A nagyvállalkozói vagyonon belül egyre kisebb a tőkések tulajdoni részesedése, és egyre nagyobb a dolgozóké. Ez elsősorban úgy jelentkezik, hogy *a nagyvállalati tőke egyre nagyobb hányada kerül a dolgozók nyugdíjpénztárainak a tulajdonába.* Szintén dolgozói tulajdon az a banki és biztosítótársasági tulajdon is, amely mögött a dolgozók betétállománya, illetve biztosítása áll. A modern társadalomban az ilyen fogyasztói tulajdon (amely szinte jelentéktelen volt a század elején) ma már legalább kétszerese a magántőkés tulajdonnak.

A pénzügyintézetek a múltban szinte kizárólag a tőkések megtakarításait kezelték, ma negyötöd részben a lakosság közvetlen vagy közvetett munkajövedelmeiből keletkező forrásokat. A közvetett alatt értem elsősorban a nyugdíjalapokat, amelyek nemcsak a dolgozók jövőbeli nyugdíját (vagyis a dolgozók vagyonát) jelentik, hanem azok a munkadíjakból képződtek. Ez akkor is igaz, ha formailag a munkaadó fizeti be a nyugdíjjárulék nagyobb részét, mert ez akkor is a munkaerőt megillető összeg. Lakossági megtakarítás a bankok és biztosító társaságok azon forrása is, amelyek lakossági biztosításokból és betétekből keletkeztek.

A lakossági megtakarítások szerepe még nagyobb akkor, ha nem a meglévő részvénytársasági összítőke, hanem annak gyarapodási forrásai oldaláról vizsgáljuk azt. Az elmúlt évtizedek során a nagyvállalati és a részvényekben megjelenő tőke növekményének szinte egészét a lakossági megtakarításokból fedezték. Itt is lakossági megtakarításnak kell tekinteni a nyugdíjpénztárak részvény- és kötvényszerzését.

Az elmondottakból következik, hogy a modern társadalmak gazdaságában nemcsak az értéktőzsdének van nélkülözhetetlen szerepe, de a nagy intézményi tőketulajdonosoknak is. A megkövetelt tőkepiaci mobilitást ma már nem lehet a magántőkésektől elvárni, szerepük nemcsak visszaszorulóban van, hanem azok természetüknél fogva nem is lehetnek olyan rugalmas tőkepiaci szereplők, mint az intézményi tőkekezelők.

Az intézményi tulajdonosok jobban forgatják a tőkéjüket, mint a magántőkések, nagyobb az intézményi tulajdonban lévő tőke hozadéka, mint a nagy magántőkések, illetve a kisemberek vállalati értékpapíraié. Ez magyarázatra szorul.

A nagy intézményi tulajdonosok olyan pénzügyintézetekre bízák részvényeik forgatását, akikkel az egyéni tulajdonosok nem képesek versenyezni.

A magántőkés nem képes a tőkepiaci viszonyok változásához gyorsan igazodni, mert többségi részvénytulajdont akar, és maga akarja irányítani a vállalatát. A tőkepiacon a nagy magántőkés sokkal kevesebb ügyletet kötnek, mint az intézményi részvényeket forgató pénzintézetek, amelyek szabadon választanak a befektetési ágazatok között. A vállalathoz való tulajdonosi ragaszkodás ellentétes a tőkepiaci motivációval.

5.1.6. Befektetés a szellemi vagyona

Az elmúlt évezredek során a lakosság szellemi vagyona nem nőtt, ugyanakkor a mai fogyasztói társadalmakban az évszázad során megtöbbszöröződött. Jelenleg a szellemi vagyon már nagyobb, mint az összes fizikai és ez döntő többségében a lakosság elidegeníthetetlen személyi tulajdona. Ez az elmúlt évezredek legnagyobb tulajdonváltozása.

A lakosság szellemi vagyonának jórészt nem saját forrásból képz, mivel a társadalom fedezi az oktatási költségek jelentős hányadát. Itt tehát egy tőketranszferről van szó. Az állam a rendelkezésére bocsátott pénzügyi forrásokból lakossági szellemi vagyont képez. Költségvetési kiadásból lesz lakossági vagyon.

A szakma eddig nagyon lebecsülte a szellemi vagyontörzshoz az azon részét, amit a lakosság saját erőssé felhalmozásának kell tekinteni. A család számára anyagi áldozat az, hogy a már munkára fogható gyermekek (sőt már a munkaképes korúak) nem keresnek, illetve nem dolgoznak otthon, hanem tanulnak. Ehhez járul az, hogy az iskoláztatás költséges, még az úgynevezett ingyenes is.

Eddig csak a szervezett tanulásról beszéltünk. Egyre jelentősebb lesz a keresőkorban történő továbbtanulás. Ez is jövedelmet emészt fel, illetve a potenciális jövedelemszerzést csökkenti.

Mindent egybevetve a szellemi tőke gyarapodása a fogyasztói társadalmakban sokszorosa a fizikai tőkében beálló gyarapodásnak. A fogyasztói társadalom felhalmozásának legalább kétharmada a lakosság személyes tulajdonában lévő szellemi vagyonban jelenik meg.

5.2. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM TULAJDONOSI SZERKEZETE

A fogyasztói társadalom tulajdonosi struktúrája jelentősen eltér a klasszikus kapitalizmusétól. Már a közgazdaságtudomány klasszikusai is túlságosan sematikusnak fogták fel a magántőkés tulajdon elsődlegességét. Azt tételezték fel, hogy a nemzeti vagyon szinte egésze magántőkés tulajdonba került, illetve azzá fog átváltozni. Korunk személyi és kisvállalkozói tulajdonát elhanyagolható jelentőségűnek tartották. Pedig még a klasszikus kapitalizmus csúcspontján is jelentős volt mind a személyi, mind a kisárutermelői tulajdon.

Amikor aztán a *tőkés magántulajdon viharos gyorsasággal kezdett átalakulni kollektív tőkés tulajdonná*, azt nem fogták fel minőségi változásnak, pedig az volt. Az általam használt fogalmakkal nézve a magántőkés vállalat hárompiacos vállalat, a kollektív tőkés vállalat pedig négypiacos. Az elsőben még a tulajdonos egyúttal a menedzser is, és a fejlesztési forrásait döntően a saját profitja biztosítja. A másodikban már a tulajdonos szinte személytelen, a vállalatot menedzserek vezetik.

Még észrevétlenebbül történt az, hogy a kollektív tőkés vállalatok átalakultak kollektív intézményi tulajdonlású vállalatokká, amelyekben a tőkések kisebbségi tulajdonosi részarányt képviselnek. Ebben az esetben pedig a *tőkés kollektív vállalat alakult át a fogyasztói vállalatává*.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért nem vették tudomásul a fenti változásokat a közgazdászok, a feleletet a jogászai megközelítési módban leljük. A jogász számára a magántőkés tulajdonában lévő részvénytársaság, a tőkések kollektív tulajdonában lévő részvénytársaság és a nyugdíjpénztárak és biztosítók tulajdonában lévő részvénytársaság ugyanaz a jogi forma. A minőségi különbség azonban nem a jogi formában, hanem a társadalmi-gazdasági tartalmában van.

Még nagyobb változást jelentett az, hogy a fizikai tőke jelentősége relatíve csökkent, a szellemi tőkéjé viszont nagyon megnőtt, sőt elsődlegessé vált. Mivel a klasszikus kapitalizmus nem foglalkozott a szellemi tőkével, hiszen abból több van a szükségesnél, azért aztán a fogyasztói társadalom közgazdaságtudománya akkor is megmaradt a szellemi tőkét mellékesen kezelőnek, amikor az már fontosabb lett, mint a fizikai tőke.

A szellemi tőke az elsődleges fontossága mellett azért is külön figyelmet érdemelt volna, mert a természete merőben eltér a fizikai tőke természetétől. A fizikai tőke és tulajdonosa szabadon elválasztható egymástól, a szellemi tőke azonban döntően személyhez kötött. A szaktudás nem vehető meg a tulajdonosa nélkül. A tudás éppen olyan személyhez kötött vagyontárgy, mint a dolgozók fizikai ereje. Már a klasszikus kapitalizmus közgazdaságtanában hiányolható, hogy a legfontosabb termelési tényezőt, a munkaerőt nem tekinti vagyonnak, a tulajdonosát vagyontulajdonosnak. Elméletileg egyáltalán nem indokolható, hogy a tőke és a föld nemzeti vagyon, a munkaerő azonban nem. Erre az elméleti hibára azonban van gyakorlati mentség: akkor a munkaerő nem volt szűk keresztmetszet. Ez a mentség azonban nem fogadható el a fogyasztói társadalomra, hiszen abban a szellemi vagyon a legszűkebb keresztmetszet, annak mennyiségétől, minőségétől és hasznosítási módjától függ elsősorban a gazdasági eredmény.

5.2.1. A fogyasztók közvetlen tulajdonai

A fogyasztói társadalmak kialakulása azt jelentette a nemzeti vagyon struktúrájában, hogy gyorsan növekedett a személyi tulajdon részaránya. Igaz ez még a fizikai vagyonon belül is.

A személyi tulajdonú fizikai vagyontárgyak között a legjelentősebb a lakás. A klasszikus kapitalizmus volt az első olyan társadalom, amelyben a lakások jelentős része nem a lakó tulajdonában volt. A proletárok, azaz a társadalom tagjainak többsége, olyan lakásban lakott, amelyiknek a tulajdonosa magántőkés volt.

A tőkés társadalomban azért nem lehettek a proletárok lakástulajdonosok, mert csak így lehetett a lakásigényeket még a korábbinál is szűkebbre szorítani. A feudális társadalom tagjainak többsége (mint jobbágy) viszonylag jó és tágas lakásokban lakott, ha a múlt századi proletár bérkaszárnyáival hasonlítjuk össze. A tőkés társadalom azzal is takarékoskodott a lakásköltségek terén, hogy a tőkések kezébe juttatta a lakásokat, tőkés feladattá tette a lakásellátást.

A lakó és a tulajdonos szétválasztása addig racionális megoldás, amíg a lakások felszereltsége nagyon primitív és egyszerű, a lakásra való gondos vigyázás pedig elmaradása nem jelent nagyobb anyagi kárt. Az olyan lakást, amelyiknek nem volt közművesítése (hiszen a víz és a toalett nem volt a lakás része, az minden folyosón közös volt), ahol nem volt lift és nem volt semmi igényes felszerelés a folyosókon (tehát alig volt mit elrontani) ott a lakók cserélődése esetén is elég volt egy meszelés.

A fogyasztói társadalom nem engedheti meg magának az igényessé vált lakások esetében azt, hogy ne a lakók legyenek a tulajdonosok. Ez a városi tulajdonú bérlakások esetében derült ki. A szociálpolitikusok azzal akarták a lakáskérdést végre emberségesen megoldani, hogy a lelketlen tőkés háziurak helyett az állam, illetve a helyi közösségek vállalták magukra az olcsó

és kulturált lakások biztosítását. Ez nemcsak drágának bizonyult a társadalom számára, hanem valóságos melegágyai lettek a bűnözésnek, a káros szenvedélyeknek. A lakók nem vigyáztak a közös berendezésekre, ezért aztán ezek karbantartása sokszorosan többbe került, mintha a lakó egyúttal tulajdonos is lett volna. E tekintetben is a legnagyobb hibát a szocialista rendszer követte el. Őket követték a nyugati szociáldemokrata mozgalmak.

A lakásigények még az életszínvonalnál is gyorsabban nőnek. A klasszikus kapitalizmus három alapvető fogyasztási csoportja közül az élelmezés és a ruházkodás részaránya az életszínvonal emelkedése során gyorsan csökkent, de a lakáskiadások a megnövekedett igények következtében relatíve is nőttek. Márpedig az igényes lakások esetében elviselhetetlen társadalmi károkkal jár az, ha a lakó egyúttal nem tulajdonosa is a lakásának.

Nemcsak a lakások részaránya nőtt a nemzeti vagyon egészén belül, hanem az egyéb ingatlanoké is. Ma a fogyasztói társadalmakban a családok nagyobbik felének van egyéb ingatlana, nyaralója, hétvégi háza, második lakása.

Végül a személyi tulajdonú fizikai vagyontárgyak köre jelentősen bővült a tartós fogyasztási cikkekkel, mindenekelőtt a járművekkel, de újabban az elektronikus berendezésekkel is.

A fogyasztói társadalomban azonban a legnagyobb tulajdonváltozást a szellemi vagyon exponenciális növekedése hozta. Ma a szellemi vagyon nagysága már meghaladja a fizikai vagyont, és ennek az óriási többsége az egyének tudása, azaz a legklasszikusabb személyi tulajdon.

A fogyasztói társadalom mindenekelőtt azért népi jellegű, mert abban a legnagyobb vagyon-tulajdonosok a fogyasztók (nem pedig a termeltető tőkések). Minden társadalom karakterét az határozza meg, hogy kik a fő tulajdonosok, kik a tulajdonosai a nemzeti vagyon többségének és főleg annak, ami ezen belül a fejlődés szempontjából a szűk keresztmetszet.

5.2.2. A fogyasztók közvetett, intézményi tulajdona

A fogyasztói társadalomban is megmaradt a nagyvállalati szektor a gazdaság egyik fő motorjának. A klasszikus kapitalizmushoz hasonló dominanciája azonban megszűnt. A közgazdaságtudomány azonban ma is kiemelten kezeli. Ezért is meglepő, hogy milyen kevéssé vette tudomásul, hogy ebben a szektorban is alapvető változás állt be a tulajdonosok tekintetében. Amíg a klasszikus kapitalizmusban ez a szektor szinte kizárólagosan a tőkések tulajdonában volt, ma a tulajdoni részesedésük legfeljebb egyharmad. A tőkések helyett az intézmények lettek a nagyvállalatok tulajdonosai.

Ez azért jelentett minőségi változást, mert az intézmények maguk is alapvető átalakuláson mentek át. *Amíg a klasszikus kapitalizmusban az intézményi vagyon tulajdonosai a tőkések voltak, ma döntően a lakosság.*

Jelenleg a legnagyobb tőketulajdonosok a nyugdíjpénztárak. Ezeket az intézményeket nem ismerte a klasszikus kapitalizmus. A nyugdíjpénztárak tőkéjét teljes joggal tekintjük lakossági kollektív tulajdonnak. Ebből fakadóan megállapíthatjuk, hogy *a klasszikus kapitalizmus fejlett formájában a kollektív tőkés tulajdon volt uralkodó a nagyvállalati szektorban, jelenleg már a lakossági kollektív tulajdon az.*

Az intézményi tulajdonosok szinte minden formájában jelentős a lakossági tulajdon. Ez a biztosítótársaságoknál abban jelentkezik, hogy minden olyan biztosítás fedezeti tőkéje lakossági tulajdon, amely biztosítás lakossági célt szolgál. Ilyenek az élet-, a betegségi, a baleset-, a lakossági károkat elhárító biztosítás.

A tulajdonosváltás még a bankoknál is jelentős, hiszen a bankok részvényeinek többsége intézmények, mindenekelőtt a nyugdíjpénztárak birtokában van. Ezt egészíthetjük ki azzal, hogy amíg korábban a bankok szinte kizárólag a tőkések pénzét kezelték, ma a forrásaik jelentős része a lakossági megtakarításokból származik.

5.2.3. A kisvállalkozói tulajdon

A kisvállalkozásban a tulajdonos és családja nemcsak a tulajdonos, hanem a munkaerő is, ezért ez más magántulajdont jelent a szó közgazdasági értelmében, mint az a tőkés tulajdon, ahol a saját munka a megvásárolthoz képest nem jelentős mennyiségű. Ez a megkülönböztetés időszerű, mert a kisvállalkozói szektor nagyon dinamikusan fejlődik.

A klasszikus kapitalizmusban a kisvállalkozói tulajdonnak az a kisárutermelés felelt meg, amelyik még elsődleges céljának az önellátást tekintette, azaz alig vásárolt termelőeszközöket, mert azok többségét maga állította elő, továbbá ahol a szakismeret a tradíciók elsajátítását jelentette. A kisvállalkozó tudatilag elmaradott volt a tőkés polgárhoz képest. Ezzel szemben a fogyasztói társadalom kisvállalkozója az átlagosnál képzetebb, rugalmasabb, haladóbb. Az általa alkalmazott technika fejlett.

E szektor első győzelmét a mezőgazdaságban aratta, amikor a saját munkán alapuló farmergazdaság kiszorította, legyőzte a bér munkás mezőgazdasági tőkés vállalkozást. Aztán jelentek meg a korszerű szolgáltatók (első sorban mint ipari szolgáltatók). Ma már egyre több kisvállalkozás van például a közúti szállításban, valamint a nagyvállalatok alkatrészszállítói között. Napjainkban a szellemi szolgáltatások nagyarányú előretörésének lehetünk a tanúi. A kisvállalkozások táborán belül a szellemi élet embereinek a száma nő a leggyorsabban. Orvosok, ügyvédek, könyvelők, adótanácsadók kisvállalkozásai gomba módra szaporodnak.

Az ilyen kisvállalkozó szellemi vagyona, szaktudása már nem a klasszikus értelemben vett személyi tulajdon. *Indokolt volna ezért a szellemi tőkét az alábbi három részre bontani:*

- Személyi tulajdonú az ismeretmennyiség, amely nem vesz részt közvetlenül a gazdasági életben, amelyik közvetlenül az egyén igényeit elégíti ki.
- Kisvállalkozói tulajdonú az ismeretmennyiség, amelyet a tulajdonosa saját vállalkozásban hasznosít.
- Árjellegű az ismeretmennyiség, amelyet a tulajdonosa másoknak ad el, például az alkalmazottak munkaidejével együtt piacra került tudás.

5.2.4. Az igazi és a formális részvénytársaság

Nem tekintjük igazi részvénytársaságnak az olyat, ahol a részvények többsége egyetlen tulajdonos kezében van. Az ilyen nem is igazi részvénytársaság, csak a jogi formája az. A New York-i Tőzsdén jegyzett, legnagyobb amerikai részvénytársaságok között már az is ritka, ha egy olyan tulajdonos van, amelyik a részvények 5-10 százalékát tartja a kezében. A nagy részvénytársaságokat egyáltalán nem jellemzi az, hogy valamely tulajdonos arra közvetlenül jelentős befolyást gyakorolhatna. Ezzel nem egyező gyakorlat csak a német tőkepiacon van, de ott is azért, mert a fő tulajdonosok a bankok, amelyek nem csupán a saját részvényeiket képviselik, hanem a kisebb részvénytulajdonosokét is.

Még szembetűnőbb az igazi és a jogi formájú részvénytársaságok közötti különbség akkor, ha a tőzsdei forgalmukat vizsgáljuk. Az igazi részvénytársaságok részvényeit sokszorta többször forgatják a tőzsdén, mint a többségi tulajdonúakét. A többségi tulajdonos vállalatot akar

irányítani. Az intézményi részvénytulajdonos pedig a maximális hozadékra törekszik, és nem törődik azzal, hogy ezt melyik vállalatnál érheti el, ezért a várható hozadéknak megfelelően gyorsan forgatja a részvényeit. Az amerikai tőzsdéken is többszörösen gyorsabban cserélnek gazdát az intézményi tulajdonosok részvényei, mint a magántőkéseké, akik többségi tulajdonlásra törekszenek.

5.2.5. A leányvállalati tulajdon

Nem így van a leányvállalatok esetében. A többségi tulajdont nem kedvelő részvénytársaságok is arra törekszenek, hogy leányvállalataikban vagy a kooperáló partnereik vállalataiban többségi részvénytulajdont szerezzenek. A többségi tulajdonú kisebb részvénytársaságok rendszerint olyan részvénytársaságok, amelyekben nincsen többségi tulajdonos. A General Motorsnak például nincsen egyetlen olyan részvényese sem, aki a részvények akárcsak három százalékát is a birtokolná, de a General Motors maga sok tucat olyan kis részvénytársasággal kooperál, amelyekben ő a többségi tulajdonos.

Vannak olyan leányvállalatok is, amelyeket a nagy részvénytársaságok beszállítói feladatokra szerveznek, és ezért azokban megtartják a többségi tulajdonukat. Ezek sem igazi részvénytársaságok, a tőzsdén játszott szerepük elhanyagolható. A tulajdonos nem arra törekszik, hogy a piaci értéküket maximalizálja, hanem arra, hogy beszállításaival neki hozzon maximális hasznot, tehát ezek működése által a saját piaci értékét maximalizálja.

5.3. AZ ÁLLAM SZEREPE A FOGYASZTÓI TÁRSADALOMBAN

A 80-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a jelenkor termelőerői nem tűrik meg az állam egyeduralmát a gazdaság felett. Bármekkora is a jelenlegi kudarc, bármennyire negatív is a mérleg egyenlege, mind a fasizmus, mind a sztálinizmus eredményeket is hozott. Ezt elsősorban azon lehet lemérni, hogy a félperiféria azon országai, amelyek nem mentek keresztül az eltúlzott mértékű politikai és gazdasági centralizáció betegségén, még reménytelenebb helyzetben vannak.

Mind a fasizmusok, mind a sztálinizmusok sokkal többet tettek az oktatás, az egészségügy, az infrastruktúra kiépítése területén, mint a hasonlóan fejlett gazdasággal rendelkező olyan országok, amelyek kikerülték ezt a formát. A szocialista országok gazdasága ugyan fokozatosan lemarad a centrumhoz képest, de a kibontakozás legfontosabb potenciális feltételeivel inkább rendelkezik, mint a gazdasági centralizációt alig ismerő latin-amerikai országok.

A szocialista országokban a túlhajtott államosítás, az erőltetett teljes foglalkoztatottság viszonylagos társadalmi egyenlőséget teremtett. Itt nincs az a rettenetesen nagy polarizáció, ami a latin-amerikai országokban a gazdagok kis rétege és a lakosság óriási többsége között van. Nem rákosodott el az urbanizáció, sőt a falvak relatív jóléte, fejlettsége a szocialista országokban a legmagasabb. Az értelmiség nem szakadt el a tömegektől, nem vált a gazdasági elit megfizetett szolgájává, mint Latin-Amerikában. Területileg egyenletesebben oszlik meg gazdasági és kulturális bázis.

Természetesen ezek a félperiférián belüli előnyök nem jelentik az egyre fokozódó lemaradás tagadását. Hiba volna szem elől téveszteni, hogy korunkban a félperifériákhoz tartozó országok többségének elkerülhetetlen sorsa a viszonylagos lemaradás. Vannak ugyan speciális kivételek, de közveszélyes illúzió volna, ha az utolérést természetes, reális követelménynek tekintenénk. Ennél is sokkal nagyobb hiba volna azonban az, ha a jelenlegi gyorsütemű

lemaradást természetes jelenséggként vennénk tudomásul, ezzel mentséget adva azoknak, akik meg sem kérdezve a közvéleményt magabiztosan kijelölték az utat és a módszereket.

A reális helyzetünk talán az eladósodásunkkal illusztrálható: a félperiféria szinte minden országa eladósodott, de mi e tekintetben az élen járunk. Tehát az eladósodásért felelősek a politikusok és mindenek előtt azok a „szakemberek”, akik hivatali karrierjük érdekében túllihegték a hitelszerzési feladataikat.

A félperifériák eladósodott országai általában képtelenek lesznek a hiteleket törleszteni és a kamatokat fizetni. A képtelenek között kétségtelenül a jobbak közé tartozunk. A centrumhoz való felzárkózásra, a gazdasági utolérésre is ez vonatkozik.

Teljesen alaptalan volna számon kérni a vezetőktől a néhány sikeresen utoléró országhoz hasonló eredményt, a kialakult tényleges lemaradás mértékéért azonban felelősek. Ha a potenciális lehetőségeinket nézzük, Ausztriát nem fogjuk utolérni, de közeledhetünk hozzá. Nem élhetünk olyan jól, mint szeretnénk, de sokkal jobban élhetnénk, ha nem követtünk volna el olyan sok súlyos hibát. A korrekcióhoz a következetes politikai és gazdasági reformra van szükség. A reformok között az állam, ezen belül a költségvetés szerepének jelentős visszaszorítása is elkerülhetetlen.

5.3.1. A szükségletek kielégítése

Marx azt hitte, hogy a fejlett termelőerők képesek lesznek a lakosság szükségleteit kielégíteni, tehát ingyenesen mindenkit el kell látni a szükséglete szerint. Ez a feltevés azonban már a maga korában is megalapozatlan volt. Az emberiség egész története azt bizonyítja, hogy *minél magasabb egy rétegnek az életszínvonala, annál nagyobb a szakadék az igények és kielégítettségük szintje között*. Az már csak a jelenkor életszínvonal-növekedése mellett derült ki, hogy azonos életszínvonalon annál nagyobb a kielégítetlen igények aránya, minél gyorsabban fejlődik a társadalom, és éppen ezeknek a növekvő kielégítetlen igényeknek a feszítése a társadalmi fejlődés elengedhetetlen mozgatóereje. Az egyszerűen újratermelő, azaz stagnáló társadalmakban volt jellemző az, hogy a lakosság a szükségletei kielégítettségi fokával viszonylag meg volt elégedve.

Az elmaradott társadalmakban a népesség nagy többsége ugyan a lét határán élt, de elégedetlenségbe csak a kritikus helyzetromlások kergették, egyébként általános volt a fennálló viszonyokba való belenyugvás. Ezekben a társadalmakban elsősorban az uralkodó rétegen belül, tehát a jómódban élők között volt jellemző az elégedetlenség, ezeket mozgatta a leginkább az egymás rovására történő gazdagodás.

Tekintettel arra, hogy Marx idejében a proletárság életszínvonala évszázadok óta stagnált, érthető volt az a meggyőződés, hogy ami ennél kicsivel jobb, az már az igények kielégítését fogja jelenteni. A kor proletariátusa számára ismeretlenek voltak azok az igények, amelyek ma eleminek számítanak, a politikai ideológiájuk tehát az életszínvonal bizonyos emelkedését már „kommunizmusnak” és az igények kielégítésének tekintette. Az idő azonban erre alaposan rácáfolt. Egyrészt az derült ki, hogy az igények az életszínvonalhoz viszonyítva exponenciálisan emelkednek, tehát az életszínvonal emelkedése nem csökkenti, hanem ellenkezőleg, növeli a kielégítetlenségi fokot. Másrészt az is bebizonyosodott, hogy az igények kielégítetlensége a fejlődés legfontosabb, nélkülözhetetlen motorja. Minél gyorsabban fejlődik a termelés tudományos-technikai bázisa, annál gyorsabb tudati változásra van szükség. Erre az egyént elsősorban a kielégítetlen igények mozgósítják. A modern társadalomnak azok a legpozitívabb elemei, akik igényeik kielégítése érdekében több munkára, erőfeszítésre, nagyobb áldozatok vállalására is hajlandók.

Természetesen nem lehet ezt az összefüggést megfordítani: az állam tartsa az igényekhez képest az életszínvonalat alacsonyan, ezzel támasszon kielégítetlen igényeket, ami azután nagyobb erőfeszítésre sarkall. A kielégítetlen igények mozgósító erejét csak az életszínvonal emelésével, vagyis az igények minél jobb kielégítése útján lehet fokozni.

5.3.2. Az állami költségvetés

A XX. század első évtizedeit megelőzően a tőkés társadalom ideológiája és gyakorlati politikája azt az álláspontot képviselte, hogy az állam tartsa magát távol a gazdaságtól, annak működését szabályozza a piac, a „Láthatatlan Kéz”. Minél kisebb az állam gazdasági szerepe, annál jobb a gazdaságnak. A tőkés államokban két évszázad óta nem volt híve a gazdasági életbe való állami beavatkozásnak, aztán e század első felében egy emberöltő alatt szinte teljes fordulat következett be: *a túltermelési világválságból való kilábolás feladatát az államra bízta*. A fejlett tőkés országokban, először éppen az USA-ban, ahol a szabadversenyes kapitalizmus a legkövetkezetesebben valósult meg, amelyik éppen ebben az időben vált a tőkés világ vezető hatalmává. Az USA-ban a New-Deal-lel a világ gazdaság centrumához tartozó országok között elsőnek megindul a modern jóléti állam kialakulása, holott az USA-ban még annyi tudományos és ideológiai előkészítése sem volt az állam kívánatos szerepének, mint Nyugat-Európában. A korábban a kapitalista társadalom fejlődésében élenjáró Nyugat-Európában csak a második világháború hozta meg ezt a fordulatot.

Külön érdekessége ennek a kornak, hogy az állam fokozott feladatvállalása nem a gazdaságilag élenjáró, hanem a félperifériához tartozó országokban indul meg először. A jóléti államra irányuló első kísérlet éppen a nagyon elmaradott Orosz Birodalom utódjaként kialakult leninista Szovjetunió. Aztán jönnek a fasiszta államok gyors egymás után. Itt is a legelmaradottabb mediterrán ország, Portugália nyitja meg a sort.

A jelen század elején olyan helyzet állt elő a tudományos-technikai forradalom következtében, amelyben nem a lakosság egyre több, már meglévő szükségletét kell közvetlenül, a piac megkerülésével kielégíteni, hanem éppen azt kell ingyenesen biztosítani, ami a termelőerőknél lassabban fejlődő tudat miatt még nem vált egyéni szükségletté, de már a legfontosabb társadalmi igényné lépett elő. Nem azt kellett ingyenessé tenni, ami a fogyasztó számára szükséglet volt, hanem azt, ami fontos társadalmi igényné lépett ugyan elő, de az elmaradott tudat következtében még nem vált szükségletté. *Ahogy valami a fogyasztó szükségletévé válik, meg kell szüntetni ingyenségét, annak az elosztását a fogyasztó döntésére kell bízni.*

Ahogy a lakosság felismeri, hogy a gyerekekre hagyható legnagyobb örökség a szellemi vagyon, a jövedelméből áldozni fog az oktatásra. Ahogy felismeri, hogy a legjobb befektetés a saját szakmai továbbképzése, ezt jövedelméből vagy jövedelme rovására biztosítani fogja. Amikor a lakosság már hajlandó megfizetni az egészségügyi szolgáltatásokat, ezek ingyességének szüksége is megszűnik. Kimondhatjuk tehát az elvet: a munkaerő bővített újratermeléséhez már nem szükséges az úgynevezett nettó-bérrendszer, ha a lakosság spontán, a piacon keresztül a társadalmi érdekeknek megfelelő fogyasztási struktúrát alakít ki. Ellenben mindaddig társadalmi érdekeket szolgálnak a nettó bérek, amíg a lakosság nem a társadalmi érdekeknek megfelelően használja fel pénzjövedelmét.

Amíg a megelőző két generációt az utóbbi jellemezte, a jelenlegi már egyre inkább érett arra, hogy teljes jövedelme felett szuverén rendelkezze, nem kell az államnak abból eleve egy részt levonni csak azért, hogy meghatározott célokra visszaadja.

Egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy azok a társadalmi igények, amelyek kielégítését az utóbbi 50 évben az állam vállalta magára, exponenciálisan nőnek. Így nő mind az igénybevétel mennyisége, mind az egységnyi szolgáltatás költsége. Egy lakosra vetítve egyre több tanulással eltöltött idő, a nyugdíjban töltött év és egyre több egészségügyi szolgáltatás is. Ezek nem szorulnak bővebb magyarázatra.

Egyre hosszabb lesz az átlagos képzés, és annak éppen a növekvő magasabb lépcsőfokai drágulnak a legjobban. Megnő a nyugdíjazás utáni életkor, ugyanakkor a tanulmányi idő meghosszabbodásával a munkába lépés kitolódik. A népszaporulat pedig leáll, sőt csökken. Egyre kevesebb dolgozónak kell tehát egyre több nyugdíjast eltartania. Az életkor kitolódása és az orvostudomány fejlődése egyre több és mind drágább egészségügyi szolgáltatást kíván meg.

Könnyű belátni, hogy *az állam kiadásai nem nőhetnek exponenciálisan sokáig*. Ma már egy sor országban az állami szolgáltatások a nemzeti jövedelem olyan nagy százalékát emésztik fel, ami súlyosan sérti az egész gazdasági mechanizmus hatékony működését. *Ekkora összeget csak akkora adóval vagy akkora inflációval lehet begyűjteni*, ami összezavarja az érdekek felismerhetőségét, és hamis orientációt teremt. A termelőerők fejlődésével párhuzamosan egyre több és fontosabb az olyan gazdasági tevékenység, amelyet nem lehet, vagy csak részben lehet megadóztatni.

Az adóterhek egyre inkább a természeténél fogva jól ellenőrizhető nagyvállalati szektorra nehezednek. A másodgazdaság egyre nagyobb relatív adókedvezményt élvez a nagyvállalati szektorral szemben. Minél nagyobb az adóteher, annál nagyobb az *autarkiára, a fekete-gazdaságra* és a csak részben ellenőrizhető *kisvállalkozásokra* való ösztönzés, vagyis *annál jobban megszűnik az adóterhek szektorközömbössége*.

Az állam egyre inkább nem azért adósodik el, hogy az általa működtetett infrastruktúrában lévő vagyont gyarapítsa, hanem azért, hogy folyó kiadásait fedezze. Ez abban jelentkezik, hogy az állam a vagyonához viszonyítva is egyre jobban eladósodik. Ma számos országban már több az államadósság, mint az állami vagyon.

A költségvetésnek nemcsak súlya nőtt a korábbi sokszorosára, hanem tartalma is gyökeresen megváltozott.

- A költségvetés elsősorban a hatalom érdekeit szolgálta. Többségét mindig a hadikiadások tették ki. Ma a fogyasztói társadalmakban az ilyen irányú kiadások a nemzeti jövedelemnek sokkal kisebb hányadát emésztik fel, mint a történelem során valaha. A költségvetés másik nagy tétele a belső erőszakszervezetek fenntartása volt, ma ez is sokkal kisebb súlyú. Akkor a rendőrség elsősorban belső elnyomási funkciókat, a katonaság elsősorban külső expanzív célokat szolgált. Ma már a fogyasztói társadalmakban ez sem igaz. Kevesen figyeltek fel arra, hogy a hadikiadások mennyivel kisebb szerepet játszanak ma, mint száz évvel korábban. A századforduló Angliájában még a költségvetés kétharmadát emésztette fel a hadsereg, ma mindössze mintegy 6 százalékát.

- Korábban a költségvetés fő bevételi forrása nem a termelésből, de még csak nem is a fogyasztásból származott általában, hanem a legszegényebb rétegeket sújtó monopoladókból és vámokból. Munkaerő-felesleggel küzdő társadalom a tömegeket sújtó vámokból és forgalmi adókból szedte be a bevételek többségét. Nagy adó terhelte a tömegek világítását szolgáló petróleumot, a nélkülözhetetlen gyufát és sót, még inkább az élvezeti cikkeket, az alkoholt és a dohányt. A jelenlegi adók a társadalom szinte egészétől folynak be, és ezekből elsősorban azt támogatják, ami viszonylag jobban érinti a szegényeket, mint a gazdagokat.

- A kapitalizmus költségvetése még jobban differenciálta a fogyasztói társadaloméhoz viszonyítva eleve nagyon differenciált jövedelmeket. Ezzel szemben a fogyasztói társadalom képtelen lenne megoldani jövedelemelosztás nivellálását, ha nem volna jelentős a költségvetés súlya. Amíg a kapitalizmusban a költségvetés bevételeinek kétharmadát a lakosság szegényebb felén hajtották be és az abból szinte semmit sem kapott vissza, ma a szegényebb fele legfeljebb negyedét fizeti be, és a háromnegyedét kapja vissza szociális juttatás formájában.

A klasszikus kapitalizmus költségvetését tehát előnyös volt minimalizálni, mert döntően elvonási és nem újraelosztási célokra fordították. A tőkés adórendszer a piacon kialakult jövedelmeket még jobban differenciálta, a jelenlegi azt nivellálja. E század második felében a fogyasztói társadalmakban azonban azért nőtt meg a költségvetés, mert olyan célokat kellett társadalmi érdekből megvalósítani, amelyek egyébként nem, vagy csak nagyon alacsony szinten valósultak volna meg.

Az elmúlt ötven év egyetlen nagy eredménye sem valósult volna meg, ha az állam nem vállalja magára az egészségügy, az oktatás és az infrastruktúra kiadásainak oroszlánrészét. A költségvetés ilyen pozitív szerepe azonban sem a korábbi, sem a későbbi fejlődési szakaszra már nem áll fenn. Amennyire szükséges volt, hogy az állam fedezze az iskoláztatás költségeinek nagyobb hányadát, annyira nem indokolt ezt már a fejlettség bizonyos szintjén fenntartani.

A modern államra a forráshiány a jellemző. Ezért vannak könnyebb helyzetben azok az országok, ahol magas a lakosság megtakarítása és abból viszonylag sok jut a nyugdíjpénztárakhoz és a bankokhoz. Ezekkel aztán megvásároltatja az állam saját értékpapírjait, így hozzájut ahhoz a lakossági megtakarításhoz, amit a lakosság közvetlenül soha nem adott volna oda. Az állam törvényben írja elő a nyugdíjjárulékot és olyan mértékben, hogy abból hatalmas megtakarítás származzon. Aztán egy másik törvényben előírja, hogy az így keletkező források legalább feléből állami értékpapírokat kell vásárolni. Ez az állami eladósodás még a jobbik megoldás, mert ennek során az állam legalább kénytelen a pénzpiaci módszerekhez alkalmazkodni.

Itt csak röviden térek ki arra, hogy a *fogyasztói társadalom egyik elengedhetetlen követelménye, hogy a jövedelmek ne nagyon differenciálódjanak.* Ezt azért nehéz elérni, mert a tudományos-technikai fejlődés következtében a munkaerő hatékonysága, s ennek következtében az ára is, tehát a kereset egyre jobban differenciálódik. Minél mobilabb a munkaerő, ami szintén fontos társadalmi igény, annál nagyobbak lesznek a kereseti különbségek. Ez könnyen elérheti az 1:1000 arányt, a szélső esetekben ennek a sokszorosát is. Ezzel szemben a társadalom csak akkor tudja a következő generációt képességeinek megfelelően felnevelni, ha a jövedelemarányok ennél sokkal nivelláltabbak. Ezt az ellentmondást oldja fel a progresszív jövedelemadó.

A politikusok úgy állítják be, hogy a jövedelmek progresszív adóztatása valamiféle humanitárius vívmány, amely ellenkezik a szoros értelemben vett gazdasági érdekekkel. Ez nem igaz, hiszen *a fogyasztói társadalom alapvető gazdasági érdeke a nivellált jövedelemarány.* Ezt pedig csak úgy lehet elérni, ha a nemzeti jövedelem mintegy ötödét *progresszív adókulcsok* alapján elvonják és ezt az összeget az elvonással fordított arányban újra elosztják. Tehát *nagy költségvetés nélkül nem lehetnek megfelelő jövedelemarányok.*

Nemcsak a jövedelmek kívánatos nivellálását, de a fogyasztás serkentését szolgálta az is, hogy a társadalom magára vállalta a nemzeti jövedelem harmadának, felének újraelosztását. Semmiféle korreláció nem mutatható ki annak függvényében, hogy sokat vagy keveset oszt el az állam. A tények egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a nyugat-európai puritán civilizáció viszonyai között a magas állami újraelosztás ellenére jók a gazdasági eredmények. Más országok az alacsonyabb elosztás útját választották, nem kevesebb sikerrel. Tehát a költségvetés

súlyát is elsősorban a civilizációs örökség határozza meg. *Azt, hogy mennyire jóléti egy adott fogyasztói társadalom, nem a termelőerők, hanem a civilizációs örökség határozza meg.*

A modern állam részese a nemzeti vagyonból csökken, hiszen *az állam vagyonát is csak a forrásai és kötelezettségei egyenlegeként volna szabad értelmezni, vagyis az állami vagyon-mérleg passzív oldalán szerepeltetni kell az államadósságot.* Mivel a fogyasztói társadalmakban az államadósság gyorsabban nő, mint akár a nemzeti vagyon egésze, akár annak állami tulajdonban lévő része, a nettó vagyon helytelen figyelembevétele súlyos torzításokhoz vezet.

Az állam elsősorban a lakosság felé adósodik el, mert az államadósság fedezetét szolgáló állami értékpapírokat elsősorban a nyugdíjpénztárak veszik meg. Másodsorban a bankok a vásárlói, de azok is főleg a lakossági megtakarításokat fordítják erre a célra.

5.3.3. A vállalkozási profit és az adózó jövedelem viszonya

A vállalkozói szintű profit maximalizálásának feltétele, hogy a belső piac ne legyen elengedhetetlenül fontos. Ma ilyen helyzet sem fordul már elő. Az indokolt technikai lépéstartás jelentős belső piacot követel meg. Nem lehet korszerű autóipara egy olyan országnak, ahol az emberek gyalog vagy legfeljebb kerékpáron közlekednek. Nem lehet korszerű elektronikus ipar ott, ahol nem terjednek el az ilyen berendezések.

Még fontosabb feltételnek tartom a kis költségvetést. A profit maximalizálása csak ott fejezheti ki a társadalmi érdeket, ahol a költségvetés újraelosztó szerepe viszonylag kicsi, ahol a vállalkozók adója nem jelentős. Ennek a követelménynek az a magyarázata, hogy minél nagyobb a vállalatoktól történő adóelvonás, annál nagyobb lesz a vállalati és a társadalmi szintű jövedelmezőség között a különbség. Ma például veszteséges lehet az a vállalat is, amelyik igen nagy összegeket fizet be a költségvetésbe, azaz a társadalom számára igen jelentős forrásul szolgál. Egy sematikus számszerűsítéssel élve: a vállalatnak van tízmillió vesztesége, de ez azt is jelenti, hogy elsősorban azért, mert évente százmillió adót és bérjárulékot fizet be. Egy adómentes társadalomban ez a vállalat tehát nagyon nyereséges volna, nagy volna a profitja, gazdagítaná a vállalkozót. Az adott társadalmi viszonyok között ugyan nem hoz semmi jövedelmet a tulajdonosának, de igen jelentős jövedelmet biztosít a közösségnek. Ha az ilyen vállalatot leállítják, mivel nem termel vállalkozói profitot a tulajdonosainak, a társadalom lenne szegényebb.

Még tovább bonyolítja a problémát az erkölcsi kopás. Tétélezzük fel, hogy a vállalkozónak a vállalata tízmillió veszteséggel működik, de az éves amortizációja 30 millió. Amíg működik a vállalat, évi tízmillió a vesztesége, de ha leállítja, és nem számolja fel, akkor 30 millió. (Természetesen ezekben a sematikus példákban mindig az a feltételezés, hogy a tőkét a leállítás után nem tudja máshova átvinni. A példa egy cukorgyár berendezéseire például úgy igaz, hogy ugyan a forgótőkéje másutt hozna profitot, de mégsem vonhatja ki, mert akkor az egész gyár amortizációja elveszik.) Az ilyen esetekben, amikor a tőkéje nem hoz profitot, lehetetlen a profitját maximalizálnia, így csupán a veszteségét lehet minimalizálnia.

A nagy erkölcsi kopás, vagyis a gyors technikai fejlődés mellett nem azt kell elvárni a tőkétől, hogy profitot hozzon, hanem azt, hogy minél kevésbé legyen rossz az eredménye. Ha másutt jövedelmezőbb egy vállalkozó befektetése, akkor a jövedelmezőt is fel kell adnia, de a veszteségeset is érdemes tovább üzemeltetnie, ha a leállítás következtében még nagyobb volna a vesztesége.

Még egyértelműbb a probléma akkor, ha a pénztőkét vizsgáljuk. Korunkban előfordul, hogy a kamatok kisebbek, mint az infláció, ami azt jelenti, hogy a pénztulajdonos betétje után negatív reálkamatot kap, vagyis kölcsönadott pénze a kamatok ellenére értékét veszti. Ebből azonban nem az következik, hogy ne tegye bankba a pénzét, ha nem tudja másképpen befektetni, hiszen akkor például évi 30 százalék volna az értékvesztése, így pedig ennek csak a töredéke.

A közgazdászok a nagy költségvetés hátrányait túlhangsúlyozzák, azt egyenlegében negatív jelenségnek tekintik, és a gazdasági fejlettségtől és civilizációs karaktertől független követelményként kezelik. Úgy vannak vele, mint az inflációval. Nem hajlandók tudomásul venni azt, hogy az emberiség fejlődésének legeredményesebb korát az infláció és a nagy költségvetés jellemezte.

5.3.4. Az infláció

Az elmúlt ötven évben a társadalmi és gazdasági fejlődés főleg annak köszönhető, hogy infláció volt, és annak, hogy az állam magára vállalt egy sor feladatot. Ez nem jelenti azt, hogy akár az infláció, akár az állam nagyarányú feladat vállalása minden körülmények között indokolt lenne. Még azt sem, hogy ez ma (vagy még inkább a közel jövőben) is indokolt a korábbi mértékben.

Veszélyes az állami forrásteremtésnek az a formája, amikor az állam pénzt teremt a kiadásai fedezésére. Ez olyan módszer, amelyet minden állam alkalmaz, ezért van minden társadalomban infláció. Nem is a fedezet nélküli pénz teremtése a hiba, hanem ennek a túlzott mértéke. A jelenkori társadalmakban szükség van ugyanis a pénznek a nemzeti jövedelemnél gyorsabb szaporítására. Ha a pénzt az állam olyan mértékben szaporítja, hogy biztosítva legyen a megfelelő mértékű foglalkoztatottság és általában a kapacitások kihasználása, akkor *az infláció áldás is lehet*. Amilyen mértékben ezt túllépik, az infláció negatív hatásai már gyorsabban nőnek, mint a pozitívak.

Az inflációtól való félelem elsősorban a németekre jellemző. Az ő sikereik éppen ezért jelentős mértékben a szigorú pénzügyi politikával magyarázhatók. Az elmúlt ötven év során az individualista civilizációjú népek is felzárkóztak, ennek során azonban az inflációjuk általában gyorsabb volt, mint a puritánoké, mert kisebb volt az attól való félelmük, hiszen későbbi fejlődésük miatt nem élték át a klasszikus kapitalizmus politikai válságainak viharos inflációit.

5.4. A SZÁMVITEL ÉS MÉRÉS

Az elmúlt évszázadok tudományos fejlődését az egzaktságra, a megragadhatóságra, a kvantifikálhatóságra való törekvés jellemezte. Ez a természettudományokban igen pozitív eredményeket hozott, megkönnyítette az elszakadást az öncélú spekulációktól, alapot teremtett a tárgyilagos tudományosság számára. Szintén ennek a törekvésnek köszönhetik kialakulásukat és a klasszikus formájukat a társadalomtudományok, köztük a közgazdaságtudomány is. Sajnos a társadalomtudományok esetében ez az út már hosszú távon nem bizonyult ilyen eredményesnek. Viszonylagosan kedvezőbb helyzetben volt a közgazdaságtudomány, mert a klasszikus kapitalizmus olyan gazdaság volt, amelyben a mérhető dolgok alapvető szerepet játszottak. A fogyasztói társadalom kialakulása azonban a gazdasági életben is egyre nehezebbé tette a mérést.

5.4.1. A vállalatnagyság mérése

A tőkés országok gyakorlatában a vállalatok nagysági sorrendjét általában az árbevételük alapján állapítják meg. Tisztában vannak ugyan ennek a mutatónak a problémáival, mégis ezt fogadta el leginkább a gyakorlat. Az ellenvetéseket azzal hárítják el, hogy nincs tökéletes másik megoldás, és, hogy más alapon is rangsorolnak. Ezek közül a legáltalánosabb a lekötött tőke, a könyv szerinti nettó érték, a piaci érték és a létszám alapján készített kiegészítő rangsor.

Az árbevétel azon ágazatok és azon belül azon vállalatok számára jelent előnyös rangsorolást, amelyek más vállalatok munkáját az átlagosnál nagyobb arányban vonják be. Ezért aztán az az elfogadott módszer, hogy például csak azokat a vállalatokat tekintik ipariaknak, amelyeknél a kereskedelem nem éri el az 50 százalékot, illetve az értékesítés legalább fele saját termelésből származik. Ez a kompromisszum azonban a nulla és az 50 százalék között nagyon nagy szóródást enged meg. Természetesen a fordított eset is torz: az egyik kereskedelmi vállalat értékesítésének 49 százalékát maga termeli, a másik semmit. Ezek egyforma nagynak számítanak, ha az értékesítésük egyforma!

Nem csupán az torzítja az értékesítés volumene alapján történő rangsorolást, hogy a kereskedelem és a termelés keveredik, hanem még sokkal inkább az, hogy egy vállalat horizontálisan vagy vertikálisan van-e szervezve. A japán autógyárak lényegesen nagyobbaknak tűnnek az értékesítés volumene alapján, mint például a nettó termelési érték, az alkalmazottak száma, vagy a lekötött tőke szerint, mivel sokkal nagyobb alvállalkozói, beszállítói teljesítményt vesznek igénybe, mint például a nagy amerikai és európai autógyárak.

A konjunkturális árváltozások is torzítják az árbevételi rangsort. A szinte minden mutatóval egyébként is a legnagyobbak közé számító nemzetközi olajvállalatok az olajválság idején előretörték, hiszen árbevételük igen rövid idő alatt a korábbi többszörösére emelkedett, az árcsökkenés után aztán visszaestek az eredeti besorolásuknak megfelelő helyre.

A lekötött tőke nagysága sem jelent megnyugtató megoldást.

Itt az jelent problémát, hogy azonos helyezést kap két vállalat akkor is, ha az egyiknek semmi adóssága nincs, a másinak pedig több az adóssága, mint a piaci értéke (vagyis ingyen sem kellene senkinek). Ez a mutató nem a vállalat nagyságát, hanem legfeljebb a kapacitásának nagyságát fejezi ki. Ha műszaki szempontokból egy országon belül vizsgáljuk a vállalatnagyságot, ez a megközelítés minden további nélkül elfogadható.

Nincs értelme azonban akkor, ha a vállalatokat mint a gazdasági élet szereplőit vizsgáljuk. Az eladósodott vállalat ugyanis már nem a tulajdonosaié, hanem a *hitelezőké*. Ha műszaki méretei alapján nagy is, agyaglábakon áll.

Az országok közötti összehasonlítást a nagyon eltérő telekárak torzítják. A japán vállalatok vagyonának sok esetben a többségét a telekérték teszi ki, ami az Egyesült Államokban ennek a tizedét sem éri el. Attól pedig nem nagyobb a japán autógyár vagy olajvállalat, hogy a telekértéke tízszerese a világpiaci konkurensekének.

A könyv szerinti érték elvileg tökéletes mutató, mivel csak a vállalat nettó vagyonát fejezi ki. Problémát itt az jelent, hogy a számvitel a modern világban nem képes a reális vagyoni helyzet tükröztetésére. Lehet, hogy egy vállalat erkölcsileg elavult, márkája elvesztette értékét, évek óta elhanyagolta a kutatásokat, mindez azonban nem jelenti, hogy könyv szerinti nettó értéke csökkent volna, esetleg éppen ennek következtében nőtt. A számvitel nem engedheti meg egy sor olyan tevékenység értékelését, amely a vállalkozás jövője, ennek következtében piaci értéke szempontjából alapvető jelentőségű. Éppen a legdinamikusabb ágazatokban, amelyek

gazdasági súlya tehát egyre nagyobb, alapvető jelentőségű a márkanév, a kutatás, vagyis az, amit a számvitel nem követhet reálisan.

A szakma által a legjobbnak minősített amerikai gyógyszeripari vállalat, a Merck évek óta azzal érte el kimagasló eredményeit, hogy a konkurensénél többet költött kutatásra. De maga a kutatásra költött összeg is csak akkor válik tőkévé (csak akkor teszi a vállalatot értékesebbé), ha eredményes. Ezt az értékesülést azonban *nem lehet a számvitelnek kvantifikálnia, mert akkor több volna benne a költség, mint az ellenőrizhetőség*. A Merck azzal előzte meg versenytársait, hogy nem arra költötte forrásait, amit a számvitel számba vesz, hanem arra, amit nem. Nem a nettó könyv szerinti értékét növelte, hanem a jövőjét alapozta meg másoknál jobban. Nem a mérlegét, hanem a tőzsde értékítéletét akarta optimalizálni.

Egy nagy szeszipari világceg megvette a Martell családtól a konyak márkanévét 1 milliárd dollárért. Ez az ismert és tekintélynek örvendő márkanév a családnak kevesebbet hozott, mint az 1 milliárd dollár tőkehozadék, tehát eladták. Ezzel szemben a nagy világcégnél már a második évben csak az új konyakon közel 500 millió dollár nyereség mutatkozott. Ez azonban nem tette lehetővé, és nem is lehetett ezt lehetővé tenni, hogy a Martell nevet a cég mérlegében 2 milliárd vagy esetleg ennél is több dollár tőkeként aktiválják.

A *piaci érték* tekinthető a használatos mutatók közül sok szempontból a leginkább megfelelőnek. Ez azt fejezi ki, hogy a tőkepiacon mennyi a vállalat összes részvényeinek árszáma. Ebben az esetben tehát nem valamiféle nyilvántartási érték, hanem a piaci értékítélet szerepel. Méghozzá a szakértő vállalatok ezreinek és a szakértők tízezreinek kollektív, anyagi következményeket is vállaló értékítélete. De az élet még ebben az esetben is tévedhet. Éppen az utóbbi években fordult elő az Egyesült Államokban (és kisebb arányokban szinte minden fejlett tőkés országban), hogy bizonyos tőkés csoportok a piaci értéknél jóval magasabb áron vettek meg vállalatokat, amelyek aztán a piacon is értékelkedést értek el. Ez esetben azonban arról van szó, hogy a tőkepiac jelentős értéket tulajdonít annak, hogy kinek a kezében van a vállalat. Egy sikeres tőkecsoport vezetői képességeit a tőzsde felértékeli, másokét leértékeli.

A vezetés minőségének a jelentőségét a legjobban talán az mutatta meg, amikor a csőd szélén álló Chrysler autógyár élére a szakma legjobbnak tartott menedzsere, Iacocca került. Egyik napról a másikra másfélmilliárd dollárral nőtt a vállalat piaci értéke. Később még ez az értékelkedés is kevés volt, mert a következő öt évben ez a felemelkedett ár még mindig a legjobb nagyvállalati részvényvásárlásnak bizonyult. Mellesleg, most a cég megint nagy veszteséggel dolgozik.

A piaci értékkel kapcsolatban az is probléma, hogy mit tekintünk mérvadónak, melyik tőzsde milyen időpontra vonatkozó árfolyamát. Ez különösen akkor probléma, ha különböző országok vállalatait hasonlítjuk össze és a különböző tőzsdéken eltérő módon alakulnak az árak. Még nagyobb a probléma akkor, amikor a tőzsdén nem szereplő vállalatokat is vizsgálni akarjuk. Számos kisebb tőkés országban vagy egyáltalán nincs részvénytőzsde, vagy ha van is, az nem jelentős, és még a nagyvállalatok jelentős többsége sem jegyzett hivatalosan a tőzsdén.

A vállalatok piaci értéke tehát olyan kategória, amit néhány nagy tőkés ország nagyvállalatai körében jól lehet ugyan használni, és ott ez a legjobb mutató, de az alkalmazási terület szűk, mert éppen a legdinamikusabban növekvő kis- és középvállalati szektorokban nem használható.

Az *alkalmazottak létszáma* vállalatnagyság értékelésére talán a legjobb szükségmegoldás, mivel ezt nem torzíja az értékesítési eredmény esetében említett probléma. A legnagyobb előnye azonban a viszonylag megbízható statisztikai adatbázis. A létszám ugyanis minden érték- és eredménymutatónál megbízhatóbb adat, és olyan, ami minden vállalatnagyságnál nyilvántartott.

A létszám sem minden szempontból megfelelő azonban még az iparban sem. Egyrészt a kisebb vállalatoknál a családtagok nyilvántartása megbízhatatlan, másrészt ezekben a szektorokban elég általános a bizonyos mértékű feketefoglalkoztatás is. Ez azonban csak azt a legkisebb vállalatnagyságot érinti elsősorban, amely a vállalati struktúrában mindenképpen az alsó szintet jelenti.

Nagyobb probléma, hogy ez a mutató nem veszi figyelembe az alkalmazottak minőségét. A segédmunkás ugyanolyan egy fő, mint a magasan kvalifikált kutató. Ezért felelne meg a bér és bérjárulék összege a létszámnál is jobban. Ilyen jellegű adatokat gyűjtenek is a bérjárulékokkal kapcsolatban. Mégsem alkalmazzák ezt a mutatót a vállalatok rangsorolásánál.

A nettó termelési érték, vagyis a bérek, bérjárulékok, az amortizáció és a nyereség összege volna a legjobb megoldás elméleti szempontból. Ez azonban csak a nagyvállalatok esetében mérhető megbízható módon.

A kapitalizmus és a fogyasztói társadalom közötti különbséget semmi sem jellemzi jobban, mint az, hogy az előbbi a profit maximalizálására, az utóbbi pedig a végső felhasználásra koncentrál. Az előbbiben a tőkét annak alapján kellett értékelni, hogy mennyi profitot hoz, az utóbbiban pedig azt, hogy mennyi nemzeti jövedelmet termel, mennyi fogyasztásnak teremti meg a feltételeit. Nem véletlen, hogy a társadalmak gazdasági fejlettségét nem az egy lakosra jutó profittal, hanem a nemzeti jövedelemmel mérik. A fogyasztói társadalmakban a profit már csak mikro-szinten fontos, hiszen a vállalkozások számára továbbra is az az orientációjuk alapja.

A vállalatnagyságot jól lehetne mérni az alkalmazott munkaerő költségével, hiszen ez a létszámánál azért jobb, mert a munkaerőt nem darabra adja össze, hanem minőségének megfelelően súlyozva integrálja. A társadalom számára nagyobb az a vállalat, amelyik azonos létszámnál nagyobb bérösszeget fizet ki.

Sajnos a gazdaságpolitikusok azért tévednek olyan gyakran a dekonjunkturák idején, mert a profitot nem hozó, sőt veszteséges vállalatok működését fel akarják számolni. Ezzel nemcsak a kifizetett bérek összmenységét, azaz a lakossági jövedelmet csökkentik, hanem a költségvetési bevételeket, az adókat és a bérjárulékokat is. A válság csökkentése érdekében válságnövelő eszközökhöz nyúlnak.

A vállalati struktúra illusztrálásakor azonban nem is annyira az elméleti, mint sokkal inkább a gyakorlati szempontok a döntőek. Mivel megbízható adatok az egész vállalati struktúrára vonatkozóan csak a létszámot illetően vannak, ez marad a legjobb módszer.

Az újraelőállítási költség alapján a vállalat vagyontól száz éve könnyű volt megállapítani. Közben ugyanis alig változott a technika. Ma már azonban anakronizmus volna egy gyárat akár gondolatkísérletként is újra előállítani, hiszen egészen másként kellene felépíteni, felszerelni. Ugyanannak a gyárnak, telepnek az értéke is nagyságrendileg függ attól, hogy mennyi infrastruktúra kapcsolódik hozzá. Ha valaki ma vállalatot, gyárat akar venni, eszébe sem jut annak létesítési költségeiből kiindulni. Ezzel szemben csupa olyan tényezőt (a termékek korszerűségét, bevezettségét, reklámértékét, az elért kutatási eredményeket stb.) kell mérlegelnie, melyek a klasszikus értelemben nem állíthatók elő újra rövid időn belül.

Az sem megnyugtató megoldás, ha a vállalatot csupán a tőzsdei értékén értékelné a vevő. Igen gyakori, hogy ennek többszöröséért is érdemes megvenni. Máskor ennek csak tört részét érdemes adni érte. Ez azt jelenti, hogy *a vállalat piaci értéke más a pénzügyi és más a célbefektető számára*. Ez az eltérés különösen a leányvállalatok, a konkurens profilú vállalatok esetében jelentős.

Nehezen érthető, hogy a gyakorlati közgazdaságtan a tőkepiaci elemzések során miért nem tesz különbséget abban a tekintetben, hogy célbefektető akarja-e megvenni, vagy kisebbségi részvénytulajdonos, azaz pénzügyi befektető.

5.4.2. A gazdasági növekedés mérése

A klasszikus kapitalizmus és a fogyasztói társadalom között minőségi különbség a közgazdasági jelenségek regisztrálási módszereiben is változást igényelne. A változások azonban nagyon késnek. A késés egyik oka a statisztika, amely mindmáig betegesen mennyiségcentrikus maradt és ezért nem képes figyelembe venni a minőségi változásokat. A közgazdasági statisztika válságát jól bizonyítják a tények.

Amit a statisztika növekedésnek mutat, az sok esetben csökkenés, amit lemaradásnak minősít, az a haladás. Évtizedek óta a statisztikai adatok a harmadik világ gazdaságának a fejlettekénél gyorsabb fejlődését mutatják, a volt szocialista országok pedig állítólag még ezeknél is gyorsabban fejlődtek. Ezen számok publikálóit a tények egyáltalán nem zavarták. Nem zavarta és nem zavarja őket az, hogy a harmadik világ egy lakosra jutó nemzeti jövedelme a fejlettekhez viszonyítva harminc év alatt a harmadára csökkent, hogy a volt szocialista országok a gyorsnak kimutatott fejlődésük ellenére tragikusan elmaradtak.

A fogyasztói társadalmak között Svájc gazdasági növekedését mindig a lassúak között mutatták ki, az életszínvonalat illetően azonban a vezető szerepe ettől függetlenül megmaradt. A 70-es és 80-as években a szocialista országok között a mi gazdasági növekedésünket mutatta a leglassúbbnak a statisztika, mégis az életszínvonalunk a többihez viszonyítva ekkor javult jelentősen. Japán egy lakosra jutó nemzeti jövedelmét a statisztika ma már magasabbnak mutatja, mint az Egyesült Államokét, az életszínvonal azonban legalább 30 százalékkal alacsonyabb. A japán dolgozók bérszintjét a nemzetközi összehasonlításban a yen nemzetközi vásárlóereje alapján mutatják ki, ami jó 30-40 százalékkal magasabb mint a japán dolgozók fogyasztásában megjelenő vásárlóerő.

5.4.3. A pénzzel való mérés

A pénzzel való mérést könnyűvé tette a múltban az, hogy maga a pénz is áru volt, méghozzá viszonylag a legstabilabb értékű áru. Napjainkban eleve megbízhatatlan a pénzben való mérés. Különösen problémát okoz ez akkor, ha nagyobb időbeli intervallumokat vetünk össze. A modern pénz vásárlóereje időben viszonylag gyorsan és követhetetlen módon változik. Elég arra gondolni, hogy egy hosszabb idősor esetén az értékek között nagyságrendi különbség van még akkor is, ha úgynevezett változatlan vásárlóerejű pénzben mérnek. A „változatlan vásárlóerő” ugyanis nagyságrendileg függ attól, hogy a kiinduló időponttól előre vagy a végpontból vissza számolják a vásárlóerőt. A szovjet rendszer hetven éve alatt az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem az 1913-as árakon húszszorosára nőtt, az 1987-es árakon csak négyszeresére!

A természettudósok már használhatatlannak minősítenék az olyan mértékegységeket, amelyek mérési hibája csupán egy százada a pénzben való évtizedes távlatú mérésének. A közgazdasági gyakorlat azonban bátran dobálózik a teljesen megbízhatatlan számokkal. Összehasonlítja két sportoló életkeresetét olyankor is, ha az egyik harminc évvel előbb volt, mint a másik. Ugyanezt teszik, ha azt nézik, mennyi volt egy világhírű festmény eddigi legmagasabb ára.

Annak már politikai oka is van, hogy nyugdíjemelésnek hívják azt, ha például 35 százalékos infláció esetén 20 százalékkal nagyobb összeget folyósítanak.

5.4.4. A szellemi tőke mérése

A szellemi tőkét a közgazdaságtudományban és a gazdasági életben másodrangúként kezelik. Ha egy kormány bajban van, szinte mindig a szellemi tőke termelésében kezdi el a takarékoskodást, a fizikai tőke csábítgatása érdekében pedig fokozott erőket mozgósít. Az elméleti közgazdászoktól is erre irányuló tanácsokat kapnak.

Ha a tudást megfizetik, annak jövedelmét már nem tőkésítik, az csak jövedelem, ami mögött nem áll vagyont. Példával élve, bár az adott nagyságú profitot az érvényes átlagos hatékonysági rátával tőkésítik, de ha valamelyik szakembernek ugyanakkora összeget fizetnek szaktanácsadásaiért, általában fel sem merül, hogy e mögött akkora szellemi vagyont van, mint az előbbi profit mögötti tőke.

A szellemi vagyont tekintetében a közgazdászok többsége még addig sem jut el, hogy a tanuló munkaidő-ráfordításait is szerepeltesse a költségek között. Ez olyan, mintha a felépült gyár értékét a létesítési költségén vennék figyelembe, de a költségek között csak a vezetők bére szerepelne, a munkásoké nem. Ha valaki fiatalon az iskola helyett utat épít, akkor vagyont gyarapít, aminek nagyságát a munkájának bérköltsége és az arra vetített elvonások, sőt a vállalkozó jövedelme összegével azonosítják. Ez természetes. Ha azonban ugyanez a fiatal egyetemen tanul, akkor csak akkora szellemi tőkét termel, ami az oktatásával kapcsolatos költség, tehát nem veszik figyelembe sem az ő munkaidejére járó bért, sem annak járulékait, nem is szólva arról, hogy ebben a szolgáltatásban óriási tőke van lekötve és annak is képződhet jövedelme. A jó egyetem az összes költségénél lényegesen több szellemi tőkét termel. Mivel a jó iskolák jó szellemi tőkét, vagyis hiánycikket termelnek, a náluk lekötött vagyont utáni fajlagos jövedelemnek meg kellene haladnia az átlagos tőkéét.

Sajnos a szellemi tőke mérhetősége nem oldható meg, mert döntő többsége nem választható el a tulajdonostól. Erre azt mondja a közgazdász, hogy a tudást a munkaerőpiacon megveszik, árával tehát mérhető. Nem a munkaerőt veszi meg a munkaadó, hanem annak időleges használati jogát. Ha a munkaerőt szellemi tőkének fogjuk fel, márpedig korunkban elsősorban annak tekinthető, akkor annak piaci értéke az éves használatáért fizetett költségek tőkésítése alapján számítható ki.

A modern társadalomban a szellemi vagyont hatékonysága egyre inkább a motivációtól függ. Éppen a legértékesebb tudást nem lehet megvenni, nem lehet a tulajdonos rendelkezési jogát elsajátítani, mert az akkor hasznosul a legjobban, ha a tulajdonos szabadon rendelkezik felette. Minél kevésbé kvalifikált a tudás, annál könnyebben megoldható a megvásárlása, minél értékesebb, annál inkább megkívánja a függetlenséget.

A legnagyobb hibát a szellemi vagyont felmérésében azzal követik el, hogy csak azokat az ismereteket tekintik szellemi vagyonnak, amit szervezett oktatásban szereznek (illetve még az önképzést is, de csak annyival, amennyi költséggel jár).

A tudásmennyiség nagyobb hányada mindig önképzés volt, és még ma is az. A korábbi társadalmakat szellemi vagyont nélkülieknek kellene tekinteni, ha csak a szervezett oktatást vennék figyelembe. Ma már százszorta nagyobb a munkától időben és szervezetében teljesen elkülönülő oktatás jelentősége. A szellemi vagyont sajnos annak alapján mérjük, ahogyan azt az értelmiségi kaszt érdekének megfelelően tartja. Amikor egy ügyes autodidakta sokkal többet keres, mint egy diplomás, fel vannak háborodva, szidják azt a piacot, amelyik nem fizeti meg a tudást, azaz az ő diplomájukat. Ebben a felháborodásukban az sem zavarja őket, ha éppen a piaci társadalom építése van a zászlójukra írva. Azt ne mérje a piac, ami nem felel meg az ő érdekeiknek. A piac esetleg jó lehet arra, hogy a munkások bérét mérje, de a diplomások keresetének a mérését már nem szabad rá bízni.

A tudás értékét a vállalkozónál jövedelmével, a munkavállalónál pedig a megvételével járó költségek tőkésítésével lehet mérni. Könnyű azonban belátni, hogy ez a módszer is csak igen nagy hibahatárokkal alkalmazható.

5.4.5. A telekérték

A telekérték is egyre megbízhatatlanabb, ugyanakkor egyre fontosabb eleme a vagyonnak. Ma számos olyan vállalat van, amelynek a telekértéke sokkal nagyobb, mint a vállalat összes egyéb vagyona.

Ha azt vizsgáljuk, mitől függ a telekérték, akkor két tényezőt kell kiemelnünk, vagyis a gazdaság fejlettséget és a telkekkel való ellátottságot. Mindkettőtől exponenciálisan függ a telekérték. Az előbbivel azonos irányú, a másodikkal ellentétes irányú a függés. Ezzel magyarázható, hogy Japánban a vállalatok piaci értékének háromszor akkora hányadát jelenti a telekérték, mint az Egyesült Államokban.

Ezek a tények a legjobb bizonyítékai annak, hogy a *telekérték nem gazdagságot, hanem éppen a szegénységet méri*. Amíg a nagyobb vállalati érték a felszerelésekben, az épületekben azt fejezi ki, hogy a társadalom vagyona nagyobb, a telkek esetében a nagyobb érték éppen a nagyobb szegénységet jelenti. Ez megint azt példázza, hogy ami mikroszinten jó mérték és összeadható, az logikátlan és megengedhetetlen lehet makroszinten. Helyes az, ha a vállalkozás vagyonában a telek piaci árát is figyelembe veszik, de megengedhetetlen, hogy ezt összeadva a nemzeti vagyon részeként szerepeltessék. Ebből derül ki az, hogy japán vállalati vagyona azért nagyobb az Egyesült Államokénál, mert szegényebb a telkek tekintetében. Itt nemcsak almát adnak össze a körtével, hanem a negatív előjelet sem veszik figyelembe. A telekérték ugyanis nem a nagyobb gazdagság, hanem a nagyobb szegénység, a telekhiány mérőszáma.

5.4.6. A felhalmozás és a pótlás szétválasztása

Minél gyorsabb a technikai avulás, annál nehezebb határvonalat húzni a felhalmozás és a pótlás között. Ma már a gazdaságilag fejlett országokban sokkal nagyobb fejlesztési forrás az amortizáció, mint az adózott nyereség. A gyakorlatban tehát nem lehet határvonalat húzni az amortizáció és a felhalmozás között. Elméletileg az egyik jövedelem, a másik viszont költség-felhasználást jelent.

Ez nemcsak a makro-közgazdász számára jelent problémát, hanem a gyakorlatban is. Az előbbi számára bizonytalanná teszi a gazdasági növekedés mérését, a gyakorlatban pedig az alapvető különbség az adózás miatt jelentkezik. Az utóbbi a fontosabb, mert az első adózott nyereségből, a másodikat meg fizetik. Minél magasabb a vállalati, illetve a vállalkozói nyereségadó, annál nagyobb érdekeltség fűződik a nagy amortizációhoz. Számos országban a nyereség felét elviszi az adó, ami azt jelenti, hogy ugyanaz a fejlesztés még egyszer annyiba kerül, ha nyereségből kell finanszírozni, nem pedig amortizációból a költségek terhére.

Ha egy országban nagyobb a megengedett amortizáció, sokkal kisebb lesz a vállalatok adózott nyeresége, nagyobb a vagyongyarápodása és fordítva. Ez azért nehezíti meg az országok közötti összehasonlítást, mert nagy eltérések mutatkozhatnak a megengedett amortizációban.

Ez sem volt komoly probléma a klasszikus kapitalista gazdaságban, hiszen ott az erkölcsi kopás tört része volt a jelenleginek.

5.4.7. A szektorok erkölcsi leértékelődése

Már a klasszikus kapitalizmusban is súlyos mérési zavart okozott az a tény, hogy csak a tőkés szektor vagyonában beálló változást mérték. Ha a fejlődés új tulajdonost követelt meg, akkor a közgazdaságtudomány felhalmozásról beszélt, ha nem, akkor csak amortizációról. Jó példa erre az, ha ebből a szempontból szembeállítjuk az ipari forradalom korszakát a maival. Akkor az új technika úgy jelent meg, hogy a kisárutermelők tulajdonában lévő vagyon technikailag elavult, ezeket sokkal hatékonyabbakkal cserélte fel a tőkés tulajdonú gyáripár. Vagyis a technikai fejlődés azzal járt, hogy egyúttal megváltozott a kapacitások tulajdonosa is.

A tőkés termelési mód kialakulása során egyetlen elméleti közgazdásznak sem jutott eszébe, hogy makroszinten a tőkés gyárépítkezések felhalmozásával szembe kellene állítani a kisárutermelők vagyonvesztését, mint erkölcsi kopást, tehát költséget, ami nem a tőkések költsége, hanem a társadalomé. Ezt a következtetést Ricardo sem vonta le, pedig ő világosan felismerte, hogy a technika fejlődése vagyonvesztést hoz létre. Ezt a vagyonvesztést azonban csak a tőkések körében értelmezte, nem vette tudomásul, hogy a gyáripári technikai találmányok egy egész szektor vagyonát tették értéktelenné.

Az ipari forradalom során nem nőtt a nemzeti vagyon, mert a kisárutermelők vagyonvesztésével állt szemben a tőkések vagyongyarapodása.

Az ipari forradalommal szemben a jelenkor tudományos-technikai forradalma nem követelt ilyen drasztikus tulajdonváltást (helyesebben változtatást) a vállalkozások formájában, ezért az erkölcsi avulás vállalati szinten is jelentkezett. Ebből fakadóan a tudományos és technikai eredmények mint vállalati szintű vagyonvesztések jelentek meg, így bár az ipari forradalom okozta óriási erkölcsi kopást nem vették vagyonvesztésként figyelembe, a jelenkorit azonban már igen.

Bizonyos magyarázatra szorul, hogy amit a tudomány eredeti tőkefelhalmozásnak nevez, az nem is felhalmozás volt, hanem a technikai forradalom okozta vagyonvesztés pótlása. Ezt bizonyítja az a néprajzosok által bizonyított tény, hogy a kapitalizmust megelőző társadalmakban a nemzeti vagyon a nemzeti jövedelem 4-5-szöröse, és ez maradt a kapitalizmus után is. Az ipari forradalommal nem nőtt lényegesen, a nemzeti vagyonban megtestesült érték. Nem több lett, hanem más.

5.5. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM VÁLLALATA

A fogyasztói társadalomban a vállalati szféra egészen más követelmények mellett és egészen más környezetben működik, mint amiben a klasszikus kapitalizmus vállalatai működtek. Az alábbiakban megkísérlem felsorolni a legfontosabbnak tartott környezeti különbségeket.

5.5.1. A minőség iránti igény megnövekedése

Az elmúlt évtizedek során a termeléssel szemben támasztott minőségi igények kerültek előtérbe. Egyre inkább nem az a fontos, hogy ki tud olcsóbban termelni, hanem az, hogy ki tudja a vevők minőségi igényeit jobban kielégíteni. Ma hiába ajánl valaki másoknál olcsóbban gépkocsit, ha az nem felel meg a kor igényeinek. Ebben nemcsak a hatósági előírások, biztonsági és környezetvédelmi követelmények jelentenek adminisztratív korlátokat, hanem a lakosság egyre inkább nem az olcsóbbat, hanem a jobbat akarja.

Erre a változásra a jelenkor két legdinamikusabb iparága, a számítógépipar és a gyógyszeripar a pregnáns példa. Nem az a számítógép lesz keresett, amelyik olcsóbb, hanem amelyik korszerűbb. Nem azt a gyógyszert lehet nagy nyereséggel eladni, ami kevesebb kutatási és gyártási költséggel járt, hanem azt, ami jobban gyógyít. Ez a fordulat ma már szinte a gazdaság minden területén jellemző. Csak a szép, tetszetősen csomagolt almát lehet eladni, az ugyanolyan tápértékű de kevésbé mutatós, nem igényesen csomagolt áru fél áron is eladatlan marad.

Az összes fogyasztáson belül egyre nagyobb lesz az a hányad, amit minőségi igénynek nevezhetünk és ezeknek többségét csak úgy lehet biztosítani, ha sok a kis- és középvállalat. A lakosság lakásigénye (mondhatnánk ingatlanigénye, hiszen ebben szerepelnek nyaralók, hétvégi házak is) olyan épületek irányában tolódik el, amit már nem lehet nagyvállalati szervezetekkel hatékonyan felépíteni. A sokemeletes bérlakásokat, lakótelepeket viszonylag nagy építőipari szervezetek hozták létre. Ezzel szemben az egyéni elgondolások, tervek alapján megrendelt családi házakat, nyaralókat csak kisvállalatok építik.

A konfekcióiparban jó áron csak a kisebb szériás termékeket veszik meg. Nem a minél olcsóbb ruházat a keresett, hanem elsősorban a másokétól eltérő, olyan, ami egyéniséget fejez ki. A konfekciótermelésnek ezért egyre nagyobb hányada kerül ki kisebb vállalatoktól.

A gépkocsigyártásban ugyan megmaradtak a nagyvállalatok, de azok kénytelenek igen nagy választékot termelni. Ennek pedig az a következménye, hogy a bedolgozóktól és beszállítóktól egyre kisebb sorozatokat kérnek. Ha egy autógyárban naponta 5 ezer kocsi készül, akkor 500 felett is lehet a választék. Nemcsak típusban van legalább ötféle, de egy-egy típuson belül legalább háromféle motor, legalább tízféle szín létezik. Aztán jönnek a speciális felszereltségbeli eltérések, a speciális rádió és magnó, a telefon. Még a gumiabroncsban is van választási lehetőség. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha sok kis- és középvállalat szállítja a speciális alkatrészeket, készíti a kárpitozást stb.

5.5.2. Az eszközök gyors avulása

A termelő berendezések technikai avulása rendkívüli mértékben felgyorsult. Egyre több az olyan berendezés, szerkezet, amelyik 3-5 év alatt elavul, cserére szorul. A gyors erkölcsi avulás is a kisvállalkozások malmára hajtja a vizet. Ennek ugyanis az a következménye, hogy a műszerek, szerszámgépek, szerszámok állandóan változnak, azokból nemcsak rövid idő után kell korszerűbb, hanem azokat szinte minden feladatra másként kell beállítani.

Tipikus példa erre a szerszámgépipar. A jelenszázd közepéig szinte mindenütt univerzális szerszámgépeket használtak, ma szinte sehol. Amíg az univerzális szerszámgépek előállításában csak a nagy világcégek voltak versenyképesek, a szerszámgépipar egyre kevesebb vállalatban koncentrálódott. Ma szinte minden egyes célra, minden felhasználónak más célgépre van szüksége, amit csak a nagyon rugalmas kis cégek képesek kielégíteni. Azt mondhatnánk, hogy a konfekcióról a szerszámgépgyártásban is áttértek a mértékutáni szabóságra. Ha következetesek akarnánk lenni, akkor a célgép-gyártást nem iparnak, hanem szolgáltatásnak kellene nevezni, hiszen előbb van az adásvétel, a megrendelő megadja az összes paramétert, amelyet a szállítónak be kell tartania.

5.5.3. A nagyvállalat nagy rezsije

A jelenkori nagyvállalatok óriási rezsivel dolgoznak. Egyrészt bonyolult feladat az irányításuk, a saját működésük adatigénye, másrészt az állam felé egyre több pénzügyi és adminisztratív kötelezettségnek kell eleget tenniük. A nagy rezsiköltség pedig azzal jár, hogy a jövedel-

mezőség egyre jobban függ a kihasználtságtól. A termékegységre jutó költség alapvetően függ attól, hogyan vannak a kapacitások kihasználva, mivel a rezsiköltségek elég merevek a termelés volumenéhez viszonyítva.

A nagy állami elvonásból pedig az fakad, hogy a termelés csökkenése esetében csökken az állami adóbevétel, és nő az állami kiadás és a munkanélküli segélyek összege. Ezért volt igaza Keynesnek, amikor a kapacitáskihasználások megváltozott jelentőségét hangsúlyozta. Azóta ez a költségvetés súlyának növekedése miatt még nagyobb lett.

Az irányítás költsége is másodrendű a hatékonyságra gyakorolt hatásához viszonyítva. Korunkban a vállalatok hatékonysága mindenekelőtt a vezetés minőségétől függ. Nem megfelelő vezetés mellett a legkorszerűbben felszerelt vállalat is gyorsan tönkremegy.

5.5.4. A vezetési színvonal megnövekedett jelentősége

Mivel a vállalatok eredménye egyre jobban a vezetés színvonalától függ, a jó vezetőkért valószínűségi hajtóvadászat folyik. A menedzserek fizetése az átlagos munkáskeresőhöz képest egyre nő. Ezt ugyan a progresszív jövedelemadóval némileg mérsékelik, mégis korunkban jellemző, hogy a minőségileg kiváló jövedelme viszonylagosan is gyorsan nő, a leggyengébbek pedig egyre nehezebben jutnak akár csak minimális jövedelmet biztosító munkaalkalomhoz is, róluk egyre inkább a társadalomnak kell a költségvetés terhére gondoskodnia.

A munkamorál és az iskolarendszer fejlettsége sokszorta jobban vonzza a tőkét, mint az olcsóbb munkaerő vagy a kormányzatok adókedvezménye.

A munkaerővel szemben a korábbi többszörösére emelkedett minőségi igény ugyancsak a kisebb vállalatok javát szolgálja. Minél kvalifikáltabb a munkaerő, annál jobban igényli az önállóságot, annál nehezebben fér bele a modern nagyvállalatok bürokratikus szervezetébe, merev hierarchiájába, annál fontosabb számára a motiváció, a közvetlen sikerélmény.

Sok esetben elsősorban azért hoznak létre a nagyvállalatok minél több önálló részleget, leányvállalatot, hogy azokban a korábbi középvezetők önállónak érezhessék magukat. Ha egy nagyvállalat kiemelkedő kutatóra, mérnökre talál, még a kívánságának megfelelő szervezetet is létre hozza, csak hogy megnyerje őt. Az ilyen emberek pedig kisebb feladatot is elvállalnak, hogy az önállóságuk nagyobb legyen.

5.5.5. A munkajövedelem mint felhalmozási forrás

A személyi jövedelmek és a nyugdíjalapokba történő befizetések ma a fogyasztói társadalmakban 3-5-ször nagyobb fejlesztési forrást jelentenek, mint az adózott vállalati nyereségek. Ehhez még azt is hozzá kell számolni, hogy a vállalati nyereségek nagyobb fele osztalékként kerül kiosztásra. Tehát ma már másodrangú szerepe van a vállalatnál maradó nyereségnek, mint felhalmozási forrásnak. Ez pedig azt eredményezi, hogy nem a nagyobb tőke teremti magának nagyobb forrást, hanem a hatékonyabb, még akkor is, ha egyelőre kicsi a saját nyeresége. Ma nem a nagy halak eszik meg a kicsiket, hanem az ügyesek, és általában a kisebbek az ügyesebbek.

Az a tény, hogy a fejlesztési források egyre inkább a lakossági megtakarításokból keletkeznek, részben a kis- és középvállalkozások ellen hatnak. A nagy intézményi tulajdonosok ugyanis a dollármilliárdjaikkal nem szívesen mennek kisebb vállalkozásokba. Szinte kizárólagosan csak a nagy tőzsdéken jegyzett vállalatok részvényeibe és állami értékpapírjaiba fektetnek be.

Van azonban a lakossági megtakarításnak egy másik területe is, méghozzá az, amelyik a legdinamikusabban növekszik. Ez a kiugróan magas munkajövedelmekből keletkező megtakarítás. Ez a megtakarítás már sokkal inkább a kisebb vállalkozásokba áramlik. A jól kereső menedzser sok esetben az összegyűjtött jövedelméből középvállalkozást hoz létre. A jól kereső szakmunkások jelentős hányada kisvállalkozóvá válik, amikor már ehhez elegendő pénze van.

Abból a tényből, hogy a fogyasztói társadalomban a munkajövedelmek jelentik a fő felhalmozási forrást, az következik, hogy a válságkezelés során végrehajtott bércsökkentések, munkanélküliség-növelés kezdetben nem annyira az életszínvonalat, mint a társadalom felhalmozási forrását érinti. A jövedelmek csökkenése esetén ugyanis az érintettek jobban ragaszkodnak a megszokott életvitelhez, mint a megtakarítás fenntartásához. A fogyasztói társadalmak közgazdászai, mindenekelőtt a kormányok gazdasági szakemberei azonban úgy szoktak cselekedni, mint ahogyan indokolt volt a kapitalizmusban, igyekeznek visszafogni a keresletet, amit szinte csak a termelés csökkentésével lehet elérni. A fogyasztói társadalomban a bérek színvonalának a csökkentése gyakorlatilag csak a munkaidő- illetve a létszámcsökkenéssel, azaz termeléskorlátozással érhető el. Ez azonban nem mérsékli az inflációt, a gazdasági feszültséget, hanem még jobban megnöveli.

5.5.6. A megnövekedett kooperációs igény

A modern nagyvállalat kooperációs igénye sokszorosa a száz évvel korábbinak. Ezt a tendenciát azzal lehet mérni, hogyan alakult a nagyvállalatok nettó termelési értéke az árbevételükhöz viszonyítva. Amíg a századforduló idején a nettó termelési érték a legtöbb nagyvállalat esetében meghaladta az 50 százalékot (sok esetben elérte a 80-at is), ma a 20-25 százalékos arány is ritka. Egy modern autógyár több tízezer alvállalkozóval dolgozik. Még a hadiipar is a beszállítók tízezeivel kénytelen kooperálni. A szovjet hadiipar is elsősorban azért vált versenyképtelenné, mert az elmaradt gazdasági környezetben a mások előtt mindent megkapó haditermelés sem működhetett az igényeknek megfelelően.

Éppen a megnövekedett kooperációból fakad aztán az, hogy a vállalati szintű hatékonyságot már nem elsősorban a vállalaton belüli feltételek, hanem sokkal inkább a környezet fejlettsége határozza meg. Minél fejlettebb technikát, minél bonyolultabb kooperációt alkalmaz egy vállalat, annál fontosabb lesz hatékonysága szempontjából a környezet fejlettsége. Ebből fakad aztán az, hogy a jelenkorban a tőke nem elsősorban oda megy, ahol jobbak a belső működési költségei, ahol alacsonyabbak a bérek, kisebbek az adók, hanem oda, ahol kedvezőbbek a kooperációs feltételei.

5.5.7. A munkaerő motivációjának jelentősége

Napjainkban éppen a legdrágább munkaerővel kell a fejlett tőkés országoknak versenyképeseknek maradniuk. Ez csak akkor lehetséges, ha a munkaerő jól motivált, ha jó a munkahelyi közérzete, ha az ideje jól van kihasználva. Ezeket a célokat azonban szinte lehetetlen elérni ott, ahol a szakszervezet szabályozza a munkaidőt és a munkaköri köteleességeket. A nagyvállalatok ezért olyan aktívak abban, hogy egy sor kényes belső munkát az általuk szervezett kis- és középvállalatokra bízzanak.

Könnyebb a karbantartási és javítási munkákat úgy elvégeztetni, hogy az azzal foglalkozó dolgozókból kisvállalkozást szerveznek, amellyel szerződést kötnek. Ezek akkor és annyit dolgoznak, amennyire és amikor arra szükség van. A vállalatnak olcsóbb lesz, az érintett

dolgozóknak pedig (akik már nem szakszervezeti tagok, hanem önálló vállalkozók) magasabb lesz a keresete, több lesz a szabad ideje.

Lényegében ez mondható el egy nagyvállalat jogi osztályáról is. Az ott dolgozók ideje sokkal jobban lesz kihasználva, ha önállósulnak. A nagyvállalat is sokkal jobban jár, ha a szükséges esetben a legmegfelelőbb ügyvédi irodát kéri fel. Gyakran csupán a helyiségek felszabadítása több bevételt jelent, mint amennyibe a jogi szolgáltatások kerülnek.

Ma már az is világos, hogy a vállalatok személyzeti munkájának nagyobb részét is külső vállalkozásokra kell bízni. Csak az ilyen vállalkozó ítélete lehet személyzeti kérdésekben elfogulatlan.

Ne feledjük, hogy a modern gazdaságban a kis- és középvállalkozások jelentős hányadát nem a lakossági, hanem nagyvállalati érdekből hozzák létre. Nincs hatékony nagyvállalat ott, ahol az nem számíthat az erős kis- és középvállalati szektorra.

5.5.8. Az adó mint jelentős költségtényező

A klasszikus kapitalizmusban a vállalkozás költségei között nagyon másodlagos volt az adó. Az adót nagyrészt a fogyasztók fizették. A költségvetés fő bevételeit egyrészt a pótolhatatlan cikkek azon részének forgalmi adója, vámja jelentette, amelyek felett az állam monopóliuma érvényesülhetett (só, petróleum, gyufa stb.), másrészt a hasonló kategóriába tartozó élvezeti cikkek (alkohol, dohány, fogadás stb.) adói.

Amikor a vállalatok megnövekedett adóterheiről beszélünk, természetesen adónak tekintjük a társadalombiztosítási járulékokat is. Így a fogyasztói társadalmakban a nettó termelési költségeken belül már nagyobb az adó, mint a munkabér. Az adóval való takarékoság ennek következtében az egyik fő jövedelemfokozó törekvéssé vált. A vállalkozó az esetek többségében arra összpontosít, hogyan tudja csökkenteni az adóját.

De nemcsak a vállalkozókat motiválja az adórendszer. A fogyasztó abban van egyre jobban érdekelve, hogy bizonyos munkákat saját maga vagy ismerősei végezzenek el, mert ez nem adóköteles. A kisvállalkozó előnyben részesíti az olyan tevékenységet, ami lehetővé teszi az adókötelezettség alóli kibújás bizonyos mértékét. A nagyvállalat azért ad ki egyre több munkát kisvállalkozóknak, mert azok kedvezőbb helyzetben vannak az adózás tekintetében.

5.5.9. Az infrastruktúra szerepe az otthoni munkában

A fejlett infrastruktúra is kedvez a kisvállalkozásoknak. Ahol jól kiépített az úthálózat, a telefon, a fax, a számítógépes összeköttetés, ott egyre több feladat végezhető el a nagyvállalat telephelyétől távol. Korunkban a szellemi munka nagy része már otthon, az irodává átalakított lakószobában is elvégezhető. Az adótanácsadó, a vállalati jogtanácsos éppen úgy dolgozhat otthoni irodában, mint az ügyvéd. Márpedig az irodahelység egy sor esetben ma már olyan drága, hogy annak megtakarítása jelentős tényező.

A fejlett infrastruktúra által lehetővé tett otthoni munka legnagyobb előnye azonban a rugalmas időkihasználás. Amíg a nagyszervezetek irodaiban, munkahelyein szükségszerűen csak kötött munkaidőben lehet csak dolgozni, a lakásban lévő iroda lehetővé teszi a nagyon rugalmas időkihasználást. Ez pedig éppen a minőségi munkaerő esetében óriási előny, mert ők az idővel való szabad gazdálkodást különösen sokra értékelik.

Itt csak utalok arra, hogy az életszínvonal emelkedése következtében egyre fontosabbnak tartják a szülők a gyerekekkel való foglalkozást, amire szintén az otthon, a kótetlen munka-
időben végzett munka a legjobb megoldás.

5.5.10. Telepítéspolitikai szempontok

Az egyetlen nagyvállalati telephely előnye közé tartozott korábban a szállítási költségekkel való takarékoskodás. Minél olcsóbb és gyorsabb a szállítás, annál inkább lehet a termelést területileg szétszórtan is megoldani. Ez tette lehetővé, hogy a korábbihoz képest megfordult az alkalmazottak lakóhelye és munkahelye közötti viszony. Korábban a telephelyhez, a munkahelyhez kellett a dolgozók lakóhelyének igazodnia, korunkban egyre inkább megfordult ez a sorrend is. A vállalkozónak érdemes a dolgozók lakóhelyéhez közelednie.

Amíg az áruk, az anyagok szállítása költséges és időigényes volt, a dolgozók pedig bérelt lakásokban laktak, természetes volt, hogy a munkahelyek telepítésénél alapvetően a termelési érdek döntött, a dolgozóknak kellett ehhez lakásváltoztatással vagy időrabló utazással igazodniuk. Ez az alkalmazkodási sorrend a dolgozóknak, különösen a proletároknak a munkaadóval szembeni kiszolgáltatott helyzetéből is fakadt. Napjainkban a dolgozók egyre nagyobb hányada lakik igényes családi házban, azt nehezen adja fel. Ugyanakkor megnőtt a szabadidő iránti igény is, tehát nem szívesen tölt hosszú időt az utazással. Különösen vonatkozik ez az átlagosnál jobban képzett munkaerőre.

Annak is nagy jelentősége van, hogy fő áruszállító korábban a vasút volt, jelenleg pedig a közút. A vasút csak akkor jelent hatékony szállítási megoldást, ha iparvágánytól iparvágányig szállíthat. Ez eleve megkövetelte a koncentrált telephelyeket. Ezzel szemben a közút lehetővé teszi a lakástól való szállítást is, vagyis a sokkal tagoltabb, decentralizáltabb gazdasági kapcsolatokat.

5.5.11. Az egy-, két-, három- és négypiacos vállalat

A piacra termelő gazdaságban négy különböző vállalati típust különböztetnek meg attól függően, hányféle piaccal áll szerves kapcsolatban. A négy piac a következő:

- 1/ termékek és szolgáltatások piaca (árupiac),
- 2/ munkaerőpiac,
- 3/ tőkepiac,
- 4/ menedzserek piaca.

Ebben a tipizálásban nem szerepelnek azok a gazdasági egységek, amelyek alapvetően saját szükségleteket elégítenek ki, mint például a sajátéros házépítkezések, a házkörűli barkácsolások, a háztáji gazdaság és általában a szabadidős szektor.

Az *egypiacos vállalat* alatt azt kell érteni, hogy a vállalkozás a tulajdonos és családja munkakeréjére épül, csak az árupiacal van kapcsolatban. A piacon szerzi be a szükséges termelőeszközöket, anyagokat, szolgáltatásokat és a piacon értékesít, akár már a termelést megelőzően vagy azt követően. Ezt a *modern kisvállalkozást nem szabad kisárutermelő vállalkozásnak tekinteni*, amely technikailag elmaradott, a piaccal jóformán csak eladói kapcsolata van. Világosan láthatjuk a különbséget, ha a kisárutermelő parasztgazdaságot a farmergazdasággal, vagyis a kisárutermelőt az egypiacos mezőgazdasági vállalattal állítjuk szembe.

Ez az egypiacos vállalati forma új jelenség. A fogyasztói társadalmakban vált jelentőssé, és dinamikusan teret hódít. Uralkodóvá vált a modern mezőgazdaságban. Nemcsak a modern ipari kisvállalkozások tartoznak ide, de számos értelmiségi szolgáltatás is. Ilyen egypiacos kisvállalkozó például az ügyvéd, a magánorvos vagy az adótanácsadó is.

A *kétpiacos vállalat* az előbbi árupiaci kapcsolat mellett a munkaerőpiacra is épül, vagyis a tulajdonos döntően idegen munkaerővel termel, maga elsősorban irányít, vezet. Ez a *tipikus magántőkéss vállalat*, amely a klasszikus kapitalizmusban uralta a gazdaságot. Az ebbe lehetővé, hogy a vállalkozás vezetése még nem igényelt nagy szakértői gárdát, sem adminisztratív, sem műszaki tekintetben.

Ez a kétpiacos vállalati forma ugyan nagyon sokat veszített súlyából, de nem halt el teljesen. Számos területen, például a külkereskedelemben még a legerősebb forma.

A *hárompiacos vállalat* a modern tőkés magánvállalkozás, ahol a tulajdonos már nem maga vezet, a vezetést szakmailag megfelelő menedzserekre bízta, tehát az áru- és a munkaerőpiac mellett a menedzseri piacra is épül. Ennek *tipikus példája a többségi tulajdonú modern részvénytársaság*, amelyben a többségi tulajdonos részvényeit nem forgatja a tőzsdén, a közgyűlésen érvényesíti az akaratát, vagyis megvalósítja a klasszikus tulajdonosi funkciókat, csak a vállalat operatív vezetéséről mondott le.

A klasszikus tulajdonosi funkciókon a vezetők kiválasztását, dotálását, a vállalati stratégia kialakítását és a források (amortizáció plusz nyereség) feletti rendelkezést értjük.

A hárompiacos vállalat ma már elsősorban a másodlagos vállalati tulajdonlás szintjén jelentkezik. Vannak ugyan hárompiacos magánvállalkozások is, de ezek száma kicsi és egyre fogy. Ezzel szemben terjed az olyan hárompiacos vállalat, amely a négypiacos vállalatok leányvállalata, amelyben legalábbis az a többségi tulajdonos.

A *négypiacos vállalat* az *igazi részvénytársaság*, amely az előbbi három piacon kívül a tőkepiacon is intenzíven részt vesz. Ez azt jelenti, hogy nincs többségi tulajdonosa, a részvényeit olyanok vásárolják, akik maguk nem kívánnak beleszólni a vezetésbe. Azt az értékpapírt, részvényt veszik az értékpapírtőzsdén, amelyik tetszik nekik, ami nem tetszik, azt eladják.

Ez a négypiacos vállalat a fogyasztói társadalmak nagyvállalati szektorában az uralkodó forma. A 10 000 főnél többet foglalkoztató vállalatok 90 százaléka négypiacos vállalat. A tulajdonos pedig elsősorban nem természetes személy, hanem *intézmény*, amelyik általában befektetőnek érzi magát, *a klasszikus tulajdonosi funkciókat nem is gyakorolja*. Az esetek többségében még a befektetési tevékenységét, vagyis a részvényei forgatását is pénzintézetekre bízta.

5.6. A PIACI REALIZÁLÁS MEGELŐZI A TERMELÉST

A hétköznapi szóhasználat ebben az esetben jobban tapint rá a lényegre, mint az elmélet. A fogyasztói társadalom építését a köznyelv piaci társadalom építésének hívja. Ez azt fejezi ki, hogy amíg a klasszikus kapitalizmus termelési társadalom volt, addig a fogyasztói piaci. A kapitalizmust az jellemezte, hogy a termelés megelőzte a piaci realizálást. A tőkés igyekezett minél olcsóbban termelni és aztán ezzel az olcsó termékkel ment a piacra. Ebből a sorrendből fakadtak a túltermelési válságok, amelyeknek természetesen mélyebben fekvő okai is voltak.

A piaci realizálást megelőző termelést nem alaptalanul tekintette Marx a kapitalista társadalom alapvető ellentmondásának. A marxizmus ezt az ellentmondást azzal akarta feloldani, hogy bevezette a tervgazdálkodást, a termelés hatósági irányítását. Ezzel formailag ugyan a termelés elsődlegessége megszűnt, de ki lett kapcsolva a piac. Minél bonyolultabb a társadalmi

munkamegosztás, minél magasabb az életszínvonal, a társadalom igényeit annál kevésbé lehet megoldani a piac jelzései nélkül. A marxizmus akkor számolta fel a piacot, amikor az a korábbinál is fontosabb és nélkülözhetetlenebb szerepet kapott.

A kapitalizmus ellentmondása csak akkor küszöbölhető ki, ha a társadalom gazdasága és civilizációja erre megérett, de akkor sem úgy, hogy a piac szerepét átveszi a politikai hatalom, hanem úgy, hogy megnövekedett szerepét engedi érvényesülni azzal a különbséggel, hogy a piaci jelzések nem követik, hanem megelőzik a termelést.

Márpedig a termelést megelőző piac jelenti a szolgáltatást. Ezért van igazuk azoknak is, akik a fogyasztói társadalmat a szolgáltatások társadalmának nevezik.

A klasszikus kapitalizmusban a termelő még viszonylag elegendő biztonsággal tudhatta, hogy - ha nincs kereskedelmi válság - az olcsón megtermelt javakat el is lehet adni, addig a modern társadalomban ez egyre bizonytalanabbá válik. A kapitalista gazdaság alig ismert olyan terméket, amelyet nem lehetett volna eladni, ha olcsóbb volt a konkurensénél. Elég volt tehát a termelőnek azzal törődni, hogy a termelése legyen minél olcsóbb. Ezt egyrészt a beruházások növelésével, másrészt a bérek csökkentésével igyekezett elérni. A klasszikus kapitalizmusban tehát árverseny volt, ami önköltségsökkentési versenyt jelentett. A fogyasztói társadalomban azonban már szinte semmit nem lehet eladni, csak azért mert olcsó. Ha valami tetszik a vevőnek, akkor azt viszonylag drágán is hajlandó megvenni, ami pedig nem tetszik, olcsón sem veszi meg. A piaci orientáció megváltozását a mindennapi piacon is érzékelhetjük. *Ezelőtt ötven évvel a fogyasztók az árakat nézték, ma elsősorban a minőséget, a divatosságot.*

Korábban a fogyasztó a számára létfontosságú használati értéket akarta minél olcsóbban megvenni. Ha cipőt vett, azt nézte, hogyan tudja lábbelijét a legolcsóbban megszerezni. A tömegek, a szegények még azt sem mérlegelték, hogy meddig tart, mert olyan kevés volt az erre fordítható pénzük. Ma a cipőt elsősorban a divatossága, a tetszetőssége szerint vásárolják. Most is másodlagos a tartósság, pedig volna pénz a tartósabb megvásárlására is. Számomra a legtipikusabb a zöldségpiac. Gyermekkoromban azt vettük, ami olcsóbb, ma azt vesszük, ami szebb. Akkor az első osztályú alma alig került többbe, mint a középminőségű, mégis alig vették, ma többször nagyobb áron is inkább a szebbet veszik meg.

A vásárlási értékítélet változása hozta magával azt, hogy a termelő elbizonytalanodott. Abból, hogy valamit olcsón tud előállítani, még nem biztos, hogy el is lehet adni. Ez ellen a bizonytalanság ellen alakult ki a termelők védekezése azzal, hogy igyekeznek megrendelésre termelni. Mivel csak azt lehet biztosan eladni, amire már megrendelés van, ezért azt igyekeznek termelni.

Jól példázza ezt egy modern személygépkocsi-gyár gyakorlata. Ebben napról napra annak megfelelően változik a termelés összetétele, ahogyan alakul a kereskedelemben a készlet típus- és színösszetétele. Ennek megfelelően programozzák naponta a szalagról lekerülő gyártmány-összetételt. Ez azonban csak azért lehetséges, mert a beszállítók napról napra azt gyártják le, amit előző nap tőlük az autógyár megrendelt. Márpedig a szalagról lekerülő gépkocsikban megtestesült munka nagy többsége a beszállítók munkája. Az autó tehát alapjában véve úgy készül, hogy mindenki rendelésre dolgozik. Amíg a klasszikus kapitalizmusban ez volt a ritka kivétel, a fogyasztói társadalmakban ez válik egyre inkább jellemzővé.

A jelenkori fejlett társadalmakat az jellemzi, hogy a fogyasztási igények gyorsan változnak, hirtelen új, eddig ismeretlen igények merülnek fel, és ugyanolyan gyorsan eddigi igények szorulnak vissza.

Minél fejlettebb egy társadalom, annál gyorsabban változnak a fogyasztási igényei, annál nagyobb szerepet játszik a divat, az előre fel nem mérhető új információ. Elég egy orvosi vizsgálat, amely kimutatja, hogy valamely táplálék egészségtelen, a kereslet azonnal erősen visszaesik. Pedig az élelmiszerek jelentik a legkonzervatívabb lakossági igényt. Az öltözködésben akár egy sikeres film hatására nagyot változhat a divatigény. A gyógyszerek esetében lavinaszerű változások szinte általánosak. Az élet szinte folyamatosan szállítja az igények hirtelen módosulását. Egy repülőgéprablás után a légitársaságok forgalma lecsökken, a tervezett nyereségük veszteséggé változik.

A fogyasztási cikkek esetében ugyan a fogyasztót nem lehet megkérdezni, de meg lehet kérdezni az érintett kereskedelmi hálózatot. Például a könyvkiadó vállalat nem kérdezheti meg a leendő vásárlókat, hány példány kiadására lesz szükség, de megkérdezheti az elosztókat. De a technika is segít. Egyelőre kis példánnyal indul, hiszen az utánnyomás ma már sokkal egyszerűbb, mint korábban volt. Nem kisedett ólombetűkben kell megőrizni a szedést, ami nagy költségű (tehát nagy forgóeszköz-igénnyel jár), hanem megőrzi azt egy olcsó lemezen. De akármelyik fogyasztási igényt vizsgáljuk meg ebből a szempontból, kiderül, hogy megjavultak a rendeléshez igazodó termelés feltételei.

5.7. A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM NEM PIACI SZEKTORA

A fogyasztói társadalmat azért sem tekintik minőségileg más társadalomnak, mint a klasszikus kapitalizmust, mert mindkettő piaci társadalom. A valóságban e tekintetben is nagy a különbség. Amíg a klasszikus kapitalizmusban szinte minden áru volt, illetve azt lehetett várni, hogy minden áruvá fog válni, a fogyasztói társadalomban a nem piaci szektorok jelentik a gazdaság felét, harmadát. Ez mennyiségi szempontból leginkább azzal mérhető, hogy mekkora a költségvetés súlya.

Ennél is nagyobb a nem piaci szektorok jelentősége, ha arra gondolunk, hogy a modern gazdaság legfontosabb gazdasági feltételét, a szellemi tőkét nem a piaci szektorban hozzák létre és tartják karban.

A fogyasztói társadalmat ugyan még mindig piaci társadalomnak lehet tekinteni, de látni kell ebben az esetben azt is, hogy nemcsak piaci és működésképtelen volna, ha azt is piacósítanánk, ami nem lehet hatékonyan az.

5.7.1. Nem mindenütt a piac az úr

Az egyre növekvő súlyú társadalmi újraelosztás eleve megkérdőjelezi a klasszikus közgazdaságtudomány azon feltételezését, hogy a termékek és szolgáltatások a piacon cserélődnek ki, ahol mennyiségüket a kereslet és a kínálat egyensúlya szabályozza be. *Minél fejlettebb egy társadalom, annál több az olyan szolgáltatás, ahol a piac szerepe legfeljebb közvetett.* A közoktatást, az egészségügyet, egy sor infrastruktúra működtetését sehol nem lehet kizárólag a piacra bízni. Különösen igaz ez az oktatás és az egészségügy alapellátására.

Az oktatás és az egészségügy olyan fogyasztási szféra, amelyben a piacon nem jelentkezik kezdetben a társadalmi érdeknek megfelelő nagyságú kereslet, azért ingyen, vagy nagyon költsége alatti áron kell adni, ha a társadalom érdekének megfelelő ellátást e két területen biztosítani akarjuk. Ez annál inkább így van, minél hátrábbról indul egy társadalom. Ez a magyarázata annak, hogy az állam szerepét az indokolthoz képest túlzásba vivő, úgynevezett szocialista államokban a gazdaság szintjénél jobb az oktatás és az egészségügy. E tekintetben a klasszikus példának Kuba tekinthető. Még a latin-amerikai országokhoz képest is botrányosak

a gazdasági eredmények, a lakosság áruellátottsága, de az oktatásban és az egészségügyben jobban állnak, mint a térség lényegesen gazdagabb országai. E téren a volt Szovjetunió eredményei is jobbak voltak, mint az életszínvonal egésze.

Itt is egy érdekes minőségi különbséggel találkozunk. Amíg a klasszikus kapitalizmusban szinte minden társadalmi szükséglet kielégítését a piacra lehetett bízni, a fogyasztói társadalomra való áttérés csak úgy volt megoldható, ha a piacot az állam jelentősen korrigálja. A 19. században beváló liberális piacgazdaság nem lett volna alkalmas a fogyasztói társadalomra való áttérésre. Hangsúlyozni kell az áttérést, mert vágányra került fogyasztói társadalomban már rohamosan nő a lakosság fizetőképese igénye mind az oktatási, mind az egészségügyi szolgáltatásokkal szemben. Amikor pedig ez az igény eléri a társadalmilag indokolt mértéket a piacon, akkor sürgősen fel kell adni az ingyenes vagy agyondotált ellátást.

A piac a szükségletek kielégítésének leghatékonyabb módja mind a termelés, illetve a szolgáltatás előállítása szempontjából, mind a fogyasztási struktúra alakítása szempontjából. Tehát nem szabad ingyen vagy dotáltan biztosítani semmit, amit a lakosság hajlandó megfizetni (a társadalom érdekének megfelelő mennyiségben és szinten). De nem szabad a piacra bízni azt, amiből a lakosság nem támaszt a piacon fizetőképese keresletet a társadalom érdekének megfelelő mértékben.

A liberális piac hívei állandóan hangsúlyozzák, hogy milyen pocsékolást eredményez, ha valamit a piac kikapcsolásával oldanak meg, de arról nem beszélnek, milyen óriási károk származnának abból, ha a szülők nem küldenék gyermekeiket iskolába, nem vállalnák a tehetségesek magas fokú képzését, vagy ha betegen sem mennének orvoshoz, kórházba, mert az nagyon drága.

A modern társadalomban például a legnagyobb nemzeti vagyongyarapodás a szellemi tőkében állt elő, és ennek köszönhetőek elsősorban a viharos gazdasági eredmények. Ebből sokszorta több haszon származott, mint abból a kétségtelen tényből, hogy az ingyenes oktatás költségei lavinaszerűen nőnek, hogy sok tehetségtelen fiatal lopja az idejét az egyetemeken. Az egészségügyi szolgáltatások elterjesztése (ami csak ingyenesen történhetett ebben a mértékben) jobban csökkentette a munkaerő újratermelési költségét, mint a fogyasztási javak előállításának és elosztásának a termelékenységének növekedése.

A fogyasztói társadalom ugyan a javak előállításában is sokszorta nagyobb eredményeket ért el, mint bármely korábbi társadalom, de *a legnagyobb eredményei mégsem a piaci árutermelésből, hanem az állami ellátás biztosításából fakadtak*. Ha a gyermekek közül csak azok járhattak volna iskolába, kiknek a szülei ezt meg akarták és meg is tudták volna fizetni, ha csak azok mentek volna az orvoshoz, a kórházakba, akik vállalták volna ennek költségeit, akkor hiába jött volna létre be a piaci szektorok minden technikai csodája, azok megfelelő szellemi tőke hiányában működésképtelenek maradtak volna.

Az elmondottakból nem az következik, hogy nem kell az egészségügyet és az oktatást fokozatosan piacosítani, hanem az, hogy ezt csak a fizetőképese igények jelentkezésének mértékében szabad megtenni. Egyelőre azonban a nemzeti jövedelemhez, illetve a teljes fogyasztáshoz viszonyítva is nőnek az oktatási és egészségügyi költségek és ezzel nem tart lépést a lakosság fizetőképese igényének növekedése, ezért a piac visszaszorulása általános jelenség. A lakásszférában is nagyon korlátozott a piaci szerep. Az ugyan tény, hogy van (és kell is, hogy legyen) lakáspiac, de a családi ház nem olyan piaci áru, mint a fehérnemű vagy a gépkocsi. Itt a tulajdonhoz való kötődés sokkal erősebb, tehát csak erős okok esetében adja el valaki a családi házát és költözik más vidékre.

A termelőerők adott fokán tehát a jóformán teljesen piaci klasszikus kapitalizmusnak át kellett alakulnia olyan társadalommá, amelyben a még nem igényelt társadalmi szükségleteket az állam ingyen vagy nagyon olcsón biztosítja a tömegek számára. Ebből azonban nem következik két dolog.

A kommunisták abban az utópista hitben éltek, hogy „ki lehet kapcsolni a piac szerepét az egész gazdaságból”. *Azonban ezek a szektorok is csak akkor lehetnek megfelelően hatékonyak, ha piaci környezetben működnek.* Az ilyen költségvetési szektorokban mindig rossz és romló a hatékonyság, annál inkább minél kevésbé élnek piaci környezetben.

Másik jelszó volt, hogy „mindig szükséges marad ezen szolgáltatások ingyenessége”. A jelenkori fejlett társadalmakban egyre inkább eljutnak odáig, hogy a lakosság részéről megfelelő kereslet jelentkezik az egészségügy és az oktatás iránt. Tehát *ezekbe a szektorokba is fokozatosan be kell vonni a piacot is.* Sőt teljesen kizárni soha nem is volt indokolt.

Harmadik nézet az, hogy „az oktatás és az egészségügy az elmaradott társadalmakban csak diktatórikus módszerek mellett oldható meg magas szinten”. Nem igaz az, hogy a társadalmak a gazdasági fejlettség minden szintjén kötelesek a legmagasabb egészségügyi és oktatási ellátást biztosítani. Itt ismét utalok arra, hogy ezt különösen Kuba, de a szocialista országok túlzásba vitték. Csak a politikai demokrácia képes a kormányokra mérséklő nyomást gyakorolni. Az a jó, ha kormány csak annyit költ e területekre, amennyit a demokratikusan választott parlamentben erre a célra jóváhagynak. Ebben a tekintetben is nagy hiba, ha a hatalom azt hiszi, hogy a nép kiskorú arra, hogy e két terület indokolt mértékű szolgáltatásait megfizesse, de még arra is, hogy közakaratból erre megfelelő mennyiségű forrást biztosítson. Ennek az ellenkezőjét bizonyítják a demokráciák, amelyekben megfelelő az oktatás és az egészségügy, ugyanakkor a takarékoskodás irányában az érintett területek állandó nyomás alatt vannak.

A tudomány fejlődése olyan igényeket vetett fel máról holnapra az oktatás, az egészségügyi ellátás területén, amire még nem voltak meg a megfelelő mértékű fizetőképes igények. A társadalom előbb igényelte az általános oktatást, mintsem a szülők nagy többsége felismerte volna a gyermekei iskoláztatásának akkora fontosságát, amit hajlandó lett volna megfizetni. Az egészségügyben is társadalmi érdekké vált a betegségek legyőzése, az életkor meghosszabbítása. De a lakosság nem volt hajlandó ezeket a társadalmilag (de végső soron számára is) indokolt szolgáltatásokat megfizetni.

A piacot még ott sem engedi szinte egyetlen állam sem korlátlanul érvényesülni, ahol nem valószínű a társadalmi érdekek megfelelő igény hiánya. Ennek a legjobb példája az említett mezőgazdaság. Azt igazán nem lehet mondani, hogy az emberek nem ennének, ha nem dotálnák a mezőgazdasági termelést.

A piac szerepe még azokon a területeken sem maradéktalan, ahol nincs állami beavatkozásra szükség. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a fogyasztás struktúrája nemcsak az árarányok függvénye, hanem a civilizációé is. Ennek szerepe annál nagyobb, minél gazdagabb a társadalom és minél magasabb az életszínvonal. Azt még meg lehet becsülni, hogy a szegények mit vesznek megnövekedett jövedelmükből, de annak már nagyon bizonytalan a becslése, hogy mit kezd ezzel a nagyjövedelmű értelmiségi.

5.7.2. Az oktatás példája

A történelmi tapasztalat azt mutatja már több mint száz éve, hogy az oktatás tekintetében előbb kell utolérni a legfejlettebbeket, mint a termelésben. Ezt igazolta már a bismarcki Német Birodalom, később a skandináv országok, korunkban pedig a távol-keleti sikerországok, élükön Japánnal. Németország előbb került a századforduló idejére az oktatásban és a tudományokban az élvonalba, mint gazdasági tekintetben. Japán előbb vált az oktatásában világelsővé, mint az ipari termelésben.

A gazdag társadalmakban a szülő egyik legfontosabb gondja, hogy minél jobb iskolát biztosítson gyermekének. Az Egyesült Államokban egy telekügynök mondotta, hogy a családi háza árát befolyásoló tényezők között az egyik legfontosabb tétel, hogy milyen iskola van a környéken. Gyermekes családok hajlandók drágábban venni házat, ha jó iskolára számíthatnak a környéken. Az egyetemeken a túljelentkezés nem a tandíj nagyságától, hanem az egyetem presztízsétől függ. Éppen a legdrágább egyetemeken van a legnagyobb (általában tízszeres) túljelentkezés. Japánban pedig szinte beteges mértékűre fokozódott a jó iskolák keresése, virágzanak az iskolák mellett a legkülönbözőbb olyan vállalkozások, amelyek a gyerekek iskolai és felvételi szereplését készítik elő, pedig ezek még az ottani jövedelmi viszonyok között is nagyon drágák.

A jó felvételi eredményű, tehetséges gyerekek könnyen kapnak az oktatási költségeik fedezésére hiteleket. Mégsem lehet az oktatást teljesen piacosítani. Egyrészt a társadalom oktatási igényei gyorsabban emelkednek mint a szülők jövedelme, másrészt gyorsan növekednek a fajlagos költségek. A felsőoktatás mértéke egy generáció alatt tízszeresre nőtt, és ezen belül is az átlagosnál gyorsabban nőttek a nagy fajlagos képzettségi költségűek, mint például az orvosképzés. Ennél is nagyobb költségnövekedést okoz az, hogy a fajlagos költségek reálértéken is gyorsan nőnek. Az oktatás minden szintjén gyorsabban nő az egy tanulóra jutó éves költség, mint az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem.

Meddig előnyös a társadalom számára az oktatás ingyenessége illetve olcsósága? Addig, amíg nem alakul ki ezen a területen a lakosság oldaláról a társadalmi igényeknek megfelelő nagyságú és struktúrájú kereslet. Ennek létrejötte elsősorban függ

- az életszínvonal magasságától,
- a jövedelmek nivellációjától és
- a lakosság civilizációs igényétől.

A jelenkori fogyasztói társadalmakban már nem lehet azt mondani, hogy az átlagjövedelmek szintje nem teszi lehetővé a gyermekek iskoláztatását. Legalábbis azt már nem, hogy az ezzel járó költségek jelentős hányadát a szülők nem fizetnék meg.

A legtöbb fogyasztói társadalomban már a jövedelmek differenciáltsága sem akkora, hogy a lakosság többsége ne járathassa saját költségén iskolába a gyermekeit. De ebben a tekintetben még messze van minden társadalom attól, hogy minden jövedelmi réteg iskoláztatni tudja a gyermekeit. Ezen azonban megfelelő hitelezési rendszerrel sokat lehetne segíteni.

Ma már a fogyasztói társadalmakban a lakosság szinte egésze tisztában van azzal, hogy a következő nemzedék boldogulása elsősorban attól függ, milyen képzésben részesülnek. A szülők többsége belátja, hogy a jó képzésnél semmivel nem adhat többet a gyermekeinek.

Miért kell az iskolarendszert fokozatosan piacosítani? Mindenekelőtt két okból:

- Minden olyan szolgáltatás, amit az állam ad, egyre drágul, a hatékonysága pedig egyre romlik. Bizonyításként elégedjünk meg azzal, hogy minden fogyasztói társadalomban és minden iskolatípusban gyorsabban nőnek az egy tanulóra jutó éves képzési költségek, mint a

nemzeti jövedelem. Tekintettel arra, hogy a képzés idejét még tovább kell hosszabbítani, az oktatás lassan elviselhetetlenül sokba fog kerülni.

- Amit az állampolgárok ingyen vagy akárcsak nagyon olcsón kapnak, azt nem becsülik meg, nem igyekeznek megfelelően hasznosítani. Nemcsak az igaz, hogy az ingyen vagy olcsón kapott bérlekások műszaki állapotára nem vigyáznak, de még az ott élők is leértékelődnek. Ez igaz, ha nem is ilyen mérhető és szembetűnő módon kétségkívül az iskolákra is. Azt talán senki sem vitatja, hogy az idegen nyelvek magántanulásában (ha a tanuló fizet érte) mennyivel aktívabb részvétel, mint az ingyenes iskolai nyelvoktatásban. Ami ingyenes, abban elszorvad a motiváció. Márpedig a tanulásban a motiváció szerepe nagyon jelentős, talán már ma is nagyobb, mint a termelésben. Ezért tartom meglepőnek, hogy a munkahelyi érdekeltségnek könyvtárnyi irodalma van, az oktatásnak alig és az is csak egy szűk szakterületen belül.

Az ingyenes oktatás nemcsak elviselhetetlenül drága, de elviselhetetlenül gyenge hatékonyságú is. Szükség van rá, amíg nem lehet mennyiségét és társadalmi összetételét másként biztosítani, de azonnal meg kell szüntetni, ha elmúltak a létrehozását indokoló körülmények.

5.7.3. Az egészségügy példája

Még indokoltabb volt az, hogy az állam finanszírozza az egészségügyi ellátást. A közgazdászok sem vették tudomásul, hogy az elmúlt száz év során a munkaerő árát a leghatékonyabban, azaz a legkevesebb fajlagos költséggel, a munkaképes életkor meghosszabbításán keresztül az egészségügy valósította meg. Ez elsősorban azért volt lehetséges, mert a munkaképes életkor jelentős meghosszabbítását a tömegpusztító betegségek és járványok legyőzése jelentette. Ezt igen kis költséggel lehetett elérni. A század elején az átlagos életkor felemelése 50 évről 65-re tized annyi költséggel sem járt, mint ma megtartani azt a már elért 70 év körüli színvonalon. Márpedig a munkaképes életkor a munkaerő árának egyik legfontosabb tényezője. Ha sokan meghalnak ennek vége előtt, akkor ez költségnövelést okoz. Ugyanez a hatása annak is, ha sokan kerülnek betegállományba, leszázalékolásra.

A fogyasztói társadalomban az életkor meghosszabbítása már döntően a nyugdíjas időszakot tolja ki. Nem a munkaerő újratermelését olcsóbbítja, hanem a dolgozók eltartási kötelezettségeit növeli, a munkaerő árát emeli. Ezért aztán az évtizedekkel korábbi ingyenes egészségügy nemcsak a társadalomnak, de a vállalkozóknak is gazdasági érdeke volt, a jelenlegi pedig gazdasági szempontból teher, de joggal elvárható szociális kötelezettség. Amennyire a század során a kialakuló fogyasztói társadalmakban az ingyenes egészségügyi ellátás elsősorban gazdasági érdek és nem szociális igény kielégítése volt, annyira a jelenkori fejlett társadalmakban (vagyis ott, ahol az átlagos életkor meghaladja a 70 évet) egyre inkább a gazdasági érdekeket sértő szociális vívmány.

Mivel a történelem arra tanít, hogy a társadalmak mindig önzőek, erkölcsi elvárásaiknak csak akkor tesznek kellő mértékben eleget, ha az gazdasági érdekük is, az ingyenes egészségügyi ellátás megreformálása is elsőrendű érdeke az érintetteknek is.

A legtöbb fogyasztói társadalomban az egészségügy vált a legszélesebb ágazattá. A nemzeti jövedelem 6-12 százalékát emésztí fel. Az Egyesült Államokban az egészségügy tízszer akkora „iparág”, mint a mezőgazdaság, tízszer annyiba kerül, mint amekkora a mezőgazdasági nettó termelés értéke. A jövő azonban még sokkal fenyegetőbb. 2000-re az egészségügyi kiadások részaránya a jelenlegi 12 százaléka 16-ra emelkedik. Négyszer akkora lesz, mint az akkori hadikiadások. Ilyen óriási költsékezés mellett sem nő az átlagos életkor. Ma az észak-amerikai állampolgárok egészségügyi kiadásai nagyobbak, mint a világ kétharmad részén az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem.

A lakosság egészségügyi igényei is gyorsan nőttek. Ez nemcsak a civilizáció fejlődésének, a jobb életkörülményeknek a következménye, hanem az ingyenességének, illetve olcsóságának is. Gyorsan nő a fizetőképesség is. Ezt mindennél jobban mutatja, hogy az orvosi a legjobban megfizetett szakma minden gazdag országban, pedig az orvosok száma az ötven év előttinek sokszorosa, a klasszikus egyetemi szakok közül itt állt be a legnagyobb növekedés a diplomások száma tekintetében.

Mégsem lehet arra számítani, hogy az egészségügyi ellátást teljesen piacósítani lehet a belátható jövőben. Ennek is több oka van.

Egy sor egészségügyi szolgáltatásban a hatékonyságához képes olyan alacsony annak a költsége, hogy annak behajtása nem is lehetne gazdaságos. Ugyanakkor éppen ezek azok, amelyeknél a teljes körű igénybevétel társadalmi érdek. Ilyenek például a tömegbetegségek megelőzését szolgáló védőoltások és a szűrővizsgálatok.

Vannak kisjövedelmű rétegek, amelyektől nem lehet elvárni a megfizetést. Ebből a szempontból éppen az egészségügy fejlődése hozott egyre élesebb helyzetet. Az életkor ma már olyan hosszú, hogy a legtöbb egészségügyi ellátásra az öregek szorulnak, akiknek a jövedelme ezekhez a megnövekedett igényekhez képest alacsony még azokban a jóléti társadalmakban is, ahol magasak a nyugdíjak.

Az orvostudomány ma már elsősorban olyan új eljárásokat fedez fel, amelyek ugyan jobbak a régieknél, de aránytalanul drágábbak. Ezeket a leggazdagabb társadalom sem tudja mindenkivel megfizettetni, holott a tudomány fejlesztése szempontjából indokolt a fokozatos alkalmazásuk.

A felsorolt szempontok ellenére *ma már minden fejlett társadalomban az oktatás és az egészségügy fokozatos piacósítása az egyik legfontosabb feladat.* E téren egyelőre nagy az elmaradás, a fokozatosságot mégsem szabad szem elől téveszteni. Ez a veszély a demokráciákban nem nagy, mert a közvélemény többsége nem nagyon lelkesedik az eddig ingyenes, illetve agyondotált szolgáltatások árának emeléséért.

Az ingyenes szolgáltatások fokozatos piacósítása azért is késik, mert a közgazdaságtudomány mindmáig nem veszi tudomásul, hogy az egészségügy és az oktatás a modern társadalom két legnagyobb ágazata. Az Egyesült Államokban a nemzeti jövedelem 12 százalékát fordítják az egészségügyre és 1,5 százaléka keletkezik a mezőgazdaságban. A fogyasztói társadalmakban az egészségügy többszörösen nagyobb részét emésztí fel a nemzeti jövedelemnek, mint a fegyverkezés a hidegháború idején. Minden fogyasztói társadalomban nagyobb a szellemi tőkében realizálódó felhalmozás, mint a vállalkozói vagyoni. Ennek ellenére a politika és a tudomány e két (úgynevezett nem termelő) ágazatot sokkal kisebb figyelemben részesíti, mint a kisebb termelő ágazatokat. Japánban az agrárszektor támogatása sokszorta többre kerül, mint az egészségügyé. A politikusok sokszorta nagyobb áldozat elfogadását tartják indokoltnak az agrárszektor védelmében, mint amennyi elég volna az oktatás és az egészségügy fejlesztésére. Ebben a tekintetben is annak lehetünk a tanúi, hogy *a tudat még mindig azt tartja fontosabbnak, ami a múlt században fontosabb volt, és nem azt, ami jelenleg az.*

UTÓSZÓ

A könyv műfaját meghatározta, hogy egy esszét akartam írni a fogyasztói társadalomról, amiből barátaim biztatására az igényelt bővítések következtében könyv kerekedett. Az esszé az én kedvelt műfajom, egy-egy téma szempontjából azokban fogalmaztam meg közgazdasági szemléletemet. Ez azzal a hátránnyal járt, hogy csak azok számára volt érthető közgazdasági szemléletem, akik több tucat különböző írásomat már előzőleg olvasták. Barátaim meggyőztek arról, hogy érdemes összefoglalni közgazdasági mondanivalóimat. Még abban is segítettek, hogy vállalták a könyv szerkesztését, kritikáját.

Elsősorban a kényelemszeretetem magyarázza, hogy nehezen szántam rá magam könyv írására. Ha valami foglalkoztat, azt elemi szükségből papírra vetem, aztán csak ritkán veszem elő. A barátaim jobban emlékeznek arra, hogy mikor mit írtam, mint magam. A megelőző három könyvemből is kettő a régi írások gyűjteménye, a harmadik pedig esszé, ami kicsit hosszabbra sikerült.

E könyv megírását azért vállaltam, mert tudtam, hogy az idő múltával egyre kevesebb esélyem lesz rá. Ha valaki hetven éves korában nem foglalja össze a gondolatait, akkor legfeljebb csak abban reménykedhet, hogy a véletlen szerencse folytán írásait egy rendszerető utód foglalja majd egyszer egybe, de erre nem nagyon lehet számítani.

A közgazdasági szemléletemet azért is érdemesnek tartottam leírni, mert némi joggal úgy érezhetem, hogy az élet az elmúlt évtizedek során igazolt. Legalábbis jobban, mint a szakma nagyjait. Fiatal éveim óta elleneztem a jövő felrajzolásának ambicionálását, a jövő útjait kifürkészhetetlennek tartottam. Mégis sokszor némi provokációra elmondtam véleményemet a várhatóról. Kiderült, hogy ehhez másoknál jobban értek. Ezt pedig azzal magyarázom, hogy másoknál jobban ismerem a társadalom mozgástörvényeit. Ezt talán annak köszönhetem, hogy mindig a sokoldalúságra és a gyakorlatiasságra törekedtem. A sokoldalúság megvédett a tudományos iskolák kényszerpályáitól, a szakbarbárságtól, a gyakorlatiasság pedig megtanított a lényeglátásra.

Ha közgazdasági szemléletem forrását meg kellene nevezni, akkor két meglepő dolgot mondanék:

- Annak ellenére, hogy sok tízezer oldal gazdasági szakkönyvet és szócikket olvastam életem során, a közgazdaságtan legfontosabb elveit a történészekről és a biológusokról tanultam.

A történészek tanítottak meg arra, hogy a múlt csak évezredekkel visszanezve lehet megérteni, a biológusokról pedig azt, hogy az életben sokkal több a zsákutca, mint a megoldást kínáló lehetőség.

- A gyakorlatiasságnak köszönhetem, hogy az élet apró jelenségei mögött meglátom a lényegeset, a jelentőset. Hamar eljutottam odáig, hogy a nyilvános illemhelyeket vagy parkolókat nézve pontosabban meg tudom ítélni, mit ért el és mit érhet el az adott ország népe, mint a könyvtárnyi statisztikából. Pedig a statisztikai adatokat is sokkal eredményesebben használtam, mint a teoretikus elmefuttatásokat. Egy családot vagy akár egy kis falut ismerve jobban megértem a makro-viszonyokat, mintha miniszterként vagy diplomataként foglalkoztam volna a világgal.